

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK-İSLAM SANATLARI PROGRAMI**

**SARAYBOSNA'DAKİ OSMANLI DÖNEMİ MİMARÎ ESERLERİ
VE BUGÜNKÜ DURUMLARI**

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan:
Belma ADŽAMIJA
20116214

Danışman:
Doç. Dr. Nurcan YAZICI METİN

İSTANBUL- 2014

Belma ADŽAMİJA tarafından hazırlanan **Saraybosna'daki Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri ve Bugünkü Durumları** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / Oyçokluğuyla Yüksek Lisans Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 27 / 06 / 2014

(Jüri Üyesinin Ünvanı, Adı, Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi : Doç.Dr. Nurcan YAZICI METİN (Danışman)



Jüri Üyesi : Doç.Dr. Mustafa ÖZER (Bahçeşehir Üniv.Öğr.Üy.)



Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr. Şükrü SÖNMEZER



İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET.....	V
SUMMARY.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
RESİM LİSTESİ.....	X
ÇİZİM LİSTESİ.....	XII
1. BÖLÜM.....	1
1.1 .Giriş.....	1
1.2. Çalışmanın Amacı.....	2
1.3. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi.....	3
1.4. Saraybosna Hakkında Yapılmış Çalışmalar.....	6
2. BÖLÜM.....	10
2.1. Saraybosna'nın Coğrafi Konumu.....	10
2.2. Saraybosna'nın Tarihsel Süreci.....	12
2.3. Osmanlı Dönemi'nde Bosna Hersek ve Saraybosna Kentinin Gelişimi.....	23
3. BÖLÜM.....	36
3.1. Saraybosna'da Osmanlı Dönemi Mimarî Eserleri.....	36
3.1.1. Camiler.....	36
3.1.1.1. Hünkar (<i>Careva</i>) Cami.....	36
3.1.1.2. Başçarşı (<i>Havadže Duraka</i>) Cami.....	47
3.1.1.3. Çıkrıkçı Muslihiddin (<i>Čekrekčinica</i>) Cami.....	56
3.1.1.4. Gazi Hüsrev Bey (<i>Begova</i>) Cami.....	62
3.1.1.5. Hadım Ali Paşa Cami.....	78
3.1.1.6. Ferhad Paşa Cami.....	88

3.1.2. Türbeler.....	94
3.1.2.1. Gazi Hüsrev Bey Türbesi.....	94
3.1.2.2. Murat Bey Türbesi.....	100
3.1.2.3. Ali Fakih (<i>Alifakovac</i>) Türbeleri.....	104
3.1.2.4. Hacı Sinan Ağa ve Sakina Hanım Türbesi.....	110
3.1.3. Tekkeler ve Hanikahlar.....	116
3.1.3.1. Hanikah	116
3.1.3.2. Hacı Sinan Tekkesi	124
3.1.4. Medreseler.....	132
3.1.4.1. Gazi Hüsrev Bey Medresesi.....	132
3.1.5. Hanlar, Bedestenler ve Arastalar	142
3.1.5.1. Gazi Hüsrev Bey Arastası.....	142
3.1.5.2. Taşlı Han.....	149
3.1.5.3. Moriça (<i>Morića</i>) Han.....	157
3.1.5.4. Brusa Bedesteni.....	163
3.1.6. Hamamlar.....	168
3.1.6.1. Firuz Bey Hamamı.....	168
3.1.6.2. Gazi Hüsrev Bey Hamamı	175
3.1.7. Köprüler.....	180
3.1.7.1. Hünkar Köprüsü (<i>Careva ćuprija</i>).....	180
3.1.7.2. Latin Köprüsü (<i>Latinska ćuprija</i>).....	187
3.1.7.3. Keçi Köprüsü (<i>Kozija ćuprija</i>).....	195
3.1.7.4. Şehir Çehaya Köprüsü (<i>Šeher Ćehajina ćuprija</i>).....	201
3.1.8. Diğer Yapılar.....	210
3.1.8.1. Saat Kulesi.....	210
3.1.8.2. Eski Vratnik Şehri Tabya ve Kuleleri.....	215
4. BÖLÜM.....	223
4.1. Değerlendirme ve Sonuç.....	223

4.1.1. Camiler.....	224
4.1.2. Türbeler.....	227
4.1.3. Tekkeler ve Hanikahlar.....	228
4.1.4. Medreseler.....	229
4.1.5. Hanlar, Bedestenler ve Arastalar.....	230
4.1.6. Hamamlar.....	230
4.1.7. Köprüler.....	231
5. KAYNAKLAR.....	232
6. ÖZGEÇMİŞ.....	242

ÖNSÖZ

Saraybosna Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü'ndeki tüm hocalarıma; Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk İslam Sanatları Programı'ndaki bütün akademisyenlere, çalışmamı hazırlarken önerileri ve düzeltmeleriyle bana yardımcı olan arkadaşım Yüksek Mimar Ömer Faruk EROL'a; araştırma süresince beni yönlendiren, yol gösteren ve tezimin her aşamasında yanımda olan, sabırlı ve değerli danışman hocam Doç.Dr. Nurcan YAZICI METİN'e teşekkürü borç bilirim.

Yapıların günümüzdeki durumlarını tespit etmek için hazırladığım görsellerin temininde gerekli izni sağlayan Gazi Hüsrev Bey Vakfı Yönetimine (*Uprava Gazi Husrev-begovog vakufa*) ve *Medžlis Islamske zajednice Sarajevo*'ya (*Rijaset Islamske Zajednice u BiH*), resmi belgelerin ve kaynakların hazırlanması sürecinde bana yardımcı olan Bosna Hersek Milli Anıtları Koruma Komisyonu'na (*KONSBiH*), Saraybosna Şehir Kütüphanesi'ne (*BGS*), Saraybosna Üniversitesi Felsefe Fakültesi Kütüphanesi çalışanlarına, *Adil Zulfikarpašić* Vakfı-Boşnak Enstitüsü (*Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića*) görevlilerine teşekkür ederim.

Ayrıca bu araştırmanın yazım aşamasındaki bütün safhalarda uzak da olsa daima yanımda olan aileme ne kadar teşekkür etsem azdır.

Haziran 2014

Belma ADİTAMIJA

ÖZET

(SARAYBOSNA'DAKİ OSMANLI DÖNEMİ MİMARİSİ VE BUGÜNKÜ DURUMLARI)

Saraybosna zengin geçmişiyle ve birbiri içine geçmiş birbirinden farklı kültür, din ve tarihi devirleriyle çok nadir bir şehirdir, öyle ki Saraybosna *Avrupa'nın Kudüs'ü* olarak adlandırılmaktadır. Üzerinde durulması gereken tarihi devirlerinden bir tanesi de 16.yy'dır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu altın çağına girmiş, mimarî işlerin çoğu tamamlanmış ve Saraybosna şehir statüsünü kazanmıştır. Böylelikle başta Bosna Sancağı merkezi, daha sonra Bosna Eyaleti, olan Saraybosna, önemli bir siyaset, ekonomi, kültür ve eğitim merkezi olarak önce Bosna Hersek'in en önemli, sonrasında Balkanlar'daki en büyük şehirlerden bir tanesi haline gelmiştir. II. Beyazıd'ın torunu ve meşhur bir Sancakbeyi olan Gazi Hüsrev Bey muazzam estetik değere sahip işlerin ortaya çıkmasında özel bir rol almıştır. Kendisi yaptığı bağışlarla birlikte Saraybosna'nın kasabadan bir şehir düzeyine gelmesini sağlayan kentsel imar faaliyetlerini başlatmıştır.

Bu araştırma 15.yy sonu ile 18.yy sonu arasındaki tarihlerde, Osmanlı döneminde, Saraybosna'da Osmanlı Mimarî Mirasını oluşturan farklı tiplerde ve üsluplardaki yapıları inceleyen bir çalışmadır. Bu işleri yürüten yerli kişiler vakıfları kurmuşlardır ki bu vakıflar bünyelerindeki kaynakları nesneleri inşa etmekte ve Bosna Hersek'te bulunan Saraybosna'nın kentsel yerleşimlerini geliştirmekte kullanmışlardır. Bazıları Sultan'ın ailesine doğrudan bağlı olan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki saygı duyulan siyasi kurumlardan olan vakıflar, birinci elden mimari işlerin sorumluluğunu finanse edilmesini üstlenmişlerdi. Müteahhitler, yerel sanatkarlardan veya yakında Osmanlı üslubunu yeniden yorumlama isteğindeki çevre bölgelerden gelen sanatkarlardan oluşmaktaydılar. İnşaatlarda kullanılmış malzemelerin tamamı Saraybosna çevresinden çıkarılmıştır ve işlenen malzemeler de Saraybosna'daki atölyelerden sahaya gönderilmiştir.

Bu alışma 15.yy sonu ile 18.yy sonu arasındaki dönemde Saraybosna'daki Osmanlı mimarisini 25 ayrı dini ve kamusal yapı üzerinden estetik, sanatsal ve tarihi açıdan incelemektir. İncelenen camilerin seçimiyle ilgili göz önüne alınmış olan ana unsur günümüze ulaşmış olması ve tek kubbeli örtü sistemine sahip olmasıdır. Tarihi ve mimari bilgiler ile nesnelerin süslemeleri ile ilgili bilgilerin dışında, çoğu nesnenin 1992-1995 yılları arasındaki savaşta yok olması veya geri dönülemez bir biçimde zarar görmesi nedeniyle, her nesnenin geirdiği değişim ve gncel durumlarının üzerinde özellikle durulmuştur.

ANAHTAR KELİMELELER: Saraybosna, vakıflar, Gazi Hüsrev Bey, Osmanlı Mimarisi, Mimarî zellikler, Süsleme, Eserlerin Mevcut Durumları;

SUMMARY

The city of Sarajevo is one of the rare cities in the world with such a rich past and such intertwining of different cultures, religions and historical periods and because of that it is also known as the *European Jerusalem*. One of those historical periods is the Ottoman period, especially the 16th century when the Ottoman Empire entered its golden age, when majority of architectural works were constructed and Sarajevo was granted city status. As the seat of the Bosnian Sanjak, and later of the Bosnian Eyalet, and an important political, economic, cultural and educational centre, Sarajevo grew to become the most important town in Bosnia and Herzegovina and one of the biggest towns in the Balkans. Gazi Husrev-bey, Beyazid II's grandson and the most well-known sanjak-bey, had a special role in appearance of works of great aesthetic value. With his endowments he initiated urban development of Sarajevo that developed from a small town (*kasaba*) to a city (*şehir*).

This research paper analyses buildings of different types and different styles accomplished during the Ottoman period that form part of the Ottoman architectural legacy in Sarajevo from the end of the 15th century until the end of the 18th century. Commissioners of these works were locals that established vakifs, i.e. foundations that used their resources to build objects and had a huge role in the development of urban settlements in Bosnia and Herzegovina and in Sarajevo. Vakifs as respected political figures within the Ottoman empire were commissioners and financiers of architectural works and some of them were related to the sultan's family. Contractors were local artisans or artisans from the nearby surroundings who were up to the task of recreating the Ottoman style; the materials they used were from the immediate surroundings of Sarajevo or a result of artistic treatment in workshops in Sarajevo.

The work analyses Ottoman architecture in Sarajevo from the end of the 15th until the end of the 18th century on 25 most prominent public and religious objects in

the art history of the Ottoman period in Sarajevo, chosen according to aesthetic, artistic and historic criteria. Regarding mosques, using the aforementioned criteria domed mosques were chosen for analysis. Besides historical and architectural data and the data regarding decorations of objects, a special emphasis was given to changes that each of the objects underwent and to description of their present state, especially if we take into account that many objects vanished in the 1992-1995 war and that a large portion of them suffered irreparable damage.

KEY WORDS: Sarajevo, vakifs, Gazi Husrev-bey, Ottoman architecture, architectural characteristics, decoration, present state of objects

KISALTMALAR

A.g.b.	Adı geçen belge
ANALI GHB	Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu
ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
BDA	Başbakanlık Devlet Arşivleri
BGS	Biblioteka Grada Sarajeva
C.	Cilt
C.c.	Celle Celâluh
Ed.	Editör
FFUNSA	Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
GIZBiH	Glasnik Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini
GZMBiH	Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini
IA	İslam Ansiklopedisi
H.	Hicrî
ICOMOSBiH	International Council of Monuments and Sites u Bosni i Hercegovini
IRCICA	Research Center For Islamic History, Art and Culture
ISESCO	Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization
IVZ	Islamska vjerska zajednica
Knj.	Knjiga
KONS BiH	Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine
KZ	Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo
M.Ö.	Milattan Önce
MOSTAR	Aylık kültür ve aktüalite dergisi
M.S.	Milattan Sonra

Narodna Starina	Časopis za povijest i etnografiju Južnih Slovena
NRBiH	Narodna Republika Bosna i Hercegovina
OI	Orijentalni institut
POF	Prilozi za orijentalnu filologiju Orijentalnog instituta u Sarajevu
R.a.	Radıyallahu Anh
RADOVI	Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu
S.a.v.	Sallallahü ve Aleyhi Vesellem
Sv.	Svezak
TAD	Tarihi Araştırmaları Dergisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Y.y.	Yüzyıl

RESİM LİSTESİ

Resim 1. Saraybosna Panoraması (21.09.2013)

Resim 2. Saraybosna Panoraması, Eski Fotoğraf, 1864 (Miroslav Prstojević, *Forgotten Sarajevo*, Author, Sarajevo, 1999., 13.)

Resim 3. Saraybosna Panoraması, Eski Kartpostal (Magbul Škoro, *Pozdrav iz Sarajeva*, Graphic Car, Sarajevo, 2002, 30.)

Resim 4. Saraybosna, Eski Kartpostal, Avusturya Macaristan İşgali 1878, (Miroslav Prstojević, *Forgotten Sarajevo*, Author, Sarajevo, 1999.)

Resim 5. Hünkar Camii, Eski Fotoğraf, 19.yy sonu (Magbul Škoro, *Pozdrav iz Sarajeva*, Graphic Car, Sarajevo, 2002, 204.)

Resim 6. Hünkar Camii, Genel Görünüş (22.09.2013)

Resim 7. Hünkar Camii, İç Mekan (22.09.2013)

Resim 8. Hünkar Camii, Kubbe Detayı (22.09.2013)

Resim 9. Başçarşı Camii, Genel Görünüş (03.10.2013)

Resim 10. Başçarşı Camii, İç Mekan (10.10.2013)

Resim 11. Başçarşı Camii, Son Cemaat Yeri (03.10.2013)

Resim 12. Çıkrıkçı Muslihiddin Camii, Eski Fotoğraf (*KONSBiH*'in Anıt Dosyasından)

Resim 13. Çıkrıkçı Muslihiddin Camii, Genel Görünüş (04.10.2013)

Resim 14. Çıkrıkçı Muslihiddin Camii, Mihrap (17.10.2013)

Resim 15. Gazi Hüsrev Bey Camii, Kartpostal, 1912 (Magbul Škoro, *Pozdrav iz Sarajeva*, Graphic Car, Sarajevo, 2002, 73.)

Resim 16. Gazi Hüsrev Bey Camii, Saat Kulesiyle Beraber (Ahmed Mehmedović, *Gazi Husrev beg i njegove zadužbine*, Autor, Sarajevo, 2005, 45.)

Resim 17. Gazi Hüsrev Bey Camii, İç Mekan (24.09.2013)

Resim 18. Gazi Hüsrev Bey Camii, Kubbeye Detayı (24.09.2013)

Resim 19. Gazi Hüsrev Bey Camii, Yarım Kubbe Süslemesi (24.09.2013)

Resim 20. Hadım Ali Paşa Camii, Eski Kartpostal, 1912 (Miroslav Prstojević, *Forgotten Sarajevo*, Author, Sarajevo, 1999, 170.)

- Resim 21.** Hadım Ali Paşa Camii, Genel Görünüş (03.10.2013)
- Resim 22.** Hadım Ali Paşa Camii, İç Mekan (03.10.2013)
- Resim 23.** Hadım Ali Paşa Camii, Son Cemaat Yeri, Kemer Detayı (03.10.2013)
- Resim 24.** Ferhad Paşa Camii, Eski Fotoğraf, 1970'ler (Sanda Pudarić Ed., *KATALOG obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo 1996-2000*, KZ, Sarajevo. 2001, 146.)
- Resim 25.** Ferhad Paşa Camii, Genel Görünüm (04.10.2013)
- Resim 26.** Ferhad Paşa Camii, İç Mekan (06.10.2013)
- Resim 27.** Gazi Hüsrev Bey Türbesi ile Murat Bey Türbesi, Eski Fotoğraf (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya*, II. cilt, III. kitab, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul. 1981, 321.)
- Resim 28.** Gazi Hüsrev Bey Türbesi, İç Mekan (24.09.2013)
- Resim 29.** Gazi Hüsrev Bey Türbesi, Kubbe İçİ (24.09.2013)
- Resim 30.** Murat Bey Türbesi (sol tarafta), Eski Fotoğraf, 1939 yıl cıvarında (Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskoga perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija u Sarajevu, Preštampano iz "Glasnika Ivz. Kraljevine Jugoslavije" u Sarajevu, god.VII, br.1-3: Sarajevo,1939, 30.)
- Resim 31.** Murat Bey Türbesi, Genel Görünüm (24.09.2013)
- Resim 32.** Murat Bey Türbesi, Kubbe Detayı (01.10.2013)
- Resim 33.** Ali Fakîh Türbeleri, Kartpostal, 1913 (Miroslav Prstojević, *Forgotten Sarajevo*, Author, Sarajevo, 1999, 45.)
- Resim 34.** Ali Fakîh Türbeleri, Genel Görünüm (07.09.2013)
- Resim 35.** Ali Fakîh Türbeleri, Kubbeye Bakış (07.09.2013)
- Resim 36.** Hacı Sinan Ağa ve Sakine Hanım Türbesi, Kartpostal, 1912 (Magbul Škoro, *Pozdrav iz Sarajeva*, Graphic Car, Sarajevo, 2002, 82.)
- Resim 37.** Hacı Sinan Ağa ve Sakine Hanım Türbesi, Genel Görünüm (14.10.2013)
- Resim 38.** Hacı Sinan Ağa ve Sakine Hanım Türbesi, Mezar Taşları (14.10.2013)
- Resim 39.** Hacı Sinan Ağa ve Sakina Hanım Türbesi, Kubbeye Bakış (14.10.2013)

- Resim 40.** Hanikah, Eski Fotoğraf (Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskoga perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija u Sarajevu, Preštampano iz “Glasnika Ivz. Kraljevine Jugoslavije” u Sarajevu, god.VII, br.1-3: Sarajevo,1939, 20.)
- Resim 41.** Hanikah, İç Avlu (25.09.2014)
- Resim 42.** Hacı Sinan Tekkesi, Genel Görünüm (11.10.2013)
- Resim 43.** Hacı Sinan Tekkesi, Kalem İşleri (14.10.2013)
- Resim 44.** Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Eski Karpostal, 20.yy başı (Magbul Škoro, *Pozdrav iz Sarajeva*, Graphic Car, Sarajevo, 2002, 56.)
- Resim 45.** Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Eski Fotoğraf (Hamdija Kreševljaković, *Muderisi Husrevbegove medrese*, Споменица Гази Хусрев-бегове годишњице, Исламска дионичка штампарија, Сарајево, 1932, 147.)
- Resim 46.** Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Genel Görünüm (24.09.2013)
- Resim 47.** Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Mukarnas Süslemesi (24.09.2013)
- Resim 48.** Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Baca Detayı (25.09.2013)
- Resim 49.** Gazi Hüsrev Bey Arastası, Giriş Kapısı (04.10.2013)
- Resim 50.** Gazi Hüsrev Bey Arastası, İç Görünüş (04.10.2013)
- Resim 51.** Gazi Hüsrev Bey Arastası, Doğu Cephesi (04.10.2013)
- Resim 52.** Taşlı Han, Eski Karpostal, 1879 yangını sonrası (Miroslav Prstojević, *Forgotten Sarajevo*, Author, Sarajevo, 1999, 102.)
- Resim 53.** Taşlı Han, Mevcut Durum (04.10.2013)
- Resim 54.** Taşlı Han, Mevcut Durum (04.10.2013)
- Resim 55.** Morıça Han, *Saraçi* Caddesi’nden Görünüm (Magbul Škoro, *Pozdrav iz Sarajeva*, Graphic Car, Sarajevo, 2002, 54.)
- Resim 56.** Morıça Han, Genel Görünüm (25.09.2013)
- Resim 57.** Morıça Han, İç Mekan, Üst Kat (25.09.2013)
- Resim 58.** Brusa Bedesteni, Eski Fotoğraf (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya*, II. cilt, III. kitab, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul. 1981, 401.)

- Resim 59.** Brusa Bedesteni, Genel Görünüm (03.10.2013)
- Resim 60.** Brusa Bedesteni, Pencere Detayı (03.10.2013)
- Resim 61.** Firuz Bey Hamamı, Batı Mekanı (Halvet, Meydan kısmı) (Vjekoslava Sanković-Simičić (Ed.), *Firduz-begov hamam: Revitalizacija arheološkog lokaliteta*, Nacionalni komitet ICOMOSBiH, Sarajevo, 2013, 32.)
- Resim 62.** Firuz Bey Hamamı, Mevcut Durum (06.10.2013)
- Resim 63.** Gazi Hüsrev Bey Hamamı, Eski Fotoğraf, 1980'ler (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya*, II. cilt, III. kitab, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul. 1981, 321.)
- Resim 64.** Gazi Hüsrev Bey Hamamı, Örtü Sistemi (01.10.2013)
- Resim 65.** Hünkar Köprüsü, Kartpostal, 1897, (Miroslav Prstojević, *Forgotten Sarajevo*, Author, Sarajevo, 1999, 58.)
- Resim 66.** Hünkar Köprüsü, Genel Görünüm (22.09.2013)
- Resim 67.** Hünkar Köprüsü, Konak Caddesi'ne Bakış (22.09.2013)
- Resim 68.** Latin Köprüsü, Eski Kartpostal, 1914 (Miroslav Prstojević, *Forgotten Sarajevo*, Author, Sarajevo, 1999, 80.)
- Resim 69.** Latin Köprüsü, Genel Görünüm (07.09.2013)
- Resim 70.** Keçi Köprüsü, Eski Kartpostal (Magbul Škoro, *Pozdrav iz Sarajeva*, Graphic Car, Sarajevo, 2002, 134.)
- Resim 71.** Keçi Köprüsü, Genel Görünüm (22.09.2013)
- Resim 72.** Şehir Çehaya Köprüsü, Eski Kartpostal, 1912 (Magbul Škoro, *Pozdrav iz Sarajeva*, Graphic Car, Sarajevo, 2002, 60.)
- Resim 73.** Şehir Çehaya Köprüsü, Genel Görünüm (08.10.2013)
- Resim 74.** Saat Kulesi, Eski Fotoğraf, 1890'lar sonu (Miroslav Prstojević, *Forgotten Sarajevo*, Author, Sarajevo, 1999, 102.)
- Resim 75.** Saat Kulesi, Mevcut Durum (25.09.2013)
- Resim 76.** Kapıkule *Ploča*, Eski Fotoğraf, 1960'lı Yıllar (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya*, II. cilt, III. kitab, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul. 1981, 405.)

Resim 77. Beyaz Tabya, Mevcut Durum (22.09.2013)

Resim 78. *Višegrad* Kapıkulesi, Mevcut Durum (21.09.2013)

Resim 79. Kapıkule *Ploča*, Mevcut Durum (08.10.2013)

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 1. Saraybosna Vaziyet Planı, 15.yy 2. yarısı (Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Izdanje Opštine grada Sarajeva, Sarajevo, 1937.)

Çizim 2. Saraybosna Vaziyet Planı, 16.yy 1. yarısı (Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Izdanje Opštine grada Sarajeva, Sarajevo, 1937.)

Çizim 3. Başçarşı, Vaziyet Planı, Avusturya Macaristan İşgali Öncesi (Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1958.)

Çizim 4. Saraybosna Tarihi Yapılar, Vaziyet Planı, Avusturya Macaristan İşgali Öncesi (Mula Mustafa Šefki Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, çev. Mehmed Mujezinović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997.)

Çizim 5. Saraybosna, Vaziyet Planı, 1879 (Mehmed Bublin, *Sarajevo u istoriji od neolitskog naselja do metropolisa*, Buybook, Sarajevo, 2005, 118)

Çizim 6. Saraybosna, Vaziyet Planı, 1945 yılından sonra (Mehmed Bublin, *Sarajevo u istoriji od neolitskog naselja do metropolisa*, Buybook, Sarajevo, 2005, 152)

Çizim 7. Hünkar Camii, Plan Şeması (*KONSBiH*'in Anıt Dosyasından)

Çizim 8. Başçarşı Camii, Plan Şeması (*KONSBiH*'in Anıt Dosyasından)

Çizim 9. Çıkrıkçı Muslihiddin Camii, Plan Şeması (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya*, II. cilt, III. kitab, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1981, 319)

Çizim 10. Gazi Hüsrev Bey Camii, Plan Şeması, Kesiti ve Kitabesi (Amir Pašić, *Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina*, IRCICA, İstanbul, 1994, 61.)

Çizim 11. Gazi Hüsrev Bey Camii, Boşnak *Hacı Hafız Huseyin Efendi Islamović*'in Hazırladığı Süslemelerin Plandaki Yeri (Haris Dervişević, *Kaligrafija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (1885-2002)*, RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu Knjiga XVI/2, 2012, 273)

Çizim 12. Hadım Ali Paşa Camii, Plan Şeması (Nedžad Kurto, *Sarajevo MCDLXII-MCMXCII*, Oko, Sarajevo, 1997, 38.)

Çizim 13. Ferhad Paşa Camii, Plan Şeması (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya*, II. cilt, III. kitab, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1981, 338)

Çizim 14. Ferhad Paşa Camii, Ön Cephe (Sanda Pudarić Ed., *KATALOG obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo 1996-2000*, KZ, Sarajevo. 2001, 146.)

Çizim 15. Gazi Hüsrev Bey Türbesi, Gazi Hüsrev Bey Camii ile, Plan Şeması (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya*, II. cilt, III. kitab, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1981, 340)

Çizim 16. Murat Bey Türbesi, Gazi Hüsrev Bey Camii ile, Plan Şeması (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya*, II. cilt, III. kitab, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1981, 340)

Çizim 17. Ali Fakîh Türbeleri, Cephe Çizimi (*KONSBiH'in Anıt Dosyasından*)

Çizim 18. Hanikah, Plan Şeması (Alija Bejtić, *Spomenici Osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, POF III-IV/1952/53., Sarajevo, 1953, 254.)

Çizim 19. Hacı Sinan Tekkesi, Zemin ve Birinci Kat Plan Şeması, Cephe ve Süsleme Çizimleri (Amir Pašić, *Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina*, IRCICA, İstanbul, 1994, 78.)

Çizim 20. Hacı Sinan Tekkesi, Süsleme Çizimleri (Amir Pašić, *Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina*, IRCICA, İstanbul, 1994, 160-161.)

Çizim 21. Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Plan Şeması (Alija Bejtić, *Spomenici Osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, POF III-IV/1952/53., Sarajevo, 1953, 249.)

Çizim 22. Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Kesit (Alija Bejtić, *Spomenici Osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, POF III-IV/1952/53., Sarajevo, 1953, 250.)

Çizim 23. Gazi Hüsrev Bey Arastası, Plan Şeması (Hamdija Kreševljaković, *Naši bezistani, Naše Starine*, II:233-244. Sarajevo, 1954, 235.)

- Çizim 24.** Taşlı Han, Plan Şeması (Amir Pašić, *Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina*, IRCICA, İstanbul, 1994, 97.)
- Çizim 25.** Arkeolojik Kazı Sonrası Mevcut Kalıntılar, Plan Şeması (Slobodan Kudra, KZ'den temin edilmiş doküman)
- Çizim 26.** Morića Han, Birinci Kat Planı, İç Avlu Çizimi (Amir Pašić, *Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina*, IRCICA, İstanbul, 1994, 94.)
- Çizim 27.** Brusa Bedesteni, Birinci Kat Plan Şeması (Amir Pašić, *Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina*, IRCICA, İstanbul, 1994, 96.)
- Çizim 28.** Firuz Bey Hamamı, Arkeolojik Araştırmalar (Vjekoslava Sanković-Simičić (Ed.), *Firduz-begov hamam: Revitalizacija arheološkog lokaliteta*, Nacionalni komitet ICOMOSBiH, Sarajevo, 2013)
- Çizim 29.** Firuz Bey Hamamı, Doğu Duvarı (Vjekoslava Sanković-Simičić (Ed.), *Firduz-begov hamam: Revitalizacija arheološkog lokaliteta*, Nacionalni komitet ICOMOSBiH, Sarajevo, 2013)
- Çizim 30.** Gazi Hüsrev Bey Hamamı, Plan Şeması ve Kesit (Amir Pašić, *Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina*, IRCICA, İstanbul, 1994, 88.)
- Çizim 31.** Latin Köprüsü, Batı Cephesi ve Plan Şeması (Džemal Čelić - Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998, 123)
- Çizim 32.** Keçi Köprüsü, Doğu Cephesi ve Plan Şeması (Džemal Čelić - Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998, 89.)
- Çizim 33.** Şehir Çehaya Köprüsü, Batı Cephesi ve Plan Şeması (Džemal Čelić - Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998, 115)
- Çizim 34.** Saat Kulesi, Kesit ve Plan Şeması (Hamdija Kreševljaković, *Sahat-kule u Bosni i Hercegovini*, Naše Starine, IV:17-32., Sarajevo, 1957, 22)
- Çizim 35.** Vratnik Şehri, Vaziyet Planı (KONSBiH'in Anıt Dosyasından)

1.BÖLÜM

1.1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti mimarî, sanat ve sanat tarihi açısından günümüze pek çok önemli eser miras bırakmıştır. Bu eserler dünya sanat ve mimarlık tarihine önemli katkılar sağlamıştır. Altı asırdan daha uzun bir süre varlığını sürdürmüş olan Osmanlı İmparatorluğu, yayıldığı topraklarda karşılaştığı sayısız medeniyetle iç içe geçmiş, kendine has, kozmopolit bir devlet kültürüne sahip olmuştur. Bu bağlamda kültürün dünyaya somut bir biçimde yansımaları olan “mekan” da Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde çok farklı bir biçimde vücut bulmuştur. “Mekan”ın gerek kent ölçeği, gerekse yapı ölçeğinde bağlı bulunduğu kültüre ait nüanslara sahip olması, İmparatorluk toprakları içerisinde birbiriyle ilişkili fakat bağımsız şehirlerin oluşmasına olanak sağlamıştır. Her ne kadar İmparatorluğun resmi dini olan İslam, şehirlerin oluşmasında bir dizi benzer kurallar (caminin merkezde bulunması ve yerleşim birimlerinin merkezin çevresinde kurulması vb.) içerse de yayılmış olduğu coğrafya mimari açıdan tekdüzelik barındırmamaktadır.

Osmanlı Devleti hakkında konuşurken değinilmesi gereken diğer bir konu ise İmparatorluk bünyesinde ortaya çıkmış ve evrensel bir söyleme sahip, İmparatorluk coğrafyasının her köşesine yayılmış, günümüzde de belki Osmanlı mimarisi için en önemli dönem olarak kabul edilen Klasik Osmanlı mimari üslubudur. Bu üslubun ortaya çıkmasını sağlayan ana neden o dönemde İmparatorluğun siyasal ve ekonomik açıdan iddialı bir dönem yaşıyor olmasıdır. Bu dönem süresince Osmanlı Devleti’nin topraklarının genişlemesi aynı zamanda kültürel bir yayılmayı da beraberinde getirmiştir. Bu kültürel etkileşim altında özellikle klasik dönem bütün Balkan coğrafyasını etkilemiştir. Bu etki Bosna Hersek ve Saraybosna’da da doğrudan gözlemlenmektedir.

1.2. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, 15.yy'dan 1878 yılına kadar Osmanlı hakimiyetinde kalmış olan Saraybosna'daki mimarî eserlerin değerlendirilmesidir. Çalışmada Saraybosna'da günümüze ulaşmış olan Osmanlı mimarî eserleri ele alınarak bugünkü durumlarının tespiti yapılmıştır. Bu amaç bağlamında Saraybosna'da Osmanlı mimarisini örnekleyen yapılar belli bir tipoloji içinde ele alınmıştır. Osmanlı dönemindeki mimari eserlerin genel olarak tasvirleri yapılmıştır. Bunun dışında yapılar tipolojik ve çeşitli disiplinleri kapsayan bir sınıflandırma sistemi aracılığı ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda 15.yy'dan Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna Hersek'i işgaline kadar (1878) inşa edilmiş olan tarihsel ve mimarî açıdan önemli yapılar detaylı bir biçimde incelenmiştir.

Çalışma sınırları içerisindeki eserlerin meydana getirildiği ortamdaki şartları anlamak amacıyla Saraybosna'nın coğrafi konumu, kentin gelişimi, tarihsel süreci ve Osmanlı döneminde geçirdiği değişimlere kısa bir şekilde değinilmiştir.

Bu süreçte, yapıların bütüncül olarak aktarılması amacıyla, yapıların coğrafi konumları, inşa tarihleri, banileri, mimarları, mimarî özellikleri, mimarî üslupları ve son olarak günümüze kadar yapılarda meydana gelmiş değişiklikler ile mevcut durumları değerlendirilmiştir.

Çalışmada, araştırmanın yapıldığı dönem içerisinde Saraybosna'nın imarında doğrudan veya dolaylı olarak görev almış banilerin Saraybosna'nın gelişimine yaptığı katkıların önemi de vurgulanmaya çalışılmıştır.

Sonuçta Saraybosna'da günümüze ulaşan Osmanlı dönemi mimarî eserleri ve günümüzdeki durumlarının tespiti yapılarak toplu bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır. Ayrıca Türkiye'de, Saraybosna'daki Osmanlı mimarî eserlerinin

bugünkü durumları hakkında hazırlanmış bir çalışmanın olmaması, bu araştırmanın hazırlanarak türk akademi camiasına sunulması ve türk bilim literatürüne katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

1.3. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Balkan coğrafyasında günümüzde dahi etkileri süren Osmanlı Medeniyeti, bu topraklarda günümüze kadar ulaşmış hem somut hem de soyut bir çok eser bırakmıştır. Beş asırdan uzun bir süre bu coğrafyadaki medeniyetlerle kendine özgü sosyal, kültürel ilişkiler ve ritüeller ile temasa geçen Osmanlı Devleti'nin etkilerini bu coğrafyada en hassas biçimde Bosna Hersek'te gözlemlemek mümkündür. Bu nedenle Saraybosna'da ele alınmış olan Osmanlı eserleriyle ilgili bir çalışmada sadece yapıların somut mimari çözümlemelerini aktarmak içerik açısından çalışmanın tamamlanması için yetersizdir.

Bu nedenle çalışma kapsamında Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'i hakimiyeti altında tuttuğu zaman aralığı olarak 15. yy ile Avusturya Macaristan işgaline (1878) kadar geçen süre bütün yönleriyle incelenmiştir.

Bosna Hersek ile ilgili yapılan bu çalışmanın anlaşılabilmesi için de Bosna Eyaleti'nin kalbi olan Saraybosna şehri seçilmiştir.

Çalışma konusu olarak sadece Saraybosna değil, Bosna Hersek'in tamamındaki Osmanlı mimari eserleri ele alınacak olursa bu konuda yapılmış diğer çalışmalarda karşılaşıldığı gibi çok kapsamlı, nitelikli olmayan ve metodolojik açıdan yetersiz bir çalışmanın ortaya çıkma ihtimali vardır. Dolayısıyla Saraybosna'daki Osmanlı mimari eserleri ve bugünkü durumlarının tespiti çalışmanın konusunu, kapsamını oluşturmaktadır.

Çalışma kapsamında Osmanlı döneminde inşa edilmiş çok sayıda mimarî eserleri ve bugünkü durumlarının tespiti yapılırken Saraybosna'nın tarihsel ve coğrafi süreci de değerlendirilmiştir. Bu yapıların banilerinin çoğunu Osmanlı Devleti'nde görev almış Boşnaklardan oluşturmaktadır.

Saraybosna'da bulunan mimarî eserlerle ilgili bu çalışma hazırlanırken yapıların büyük bir kısmının günümüze ulaşmadığı anlaşılmıştır. Günümüze ulaşan yapıların çoğunun ise ayakta kaldığı ve farklı amaçlarla kullanıldığı görülmüştür. Çalışmaya sadece günümüze ulaşan yapıların dahil edilmiştir. Saraybosna'da günümüze ulaşmış yapılardan sadece türünün karakteristik özelliklerini yetkin bir biçimde bünyesinde bulunduran ve özgünlüğünü daha çok koruyan yapılar seçilmiştir. Bunun dışında çalışmaya Taşlıhan ve Firuz Bey Hamamı gibi günümüze kalıntıları ulaşmış yapılar da dahil edilmiştir. Bu detay konunun ne kadar geniş kapsamlı olduğunu gözler önüne sermektedir. Konunun kapsamını sınırlamak amacıyla Osmanlı döneminde inşa edilmiş gayrimüslim sivil ve dinî yapıları çalışmaya dahil edilmemiştir.

Çalışma dahilinde öncelikle yapıların bulunduğu ortam, ilişkili olduğu tarihi olaylar, yapıların (ulaşılabilirdiği ölçüde) banilerinin ve mimarlarının hayatları ile onların Bosna Eyaleti ve Osmanlı Devleti'nde aldıkları roller aktarılmıştır.

Çalışma yönteminde öncelikle kaynak araştırması yapılmıştır. Saraybosna hakkında yayınlanmış tüm kaynaklara ulaşmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Saraybosna ile İstanbul'daki kütüphaneler ve araştırma merkezlerinden, yerinde incelemelerden ve fotoğraflardan yararlanılmıştır.

Çalışma iki ana kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda Saraybosna'nın genel özellikleri aktarılmıştır. Bu kısımda Saraybosna'nın coğrafi konumu, kentin coğrafi olarak gelişimi üzerinde durulmuş ve sonrasında Saraybosna'nın Osmanlı dönemine kadar geçirdiği tarihsel süreç ile Osmanlı döneminde Saraybosna'nın durumu ve

Saraybosna’da Osmanlı dönemi mimari eserleri aktarılmıştır. Çalışmanın ikinci kısmında ise Saraybosna’da seçilmiş olan yapılar tipolojik olarak sınıflandırılmış ve sınıflandırma altında yapılar değerlendirilmiştir. Bu sınıflandırma sonucunda sekiz farklı tipoloji belirlenmiştir ve bunları Camiler, Türbeler, Tekke ve Hanikahlar, Eğitim Yapıları, Ticaret Yapıları, Hamamlar, Köprüler ve Diğer Yapılar oluşturmaktadır.

Katalog şeklinde yürütülen bu kısımda yapılan detaylı incelemelerde farklı disiplinlere referans veren alt başlıklar belirlenmiştir. Bunlar mimarlık, mimarlık tarihi, sanat tarihi ve restorasyon gibi disiplinlere referans veren “*Yapının Adı, Yapının Yeri, Yapının İnceleme Tarihi, Yapının İnşa Tarihi, Yapının Banisi, Yapının Mimarı, Yapının Mimarı Özellikleri, Yapı Malzemesi, Yapının Süsleme Özellikleri, Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu*” gibi kısımlardan oluşmaktadırlar. Bütün alt başlıklar altında yapılarla ilgili mevcut detaylar değerlendirilmiştir ve onlarla ilgili daha geniş kapsamlı bir çerçeve sunabilmek için daha fazla referans verilmiştir. Bütün yapılarda tanımlanmış son alt başlığın altında “*Yapının geçirdiği onarımlar ve bugünkü durumu*” yerinde yapılan inceleme ve tespitlere dayanarak günümüzdeki halleri aktarılmıştır. Bütün yapılar birkaç kez ziyaret edilip fotoğraflanarak belgelenmiştir. Yapıların geçirdiği onarımlar yerinde sistematik bir biçimde tespit edilerek aktarılmaya çalışılmıştır. Fakat bazı yapılar için kaynaklarda mevcut olan fotoğraflar kullanılmak zorunda kalınmıştır. Bunun nedeni günümüzde bu yapılara yaklaşmanın mümkün olmamasıdır ki bu yapılarda yakın bir zamanda yürütülecek olan restorasyon çalışmaları nedeniyle çevresine ulaşılması veya görsel olarak belgelenmesi mümkün değildir. Bunun dışında bazı yapıların kamuya açık olmaması ve yerel yönetimlerin gerekli izni vermemesinden dolayı Firuz Bey Hamamı, Eski Vratnik Şehri içinde bulunan Zmajevac’taki Tabya ve Ravne bakije’deki Tabya gibi yapılara gerektiği kadar yaklaşmak mümkün olmamıştır.

Çalışmada kullanılmış kaynakların içerisinde Saraybosna haricinde Bosna Hersek ile ilgili, bahsedilen bölgenin tarihi, coğrafyası, edebiyatı ve sanat tarihi ile ilgili

birincil kaynaklar ile beraber kullanılmış ikincil kaynaklar da mevcuttur. Araştırmada birincil kaynak olarak Saraybosna ve Bosna Hersek'in sanat ve mimarlık tarihi hakkında bilgi üretmiş *Husref Redžić, Hamdija Kreševljaković, Mehmed Mujezinović, Alija Bejtić* gibi önemli araştırmacıların hazırlamış oldukları temel eserlerden yararlanılmıştır. İkincil kaynaklar ise seyahatname ve yıllık gibi eserlerden oluşmaktadır. Bunlar arasında temel kaynaklar olarak *Mustafa Ševki Bašeskija*'nın *Ljetopis* adlı yaylığı ve *Hazim Šabanović*'in hazırlamış olduğu Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinin eski Yugoslavya ülkelerinde geçen kısımlarının tercümesinden yararlanılmıştır. Ayrıca eski ve güncel fotoğraflar, eski kartpostallar, haritalar, çizimler ve tercüme edilmiş tarihi belgeler araştırmayı desteklemektedir.

Daha önce hazırlanmış birçok araştırmada Boşnak isimler Türkçeye çevrilirken farklı ve kolay anlaşılmayacak şekilde yazıldıkları gözlemlenmiştir. Dolayısıyla çalışmanın metninde özgün isimler ve Boşnakça terimler kullanılmıştır. Bunlar arasında Türkçeye bugüne kadar girmemiş coğrafi alanlar, tarihi şahsiyetlerin isimleri, araştırmacıların adları ve eserleri vb. gibi isimler çalışmada yer almaktadır ve bahsedilen kelimeler eğik yazı ile belirtilmiştir. Terimler ve isimler Boşnakça'dan Türkçe'ye tercüme edilirken literatürde sıklıkla rastlanan anlam kaymasının yaşanmaması için yukarıda bahsedilen yöntemin kullanılması uygun görülmüştür.

1.4. Saraybosna Hakkında Yapılmış Çalışmalar

Osmanlı döneminde Saraybosna hakkında yapılmış çalışmalar söz konusu olduğunda ilk olarak aktarılması gereken Osmanlı dönemini anlatan ilk çalışmaların büyük çoğunluğunun Bosna Eyaleti'nin tarihiyle ilgili olduğudur. Bu kaynaklar içerisinde Bosna Eyaleti'nin içindeki Bosna Sancağı'nın idari merkezi olan Saraybosna hakkında bilgiler mevcuttur. Bahsedilen kaynaklar içerikleri gereği tarihi kaynaklardan oluşmaktadır. Sonraki çalışmalar Saraybosna hakkında genellikle siyasi tarih, Osmanlı dönemi yönetimi, hukuk, ekonomi vb. konuları içermektedir. Bu kaynaklardan

yararlanarak Saraybosna'nın mimarisi ve sanat tarihi ile ilgili bilgi sahibi olunması mümkündür.

Yayınlanmış kaynaklardan en önemli olanları vakfiyelerdir ki doğrudan Saraybosna vakıflarının ve içerisindeki mimari yapıların kayıtlarını içermektedir. Vakfiyelerin tercümesini yapan ilk araştırmacı Hazim Šabanović'tir.¹ Aynı araştırmacı Saraybosna ile ilgili hazırladığı ilk verileri Osmanlı kaynaklarından yaptığı tercümelerden oluşan "*Krajište Isa bega Ishakovića zbirni katastarski popis iz 1455.*" isimli kitapta toplamıştır.

Osmanlı döneminden günümüze ulaşmış cami kitabeleri, mezar taşı kitabelerini vb. inceleyen en önemli araştırmacı Mehmed Mujezinović'tir. Bu yazarın hazırlamış olduğu üç kitaptan oluşan "*Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*" isimli eserin ilk kitabında, Saraybosna'da bulunmuş olan cami ve mezar taşları kitabelerinin tercümeleri bulunmaktadır.²

Kaynaklar arasında, seyahatnameler ve yıllıklar bulunmaktadır ve bu kaynakların içeriğini Bosna Hersek'ten geçmiş ve Saraybosna'yı betimleyen gezginlerin notları oluşturmaktadır. Bunlar arasında yıllıklardan başladığında bunlar arasında en önemli kaynak *Bašeskija*'nın yazmış olduğu "*Ljetopis (1746-1804)*" 'tir. Seyahatname için ise Evliya Çelebi'nin Boşnakçaya *Hazim Šabanović* tarafından çevrilmiş olan "*Putopis Odlomci o jugoslavenskim zemljama*" isimli eseri bulunmaktadır.³

Saraybosna ile ilgili hazırlanmış önemli çalışmalar arasında üç monografi yer almaktadır. Bunlar şehrin monografisi hakkında hazırlanmış en erken tarihli çalışmalardır. Bu monografileri *Vladislav Skarić*, *Hamdija Kreševljaković*, *Todor*

¹ Bkz. Hazim ŠABANOVIĆ, "Dvije najstarije vakufname u Bosni", 5-38; Ayrı bilgi için bkz. Hazim ŠABANOVIĆ, "Najstarije vakufname u Bosni", 403-413.

² Bkz. Mehmed MUJEZINOVIĆ, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*.

³ Evliya ÇELEBI, *Putopis Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, çev. Hazim Šabanović; Bkz. Mula Mustafa Šefki BAŠESKIJA, *Ljetopis (1746-1804)*.

Kruševac hazırlamışlardır. Bu çalışmalar içerisinde şehrin tarih öncesinden 1878 yılına kadar detaylı ve bütüncül olarak değişimini aktaran ilk araştırmacı *Vladislav Skarić*'tir. Aktarıldığı kadarıyla bu çalışmaya *Hamdija Kreševljaković* *Vladislav Skarić* ile aynı zamanda başlamış fakat *Vladislav Skarić*'in de bu çalışmaya başladığı ortaya çıkınca *Kreševljaković* araştırmasını durdurmuş ve çalışmasını Osmanlı Döneminde Saraybosna'daki esnafları inceleyen bir araştırmaya çevirmiştir. Sonrasında Saraybosna'nın 1878-1918 yılları arasında Avusturya Macaristan yönetimindeki dönemini anlatan bir kitap hazırlamıştır ve kendisinin hazırlamış olduğu bu çalışma üç monografi arasında yerini bulmuştur.⁴

Saraybosna 15. yy ve 16. yy aralığında tarihi ve kültürel açıdan verimli olduğu için, bu dönem araştırmacılar tarafından özellikle çalışılmıştır. Bu dönemi aktaran en önemli araştırmacılar *Hazim Šabanović*, *Nedim Filipović*, *Hamdija Kreševljaković*, *Vesna Mušeta-Aščerić*, *Behija Zlatar* vb.'dir.⁵

Saraybosna ile ilgili Boşnakça dışında İngilizce ve Türkçe olarak yayınlanmış kaynaklar da mevcuttur. İngilizcede Bosna Hersek mimarisi ile ilgili Amir Pašić⁶, Kemal Zukić⁷, Adem Handžić⁸, Behija Zlatar⁹ çeşitli eserler hazırlamışlardır.

Saraybosna şehrinin tarihi ve kültürel mirası üzerinde hazırlanmış farklı sempozyum bildirileri de mevcuttur. Bunlar arasında en önemli olanı 19-21 Mart 1993 yılında düzenlenmiş olan "*Pola milenija Sarajeva*" sempozyumudur ve Saraybosna'nın

⁴ Enver REDŽIĆ, "Tri historijske monografije o Sarajevu", 268.

⁵ Bkz. Behija ZLATAR, "Podizanje i održavanje objekata islamske arhitekture u Sarajevu u XVI.v.", 193-208.; Behija ZLATAR, "Sarajevo kao trgovački centar Bosanskog sandžaka u XVI.v.", 226-240.; Behija ZLATAR, "Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini", 253-267.; Behija ZLATAR, **Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)**, Behija ZLATAR, **Sarajevo, Općina centar: ulice, trgovi, mostovi, parkovi i spomenici**; Behija ZLATAR, **Gazi Husrev-beg**.

⁶ Amir PAŠIĆ, **Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina**.

⁷ Kemal ZUKIĆ, **Islamic architecture in the Balkans and Bosnia and Herzegovina**.

⁸ Adem HANDŽIĆ, **A survey of Islamic cultural monuments until the end of the nineteenth century in Bosnia**.

⁹ Behija ZLATAR, **Gazi Husrev-Beg's Civilizational and War Strategy**.

500. yıldöneminde düzenlenmiştir.¹⁰ Diğer sempozyumlar farklı konular içermektedir ve Bosna Hersek ile Saraybosna'yı kısmen içerecek şekilde düzenlemişlerdir. Bunlar arasında 21-23 Nisan 2000 yılında düzenlemiş olan "*International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans*"¹¹, 22-24 Nisan 2010 yılında düzenlenmiş olan "*Centres and Peripheries in Ottoman Architecture: Rediscovering a Balkan Heritage*"¹² ve 8-10 Kasım 2013 tarihinde düzenlenmiş olan "*550 Yılın İzinde Bosna-Hersek'te Osmanlı Mirası*" Uluslararası Tarih Sempozyumu¹³ bulunmaktadır.

Saraybosna hakkında birçok araştırmacı tarafından hazırlanmış başka yayınlarda bulunmaktadır. Dolaylı da olsa mimariyle ilgili olan kaynaklar kaynakçada belirtilmiştir.

¹⁰ Znanstveni simpozij **Pola milenija Sarajeva**, Prilozi historiji Sarajeva.

¹¹ **Proceedings Of The International Symposium On Islamic Civilisation In The Balkans** ;Ayrı bilgi için bkz. Hatidža ČAR-DRNDA, **Town In Bosnia And Herzegovina As A Legacy Of Islamic Civilization**, 29-35.

¹² **Proceeding of the international Conference on Islamic Civilisation in the Balkans**, Chwb Regional Office, Sarajevo.

¹³ Uluslararası Tarih Sempozyumu **550 Yılın İzinde Bosna-Hersek'te Osmanlı Mirası**.

2. BÖLÜM

2.1. Saraybosna'nın Coğrafi Konumu

Saraybosna, Bosna Hersek'in merkezinde, doğu kısmına yakın bir bölgede yer almaktadır. Şehrin etrafı neredeyse tamamen dağlarla çevrilidir. Şehir batı yönüne doğru açıktır ve bu yönden Saraybosna Vadisi'ne (*Sarajevsko polje*) açılmaktadır. Bu bölgeyi çevreleyen alan Dinar Alpleri (*Dinaridi*) ismindeki yüksek dağlar ve onların uzantılarından oluşmaktadır. Bu dağlardan şehrin güneydoğusunda *Treskavica* ve *Bjelašnica*, kuzey yönünde *Ozren* ve doğusunda ise *Romanija* bulunmaktadır.¹⁴

Şehir, *Trebević* ve yamaçlarına yaslanacak şekilde, *Miljacka* nehrinin uzandığı vadi boyunca konumlanmıştır. Bu yamaçlar, Saraybosna'nın tarihi kısımlarını tanımlamaktadır. Tarihi dokusu, hareketli topoğrafyaya uyum sağlamış, kademeli bir biçimde kurulmuş mahalleler içinde yer alan bahçeli evlerden oluşmaktadır. Şehrin göreceli yeni olan kısımları Saraybosna Vadisi'ne doğru, *Miljacka* kıyısındaki dar nehir kuşağında gelişmektedir. Bu Vadi istikametinde modern Saraybosna'nın gelişimi devam etmektedir.

Şehrin konumu ve şehri çevreleyen dağlar, doğrudan Saraybosna'nın ikliminin özel bir karaktere sahip olmasını sağlamaktadır. Şehirde biraz daha farklı özellikte nemli karasal iklim görülmektedir. İklimdeki farklılık kendini olağandışı hava değişimleri ve uç noktaların sıklıkla gözlemlenmesi şeklinde göstermektedir. Bunun dışında olağan dışı hava değişimlerini çoğunlukla keskin gündüz ve gece sıcaklık farkları oluşturmaktadır. Şehrin yıllık ortalama sıcaklığı 9.1 °C'dir. Şehre bir yıl içinde yağmur ve kar ile düşen yağış miktarı 941 mm'dir. Sis, Saraybosna Vadisi'nde sıklıkla görülen bir hava olayıdır ve soğuk mevsimler dışında yazın ikinci yarısından itibaren bile şehirde gözlemlenmektedir. Saraybosna'nın yamaçlarında bu iklim olayı gözükmemekle beraber

¹⁴ Esad PAŠALIĆ- Radenko MIŠEVIĆ (Ed.), **SARAJEVO**, 11.

geçtiğimiz dönemlerde sis, şehre inmemesine rağmen son 20 yıl içinde şehirde bu hava olayına sıklıkla rastlanmaya başlanmıştır. Saraybosna'yı çevreleyen dağların yükseklikleri 1500-2000 m arasında değişmektedir. Şehrin etrafındaki tepeler ise 700-900 m yükseklik aralığındadır. Şehrin rakımı 540 m, Saraybosna Vadisi'nin rakımı ise 500 m'dir. Saraybosna Vadisi nehir vadisi formundadır, en alçak noktası *Željeznica* ile *Bosna* nehirlerinin çizgisinde bulunmaktadır ve 495 m yüksekliğindedir.¹⁵

Saraybosna şehri coğrafi olarak elverişli bir konuma sahiptir ve bulunduğu yerden dolayı çevresiyle olan iletişimi kuvvetlidir. Saraybosna Vadisi'ne giren birden çok nehir vadisi bu bölgeyi diğer ilçelerle bağlamaktadır. Dolayısıyla tarih öncesi dönemlerden itibaren bu yöreden farklı yönlere önemli bağlantı yolları geçmiştir: *Neretva* nehrinin vadisi Adriyatik Denizi'ne doğru, *Bosna* nehrinin vadisi kuzeye doğru ve doğu yönüne *Drina* nehrine doğru yönelmektedir. Saraybosna Vadisi'nde *Ilidža* yerleşkesi yer almaktadır ve bu alan uygun konumuyla birden çok nehrin kesişim noktasında olmasıyla ve yararlı sülfürik kaynaklarıyla bilinmektedir.

Ilidža yerleşkesinden üç km uzaklıkta Saraybosna Vadisi'nin güneybatı ucunda *Bosna* nehrinin kaynağı bulunmaktadır. Bu kaynak *Igman* dağının eteğinden başlamaktadır. *Bosna* nehrine doğru doğu tarafından üç nehir bağlanmaktadır. Bunlar, *Željeznica* ki *Treskavica* ve *Jahorina* dağlarından su toplamaktadır, *Miljacka* ki onun içine *Jahorina* dağının diğer tarafından, *Vitez* tarafından ve *Romanija* dağı eteğinden su eklenmektedir. *Bosna* nehrinin batı yönünden *Zujevina* nehri bağlanmaktadır. Birçok tatlı su kaynağı dışında bu alanda mineral suyu kaynakları da mevcuttur. Bunlardan en önemlisi Saraybosna Vadisi'nde *Ilidža*'da bulunan sıcak sülfürik su kaynağıdır. Bu kaynak mineral içeriği dışında 57 °C su sıcaklığına sahiptir. Bu kaynaklarda bulunan

¹⁵ Владислав СКАРИЋ, Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације, 30.

şifalı suları Romalılar da bilmekteydi ve bu nedenle alanda bununla ilgili önemli bir yerleşim kurmuşlardır.¹⁶



Resim 1. Saraybosna Panoraması (21.09.2013)

2.2. Saraybosna'nın Tarihsel Süreci

Saraybosna şehrinin uygun coğrafi konumu, tarih öncesi dönemlerden itibaren şehrin ve çevresindeki alanların kültür ve siyasi tarihini belirlemiştir. Saraybosna'da bu dönemden bulunmuş en eski kalıntılar yeni taş çağına veya arkeolojide neolitik olarak adlandırılan çağa denk gelmektedir. Birkaç arkeolojik alan arasından sahip oldukları önem nedeniyle ayrılmış iki önemli alan öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki *Gornji Butmir*,

¹⁶ Mirza Hasan ĆEMAN, “Res publica *Aquarum S...*”, 123-170.; Esad PAŠALIĆ, “Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva”, 113-136.

diğeri ise Saraybosna üzerinde bulunan *Soukbunar*, *Zlatište* ve *Debelo Brdo*'daki yerleşimleridir.¹⁷

Bulunan kalıntılar üzerinde yapılmış olan bilimsel araştırmalara göre hazırlanmış olan önem sırasında, ilk olarak Saraybosna Vadisi'nde bulunan *Butmir* yerleşimi öne çıkmaktadır. Burada yaşamış olan Saraybosna'nın en eski sakinleri, kendi yerleşimlerini kurup aralarından Neolitik Çağ kültürünün zengin miraslarının günümüze ulaşmasını sağlamışlardır. Bu miras içerisinde yer alan en önemli kalıntılar arasında çanak ve çömlek mamulleri ile plastik figürler öne çıkmaktadır. Bu kültürün başlangıcı en geç M.Ö. 3000 yılının ikinci yarısına denk gelmekte ve birkaç yüzyıl sürmektedir. Daha savaşçı bir topluluğun bu topraklara gelmesi bu kültürün sona ermesine neden olduğu tahmin edilmektedir. Yeni topluluk Saraybosna Vadisi'nin günlük hayat için artık güvenli olmaması veya stratejik nedenlerden dolayı yerleşim için Saraybosna üzerinde bulunan yamaçları tercih etmişlerdir. Bu dönemde en yoğun yerleşim Saraybosna'nın güneydoğusundaki en alçak yamaçta bulunan *Debelo Brdo*'da görülmektedir. Demir ve Tunç Çağları sakinleri için bu yerleşiminin Saraybosna ovası üzerindeki egemen konumu bir avantaj sağlamaktaydı. *Debelo Brdo*'dan komşu yamaçlar *Soukbunar* ve *Zlatište*'ye yayılacak şekilde *Miljacka* nehrinin güney yakasının üzerinde bir şehir

¹⁷ Bkz. (15), СКАПИЋ, 37.; Bosna Hersek ve Saraybosna tarihi hakkında Boşnakça kaynakların yanısıra İngilizce ve Türkçe kaynaklar da mevcuttur. Bkz. Noel MALCOLM, **Bosnia: A Short History**, London: Papermac, 1996.; Robert J., DONIA, **Sarajevo: a Biography**, London: Hurst and Company, 2006.; Robert J., DONIA, **Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed**, London: Hurst and Company, New York: Columbia University Press, 1994.; Miroslav PRSTOJEVIĆ, **Forgotten Sarajevo**, Author, Sarajevo, 1999.; Hatice ORUÇ, "Administrative Division of the Bosnian Sandjak in the 16th Century", **OTAM**, 25/2009, Ankara 2011, 99-148.; Avdo SUĆESKA, "Osmanli İmparatorluğu'nda Bosna", 431-447.s., **POF**, Vol.30, Sarajevo, 1980.; Sertaç GENÇ, "Bosna-Hersek bibliyografyası", Ankara: **BDA** Genel Müdürlüğü, Dokümantasyon Daire Başkanlığı, 1993.; Atike KAPTAN, **Geçmişten günümüze Bosna-Hersek tarihi ve Bosna-Hersek ilişkileri**, Ankara: **ATASE**, 2008. v.s.; Bunun dışında Türkiye'de Bosna Hersek ve Saraybosna tarihi hakkında bilgi üreten Doç. Dr. Hatice Oruç'un çalışmalarından: Hatice ORUÇ, "Tarih-i Bosna", **TAD**, 32/XX, 2002, 215- 222., Hatice ORUÇ, "15. yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", **OTAM**, 18/2005, Ankara, 2006, 249-271., Hatice ORUÇ, "Tahrir Defters on the Bosnian Sanjak", **Archivum Ottomanicum**, 25 (2008), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden- Germany, 2010, 255-282., Hatice ORUÇ, "İsa-begova tekija/mevlevihana u Sarajevu", **Znakovi Vremena**, 39/40, Sarajevo, 2008, 107- 124., Hatice ORUÇ, "Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları", **Belleten**, LXXIII/ 268, (2009 Aralık), 645- 670.

oluşacaktır. Günümüzde Saraybosna şehrinin çekirdeği olarak bilinen alan, o dönem için yamaçlarda yeni oluşan şehir sakinleri için verimli bir araziydi.¹⁸

Diğer yerleşimler çoğunlukla *gradine*¹⁹ daha sonraki dönemlerde günümüzdeki Saraybosna'nın çekirdeği etrafında sıralanmaktaydı. Bu yüksek alanlardan çevrenin ve uzak bölgelerin gözlemlenmesi sağlanmaktaydı. Bu yerleşim alanları arasında *Debelo Brdo* hariç *Bistrik* deresi altında bulunan *Gradac*, *Mošćanica* nehri üzerinde *Obhoda*, büyük ihtimalle Beyaz Tabya ve *Koševo* deresinin doğu ve batı tarafında bulunan iki *gradina* daha bulunmaktaydı. Çıkarılan sonuçlara göre bu dönemde bahsedilen yerleşimler arasındaki alanlara nüfusun yerleştiği tahmin edilmektedir. Bu alan günümüzde Saraybosna'nın kentsel merkez sınırlarının içerisinde. Saraybosna Vadisi etrafı da *gradine* ile çevrelenmişti ve bunlar arasında *Blažuj* üzerindeki *Rogoš* ve buradan daha ileride *Igman*'ın altında bulunan *Vrelo Bosne*, *Vrutci* ve *Lasica* üzerindeki yerleşimler de bulunmaktadır. Sayılan bütün *gradine*'ler Tunç Çağında inşa edilmiş olması mümkündür. Yapılan araştırmalara göre sadece *Debelo Brdo* ve *Soukbunar* Neolitik Çağ'dan süregelen olmalarına rağmen Tunç Çağında da yerleşim için kullanılmışlardır. Fakat *Soukbunar* yerleşimi Erken Demir Çağının başlangıcında yerleşim alanı olarak kullanılmayacaktır. Bu dönem Hallstatt kültürü olarak da bilinmektedir ve bu kültürün Bosna Hersek ve çevresindeki topraklardaki temsilcileri kuzeyden gelmiş olan İlliryalılardır. Bu topluluk İtalya ve Yunanistan ile ticaret faaliyetlerinde bulunmaktaydı ve bu ülkelerden gelen mallar İlliryalılar aracılığıyla Adriyatik Denizi üzerinden Balkan yarımadasına giriş yapmaktaydı. İlliryalılar tarım ve hayvancılık dışında ayrıca çanak ve çömlek üretimi de yapmaktaydı. Orta Demir Çağında yerleşim *Zlatišta* ve *Debelo Brdo* ile sınırlıdır. Diğer yerleşimlerin sakinleri *Soukbunar* sakinlerinin yaptığı gibi daha güvenli başka yerlere ve çevredeki dağlara taşınmış olmaları mümkündür. M.Ö. 4. İle 1.yy arasında yaşanmış olan Kelt istilası

¹⁸ Bkz. (14), PAŠALIĆ – MIŠEVIĆ (Ed.), 16-17.

¹⁹ *Gradina*, *Gradac* vb. isimlerle adlandırılmış arkeolojik buluntular, M.Ö., 2000 yıl boyunca İlliryalılar tarafından inşa edilmiş olan istihkamların ve tapınakların kalıntılarıdır. Bu buluntular çoğu zaman farklı tipolojilere sahiptir. Bunun nedeni sadece arazinin düzeni ve jeolojik yapısı değil aynı zamanda İlliryalı kabilelerin parçalanmış olmasıdır.

sırasında Balkanlardaki bütün İllirya medeniyeti sarsılmıştır. Kelt istilası sonrası *Miljacka* Vadisi tamamen boşaltılmış ve bölgedeki halkı barındıran tek güvenli ve korunaklı kalan yerleşim *Debelo Brdo*'dur. Kelt kültürünün (Geç Demir Çağı) kalıntıları *Debelo Brdo*'da bulunmuştur. Kalıntılar arasında en önemli parçalar çengelli iğnelerdir.²⁰ Bulunan çengelli iğnelerin sayıca yüksek olması, bunların sadece yerli kullanım için değil ticari faaliyetlerde kullanılmak üzere de bu bölgede üretildiğini göstermektedir.²¹

Bu bölgede Romalıların hakimiyetiyle ilgili bilgi sunabilecek çok fazla korunmuş kitabeli anıt günümüze ulaşmamıştır. Fakat Balkanlarda (günümüzdeki Bosna Hersek toprakları) mevcut olan zengin yeraltı kaynakları Romalıların bu topraklara sefer düzenlemesine neden olmuştur. Böylece tarih öncesi çağlarda başlamış olan madencilik Romalıların hakimiyeti altında yoğun bir şekilde devam edecektir. Balkanlardaki İlliryalılar M.S.1. yy başlangıcında Romalıların yönetimi altına girmişlerdir ve Saraybosna çevresi tamamen işgal edilmiştir. İlliryalılardan bu bölgede geriye kalmış, önemli bir direnç faktörü oluşturmuş Desidiatlar kabilesi de sonunda Romalıların hakimiyeti altına girmiştir.²² İlliryalıların yerleşimi olan *Debelo Brdo* Romalılar tarafından fethedilmiştir ve istihkamla beraber yeni Romalı istihkam görevlileri bu yerleşime konumlandırılmıştır. Saraybosna Vadisi, bu dönem içinde Romalıların sağladığı barış ve güven ortamı sayesinde yeni bir görünüme sahip olmuş ve Romalı idaresi ile gündelik yaşantısının etkisiyle canlanmıştır. Oluşan ortam nedeniyle bu bölgedeki yerli halkın büyük bir bölümü yeniden Saraybosna Vadisinde yaşamayı seçmişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun kentsel inşa gelenekleri de bu bölgede olduğu gibi uygulanmıştır.²³ Saraybosna'da Romalılardan günümüze ulaşmış fazla sayıda kalıntı mevcut değildir. Bunlardan önemli olanları *Debelo Brdo*'da bulunmuş olan Roma

²⁰ Arkeolojide *fibula* olarak adlandırılmaktadır.

²¹ Bkz. (15) СКАПИЋ, 39-42.

²² Desidiatların İllirya ya da Pannonia halkları gruplarına ait olduklarına dair tartışma günümüzde hala sürmektedir. Bkz. (16), ĆEMAN, 123.

²³ Romalılar döneminde yerleşkeler vadiye taşınmış ve bu Roma İmparatorluğu'nun stratejik ve siyasi çıkarlarına hizmet etmiştir. Bkz. (16), PAŠALIĆ, 113-136.

Kastel'inin²⁴ kalıntıları ile günümüzde *Kovačići* semtinde bulunan tuğla imalathanesinin kalıntılarıdır.²⁵ Günümüzde bilinen Saraybosna şehrinin sınırları içerisinde günümüze ulaşmış kalıntılara dayanarak bütün yerleşimler arasında en büyük ve önemli olan yerleşimi *Ilidža*'dır. *Ilidža* da bulunan sülfürik kaynakların etrafında ve *Kreševo*, *Fojnica*, *Kiseljak* madencilik merkezlerinin yakınlarında Romalılar bir şehir inşa etmişlerdir. Bu şehir ılıca olarak ve aynı zamanda Dalmaçya Eyaleti'nin hem idari hem de siyasi merkezi olarak görev görmekteydi.²⁶ Bu yerleşim M.Ö. 2.yy'ın yarısında Marcus Aurelius (161-180) döneminde resmi bir ünvan kazanacak ve Roma vatandaşlarının kolonisine dönüşecektir.²⁷ Kentin merkezi kısmında büyük bir yapı yer almaktaydı. Bu yapı kaplıca olarak inşa edilmiştir ve etrafında villalar inşa edilmiştir. Villaların olduğu yerde bulunmuş kalıntılardan hazırlanan incelemelerde sıradışı kompozisyonu, renk çeşitliliği ile figürlerin ve süslemelerin özenli bir biçimde sergilendiği mozaiklere rastlanmıştır.²⁸ Bazı yapılarda bulunmuş hipokaust kalıntıları ile villaların kalıntıları içinde bulunmuş lüks eşyalar, Romalıların uzak eyaletlerde yaşadıkları lüks hayatlar hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. 1936 yılında *Ilidža* da zarar görmüş bir Roma kitabesi bulunmuştur. Üzerinde tamamı günümüze ulaşmamış bir yazıyla "*Res Publica Aquarum S...*" işlenmiştir ve bu yazı bu alanda kurulmuş eski özerk statüye sahip Roma yerleşiminin ismini taşımaktadır.²⁹ Burada Romalılar ve romalılaştırılmış İlliryahılar ikamet etmektedir ve bunun dışında küçük bir sayıda Yunanlar ve doğu kavimlerinden insanlar bulunmaktadır. ılıcaya misafirler uzak ve yakın mesafelerden ziyaret etmeye gelmekteydi.³⁰ Roma adli sistemi yerli Desidiat ahalisini yabancı statüsünde (*peregrini*) değerlendirmiştir. Roma medeni yasasına göre herhangi bir hak sahibi değillerdir ve yerli nüfus verimsiz topraklar sürülmüştür ve kalan verimli topraklara Romalılar el koymuştur. Böylece Desidiat topluluğunun sahip olduğu

²⁴ *Castel*, Latince "küçük kale" anlamına gelen isimdir.

²⁵ Bkz. (15) СКАПИЋ, 44.; Bkz. (16), ĆEMAN, 155.

²⁶ Bkz. (16), ĆEMAN, 129.; Bkz. (15) СКАПИЋ, 44-45.

²⁷ A.g.m., ĆEMAN, 132.

²⁸ A.g.m., 146-147.; Aynı bilgi için bkz. Irma ČREMOŠNIK (1984), *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Adnan BUSULADŽIĆ (2008), *Antički mozaici na tlu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Adnan BUSULADŽIĆ (2011), *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.

²⁹ Bkz. (16), ĆEMAN, 132, 137.

³⁰ Bkz. (14), PAŠALIĆ – MIŠEVIĆ, 18-19.

alan sınırlıydı ve aynı zamanda siyasi açıdan büyük bir önem taşımamaktaydılar.³¹ Aquae S... bu bölgedeki ana yerleşim alanıdır ve onu çevreleyen daha önce bahsedilmiş diğer yerleşim bölgeleri Aquae S...'in etki alanı içindedirler. Geç antik dönemde, M.Ö. 5.yy ve 6. yy'da, bu yerleşim göçmenler için bir barınak alanı olarak kullanılmıştır. Koloninin sakinlerine göçmen statüsü (*refugia*) verilmekteydi. Erken Orta Çağ dönemine kadar bu özellik devam etmiştir. Ilidža da bulunmuş Roma yerleşimi termal ve spa olarak gelişmiştir. Bosna Hersek'te Roma devrinde mevcut olan sayısız termal kaynak ve spa arasında kurulmuş olan bu yerleşim gelişimini yaşamıştır. Fakat diğer hiçbir termal kaynak Roma döneminde Aquae S... kadar itibarlı ve kentsel yerleşime dönüşmüş bir gelişim gösterememiştir.³²

M.S. 3. yy'da (254-278) kuzey ve kuzeydoğu yönünden İllirya'ya doğru farklı barbar akınları düzenlenmiş ve bu akınlar arasında en çok Cermenlerin düzenledikleri saldırılar İllirya'yı harap etmiştir. Fakat bu saldırıların Saraybosna'ya kadar uzanıp uzanmadığı bilinmemektedir. 395 yılından itibaren Saraybosna bölgesinin Batı Roma İmparatorluğu yönetimine geçtiği bilinmektedir. 432 yılında Doğu Gotları Pannonia'dan Dalmaçya'ya doğru ilerlemişlerdir. Fakat Dalmaçya'nın içinde nereye kadar ulaştıkları bilinmemektedir. Odoacer tarafından yönetilen Cermenler İtalya üzerinde hüküm sürmeye başlamış ve Batı Roma İmparatoru Julius Nepos 475 yılında ülkesinden kaçıp Dalmaçya'yı yönetmeye başlamıştır. Fakat 481 yılında Odoacer bu toprakları da fethetmiştir. Uzun sürmeyecek olan Odoacer'in hükümdarlığı Doğu Gotlarını yöneten Büyük Teodorik döneminde son bulmuş ve böylece Doğu Gotları'nın etki alanı Dalmaçya'yı da kapsamaya başlamıştır. Saraybosna yöresinde bu topluluğa ait garnizon ve yerleşimlerin bulunduğu tahmin edilmektedir. Buna Saraybosna'ya yakın bir yerleşim olan *Breza*'da bulunan Gotik üslupta öğeleri ve Gotik yazıtları barındıran bir kiliseden yola çıkarak ulaşılmaktadır. 535 yılında Gotlara karşı Doğu Roma İmparatoru Jüstinyen savaş başlatmış ve günümüz Bosna topraklarından Gotların büyük bir kısmı

³¹ Bkz. (16), ĆEMAN, 140, 142.

³² A.g.m., 156.

çıkarılmıştır. Her ne kadar Gotlar yenilse de yazılı belgelerden Balkanlarda Gotların varlıklarını 13.yy'a kadar sürdürdükleri bilinmektedir.³³ Bu dönemden itibaren Dalmaçya eyaleti sınırlarının küçülme süreci başlamıştır. Jüstinyen hükümdarlığı bu topraklarda uzun sürmemiş ve onun tamamen Gotları fethinden önce bile Balkan yarımadasının doğu ve batı bölgelerine Slavlarla beraber Avarlar saldırı düzenlemekteydiler. 602 yılında Sava nehrini geçerek Bosna topraklarına ilerleyen Avarlar ve Slavlar, düzenledikleri saldırı sonrasında bölgeyi harap etmişlerdir. Bu saldırılarla bölgedeki antik uygarlığın son kalıntıları da ortadan kalkmıştır. Saldırıları sırasında yerli halk büyük direnç göstermiş ve bunun sonucunda işgalci kavimlerin bekledikleri derecede bir başarı ortaya çıkmamıştır. Bu işgal 6.yy ve 7.yy arasına yayılmış uzun bir süreçten oluşmaktadır. Bu dönemde, İlliryalılar bölgede kalmış ve yerli nüfusun büyük bir kısmını oluşturmaya devam etmişlerdir.³⁴

Bosna'nın etnik kökeni üzerinde tarihsel kaynak, arkeolojik buluntular, etnoloji, dil bilimi ve son yirmi yıl içinde yapılmış genetik araştırmalara göre Bosna ve *Hum*³⁵, da özerk İlliryalı nüfusu bugünkü nüfusun kültürel oluşumunda büyük bir etkiye sahip olduğu anlaşılmıştır. Bahsedilen Romalılaştırılmamış ve onlar arasında Romalılaştırılmış İlliryalılar, Ortaçağ'ın sonuna ve sonrasındaki Osmanlı döneminde Bosna ve *Hum* bölgelerinde kültürel gelişimin devamlılığını sağlamışlardır.³⁶

Ortaçağ'dan kalan Saraybosna yöresi ile ilgili somut bilgi mevcut olmamasına rağmen *župa Vrhbosna*'nın bir parçası olduğu bilinmektedir.³⁷ Bu isim ilk olarak, 1244 yılında yazılı belgelerde geçmektedir. Dolayısıyla 7. yy ile 10. yy arasındaki dönemde *Vrhbosna*'nın tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır. 10.yy'ın ortasında

³³ Bkz. (15), СКАРИТ, 47.

³⁴ Enver IMAMOVIĆ, "Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici", 39.; Bkz. Dubravko LOVRENOVIĆ, "Od slavenskog naseljavanja do bana Kulina", 46-47.

³⁵ Ortaçağ'da Bosna Hersek'in güneyinde bulunan bölgedir, Hersek bölgesine denk gelen topraklardır.

³⁶ Bkz. (34), LOVRENOVIĆ, 46-47.

³⁷ Ortaçağ Bosna Devlet'inde ana bölgesel ve siyasal birim olan *župa* aynı zamanda hem coğrafi hem de idari bir kavramdır. Bkz. Vesna Mušeta-Aščerić, "Srednjevjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva", 36-37.

Bizans İmparatoru VII. Konstantin Porfirogennetos (905-959) kendi eseri *De Administrando Imperio*'da Bosna Devleti ve içinde bulunan *Catera* şehrinden bahsetmektedir. İsmi geçen *Catera* şehri Saraybosna Vadisi'ne yakın olan *Gornji Kotorac* yerleşimi ile bağlantısının olması mümkündür. *Gornji Kotorac*'da *Gradac* şehri kurulmuş ve bu bilgiyi destekleyen alandaki şehir kalıntılarına yapılmış arkeolojik çalışmalarda ulaşılmıştır. Bununla beraber bu alana tarih öncesinde ve Roma döneminde de belirli bir nüfusun yerleştiği bilinmektedir.³⁸ Bu bilgi bölgenin yerleşimi ile ilgili hareketliliği kronolojik olarak aktarmaktadır.

Saraybosna bölgesi 12.yy'da yaklaşık 30 km uzaklıktaki *Visoko* merkezi olacak şekilde kurulmuş olan Banovina Bosna³⁹ toprakları içinde bulunmaktadır. Uzun bir süre *župa Vrhbosna*'nın parçası olan Saraybosna ile ilgili herhangi bir yazılı kaynak günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda, 1296 yılında *župa Vrhbosna*'da Dubrovnikli bir tüccarın ismi geçmekte ve onu takiben 1300 yılında Dubrovnikli bir tüccarın kölesinin satışından bahsedilmektedir.⁴⁰ 1379 yılına kadar Saraybosna ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat *župa Vrhbosna*'da 10.yy'da *Vrhbosna* isimli bir şehir ve *Hodidjed* isimli bir istihkâmın var olduğu tahmin edilmektedir. Bu istihkâmın günümüzde Beyaz Tabya'nın olduğu yerde bulunduğu dair çeşitli tartışmalar sürmektedir.⁴¹ Bu istihkâmıla beraber mevcut olan şehir yerleşimi Dubrovnikli bir tüccarın geçici ikamet yeri olarak, *Vrbosanje* ismiyle kaynaklarda geçmektedir.⁴² *Župa Vrhbosna*'nın tanımladığı alan geniş olduğu için bu yerleşimin tam yerini tespit etmek

³⁸ Bkz. (15), СКАРИТ, 48.; 10.yy'da hazırlanmış olan bu tarihi kaynaktan önce, Bosna ve Vrhbosna'yı zikreden yazılı belgelerin günümüze ulaşmamasına rağmen onların 10.yy'dan önce var olduklarına şüphe yoktur. Bkz. (34) LOVRENOVIĆ, 44-45; *Gradac* ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Lidija, FEKEŽA (1990), "Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva", 155-170. **GZM** (A), N.S. sv. 45, Sarajevo.

³⁹ Banovina Bosna, 1137-1377 yılları arasında varolmuş Ortaçağ Bosna Devleti'dir. Detaylı bilgi için bkz. Boris Nilević, "Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države", 35-53.

⁴⁰ Bkz. (15), СКАРИТ, 49-50.

⁴¹ Bkz. *Eski Vratnik Şehri Tabya ve Kuleleri*, 215; Bkz. Alija BEJTIĆ, "Srednjovjekovni grad Hodidid bio je na Vratniku u Sarajevu", 107-148.

⁴² Bkz. (15), СКАРИТ, 50.

mümkün değildir ve kaynaklarda *Vrhbosna* ismi geçtiği zaman *župa* veya yerleşim olduğu belli olmadığı için bu sorun daha da karmaşık bir hal almaktadır.⁴³

Anlaşıldığı üzere 14.yy'da Saraybosna bölgesi ve onun çevresi erken feodal *župa* *Vrhbosna*'nın bünyesindeydi. Bu *župa*'da Ortaçağ Bosna Devletinde bulunan diğer *župalarda* olduğu gibi iktidar önce Bosna banlarının daha sonra ise Bosna krallarının elinde bulunmaktaydı. 14.yy'da Bosna Devleti'nin oluşum süreci içinde büyük feodal bölgelerin oluşumu başlamış ve bu erken feodal *župaların* ayrışmasına neden olmuştur. Bu süreci Bosna soyluları arasında ve Bosna kralı ile soylularının arasındaki çatışmalar ve bu topraklarda zamanla daha yoğun olarak ortaya çıkmış Osmanlı varlığının oluşturduğu baskı takip etmiştir. Büyük feodal bölgelerin oluşumunu takip eden *župaların* ayrışması geç feodal dönemdeki hüküm tasavvuruyla örtüşmemektedir. Böylece *Vrhbosna* da bu ayrışım sürecinde birden çok küçük bölgeye bölünmüştür. Bu bölgelerden merkezi, en büyük kısım *Vrhbosna* çevresinde kalmakta ki bu alan Bosna'nın tarihi bölgesini oluşturmaktadır ve *Hodidjed* şehri bir süre daha bu bölgenin merkezi olmuştur.⁴⁴

15.yy'ın Saraybosna bölgesini anlatırken, bu konunun bu dönemde Bosna'daki şehir yerleşimlerinin gelişimi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu gelişimin 14.yy'daki Ortaçağ Bosna Devleti'nin büyümesinin ve onun ticaret temelli ekonomik gelişiminin bir sonucu olarak gerçekleştiğini belirtmek gerekmektedir. Kaynaklarda ticaretin yapıldığı mekanlar meydan manasına gelen *trg* ve *trgovište* olarak geçmektedir ve bu alanlar ekonomi temelli yerleşimlerdir. *Trg*'ın gelişimiyle ilgili *trg Tornik* örneği öne çıkmaktadır ki 1455 yılında kaynaklarda bu isimle anılmaktadır. Kronolojik olarak daha sonra 1462 yılında *Stara Varoš* veya *Atik Varoš*, 1468 yılında *Staro trgovište*, 1485 yılında *Pazar trgovište Saray* olarak ve 1489 yılında *trg Saray* olarak kaynaklarda bu isimlerle anılmaktadır. Bu Ortaçağ *trg*'ı kentin gelişim sürecinin açıklanması ve Ortaçağ

⁴³ Bkz. (37), MUŠETA-AŠČERİĆ, 41.

⁴⁴ A.g.m., 36.

yerleşiminden Osmanlı yerleşimine kadar Saraybosna'nın kentsel okumasının sağlanması açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁵ Böylece Saraybosna bölgesinin merkezi alanında, Ortaçağ döneminde bir Ortaçağ meydanının, *trg*'ın, var olduğu anlaşılmakta ve o *Varoš* veya *Gornja Varoš* semtinde, Saraybosna'daki eski Ortadoks kilisesinin etrafında aranması gerekmektedir. Erken Osmanlı kaynaklarında Osmanlıların burada bir kent yerleşimiyle karşılaştıklarını yukarıda bahsedilen 1462 yılındaki *Stara Varoš* ile 1468 yılındaki *Staro trgovište* isimleri ispatlamaktadır. Bu *varoš*'un, Osmanlıların planlayarak inşa ettiği *Varoš Saray* ile aynı yer olması mümkün değildir. Bahsedilen *varoš* yeni kentsel dokunun bir parçası olarak gelişimini devam ettirmiştir. Sonuç olarak Saraybosna'nın merkezi alanında Ortaçağ dönemindeki kaynaklarda geçen *trg*, *trgovište* ve *varoš* şehrin ilk yerleşimi *Tornik*'i ifade etmektedir ve daha sonraki yerel kaynaklarda ise *Vrhbosna* ve son olarak Osmanlı kaynaklarında ise *Saray* ve *Saray Ovası* isimlerini karşılamaktadır.⁴⁶



Resim 2. Saraybosna Panoraması, Eski Fotoğraf, 1864 (*Prstojević*'den)

⁴⁵ Bkz. (37), MUŠETA-AŠČERİĆ, 40.

⁴⁶ A.g.m., 42.



Resim 3. Saraybosna Panoraması, Eski Kartpostal (Škoro'dan)



Resim 4. Saraybosna, Eski Kartpostal, Avusturya Macaristan İşgali 1878, (Prstojević'den)

2.3. Osmanlı Dönemi'nde Bosna Hersek ve Saraybosna Kentinin Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının genişletilmesi batıda İtalya'ya kadar planlanmıştır. Bu genişleme sürecinde Balkanların fethedilmesinin amacı bu toprakların batıya doğru bir sıçrama taşı olarak kullanılmak istenmesidir. Bu fetihler sonrasında devlet idaresinin sorunsuz bir biçimde yürütülebilmesi için ekonomik, siyasi ve kültürel bir teşkilata ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. İmparatorluğun kurulduğu Anadolu ve kutsal toprakları barındıran günümüz Ortadoğusu her ne kadar önemli olarak adledilmiş olsa da Avrupa'ya açılan kapı olan Balkanlar, aynı zamanda önemli stratejik ve lojistik nedenlerden dolayı İmparatorluk bünyesinde barındırabilmek için daha fazla çaba harcanmıştır. Osmanlıların Balkanlar'da ve diğer topraklarında oluşturduğu teşkilat aniden değil, zamana yayılan kademeli bir biçimde gelişmiştir.

Balkanlar'da fethedilmiş ilk topraklar Edirne, Çirmen, Vize ve Kırklareli'dir. Fethedilmiş bu topraklarda ilk sancaklar kurulmuş ve sonrasında en geç 1385 yılında Rumeli Beylerbeyliği oluşturulmuştur. 15.yy'dan başlayarak 1530'lu yıllara kadar Osmanlılar'ın Balkanlarda yaptığı fetihler sonrasında 20 yeni sancak kurulmuştur.⁴⁷ Bu sancakların tamamı Rumeli Eyaleti'ne bağlıydı ve Bosna ve Hersek bölgeleri de 1580 yılına kadar bu eyalette yer almaktaydı. 1580 yılında kurulmuş olan Bosna Eyaleti'ne günümüz Bosna Hersek coğrafyasının neredeyse tamamı dahildir. Bosna Eyaleti hakkında konuşmadan önce bu eyalet hakkında belirtilmesi gereken bir özellik Bosna Eyaleti'nin diğer Osmanlı Devleti'nde kurulmuş olan eyaletlerden daha farklı bir şekilde oluşmasıdır. *Šabanović* 'in Osmanlı defterlerinden hazırladığı araştırmalardan çıkarıldığı kadarıyla bu eyaletin oluşumu Osmanlılar'ın Bosna'da fethedilmiş ilk topraktan itibaren (15.yy ortası) fethedilememiş son önemli kale olan *Bihać*'in 1592 yılında fethine kadar (Bu sene içinde *Bihać* Bosna eyaleti'ne katılmıştır) 150 yıllık bir süreçten oluşmaktadır.⁴⁸ Dolayısıyla Osmanlı dönemi mimarisi hakkında konuşmadan önce

⁴⁷ Hazim ŠABANOVIĆ, *Bosanski Pašaluk*, 23.

⁴⁸ A.g.k., 15.

bahsedilen toprakların fethi ile ilgili detayları, Osmanlı devleti içinde hangi şekilde yönetim bölgelerine ayrıldıklarını ve ne kadar uzun ve karmaşık bir süreç içerisinde Bosna Hersek şehirlerinde, dolayısıyla Saraybosna'da şartların nasıl değiştiğini aktarmakta fayda vardır.

Osmanlılar Bosna'da fethedilen ilk topraklar içinde (1453'ten önce) bölgesel kısım oluşturmuşlardır. 1455 yılında hazırlanmış Osmanlı defterine göre bu kısım için *Vilayet Hodided* ve *Vilayet Saray-Ovası* ismi kullanılmıştır.⁴⁹ *Vilayet Saray-Ovası* ismi ile Saraybosna şehri kastedilmektedir. Bu şehirden Osmanlı hakimiyeti Bosna'daki diğer yerlere yayılmıştır. 19 Mayıs 1463 yılında Bosna Krallığı'nın başkenti *Bobovac* fethedilmiştir. Böylece sırayla Bosna'da bulunan diğer şehirler de Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Sultan 1463 Haziranında, iyi beslenememesi nedeniyle ordusunu geri çekmiş ve bu nedenle Hersek'in fethinden vazgeçilmiştir. Bosna Kralı'ndan fethedilmiş toprakları, Bosna'nın diğer fethedilmiş topraklarını ve Hersek'te işgal edilmiş toprakları Osmanlılar vilayete dönüştürmüşlerdir ve *Raška*'da daha önce kurulmuş vilayetlerle birleştirmişlerdir. Bahsedilen bütün bu bölgeden Bosna Sancağı kurulmuştur. Bosna Sancağı'nın ilk merkezi 1463 yılının sonbaharına kadar *Jajce* (Yaytse) olarak belirlenmiştir. Daha sonra ise Saraybosna'ya taşınmıştır.⁵⁰ Bu sancağa ait bölgeler uzun bir süre ayakta kalamamıştır. Çünkü Macarlar bu yıl içinde Ekim ayında padişaha karşı saldırılara başlamak için Bosna'ya gelmişlerdir. Bu saldırılar sonucunda Bosna'nın büyük bir kısmında Osmanlılar'ın fethettiği kaleler yeniden Macarlar tarafından fethedilmiştir. Dolayısıyla 1464 yılında Padişah Macarlar tarafından fethedilmiş toprakları yeniden fethetmek için Bosna'ya geri dönmüştür. Fakat bu savaşların sonucunda Bosna'daki Osmanlı toprakları sadece merkez ve doğu Bosna olacak şekilde küçülmüştür. Yeni kurulmuş olan Bosna Sancağı daha kuruluşunun ilk yıllarında toprak kaybına uğramıştır. 1465 Temmuz ayında Bosna Sancağı'nın Sancak Beyi *Isa beg Ishaković* (İsa Bey İshakoviç)komutasında Osmanlılar Hersek Bölgesine saldırmaya

⁴⁹Bkz. *Eski Vratnik Şehri Tabya ve Kuleleri*, 215.

⁵⁰Bkz. (47), ŠABANOVIĆ, 40, 119.

başlamışlardır. Saldırıları 1465-1470 yılları arasında devam etmiş ve sonuçta Hersek'te bulunan bölgeler fethedilmiştir. 1470 yılında, fethedilmiş olan bu bölgelerden Hersek Sancağı kurulmuştur. 1482 yılına kadar Hersek'in şehirleri tamamen Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Hersek Sancağı'ı kuruluşundan 1580 yılına kadar Rumeli Eyaleti'ne, 1580 yılından 1833 yılına kadar Bosna Eyaleti'ne bağlı olarak yönetilmiştir.

Osmanlı işgalinden hoşnut olmayan Bosnalılara 1465 yılı sonunda şimdiye kadar yapılmış fetihlerde uygulanmış durumlara istisna olarak Bosna Sancağı'nın kuzeyi teslim edilmiştir. Böylece Bosna Krallığı yenilenmiştir. Bosna Kralı olarak *Kotromanić* ailesi soyundan Matija Kotromanić tayin edilmiştir. 1467 yılında Bosna'nın son kralı Macarlardan ünvanın tanınmasını istediği için Bosna Krallığı'nın sonu getirilmiştir. Osmanlılar bu olaydan haberdar olunca Bosna Krallığı kaldırılmış ve içinde bulunan şehirlerin işgali gerçekleştirilmiştir. Bu olay Bosna Krallığı hakkında tarihte bilinen en son bilgi olarak kabul edilmektedir. Bosna Krallığı'nın toprakları yeniden Bosna Sancağı'na eklenmiş ve Aralık 1482 yılında Osmanlılar Eski Bosna Krallığı topraklarında fethi devam etmişlerdir. Bu sene içinde bağımsız kalan son Bosna Krallığı şehri *Herceg Novi* fethedilmiştir.⁵¹

1580'li yıllara kadar bütün eski Bosna Krallığı toprakları Osmanlı Devleti içerisinde kurulmuş üç eyaletin Rumeli Eyaleti (Sofya), Budin Eyaleti (Budin) ve Temeşvar Eyaleti (Temeşvar) bünyesine dahil edilmiştir. Daha sonra Osmanlı hakimiyetinin yayılması; Avusturya ile Venedik düşman bölgeleri arasında kalmış olması, merkezi yönetimin zayıflaması, ortaya daha geniş çaplı yerel nüfus sömürsünün çıkması, İmparatorluğun bu topraklarında bir adet daha büyük Osmanlı idari ve toprak biriminin oluşmasını sağlamıştır. Böylece Bosna Eyaleti'nin oluşumu gerçekleşmiştir. Bosna Eyaleti/Bosna Paşalığı/Bosna Beylerbeyliği bünyesinde bulunan sancaklardan Bosna, Hersek, Kliška (*Klis*), Pakrač (*Pakrač* veya *Začasna*) ve Kırčko-Lika (*Krčko-Lika*) Rumeli Eyaleti'nden, Pojega (*Požega*), Zvornik, Budin Eyaleti'nden

⁵¹Bkz.(47), ŠABANOVIĆ, 42-50.

çıkarılmıştır. Bu eyaletin merkezi Bosna Sancağı'ydı ve kendi kuruluşundan Bosna Eyaleti'nin kuruluşuna kadar komşu sancaklara karşı merkezi bir rol oynamaktaydı. Bosna Sancağı'nın Sancakbeyi ise Osmanlı Devleti'nin bu ve çevre topraklarda yaptığı fetihlerde lider rolünü üstlenmekteydi. Bosna Paşalığı Nisan 1580-Eylül 1580 tarihleri arasında kurulmuştur.⁵² Bu bilgiye resmi belgelerde Bosna Sancağı'nın son kez Nisan 1580 yılında zikredilmesi ve Eylül 1580 tarihinde ise Bosna Beylerbeyliği isminin zikredilmesi sonucu varılmıştır. Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin topraklarında, en batıda yer alan Bosna Eyaleti, batıdaki komşu devletlere sınırı bulunduğu için hiç bir dönem stratejik önemini kaybetmemiştir. 16.yy'ın sonunda bu eyaletin içerisinde yeni kurulan Bihaç (*Bihać*) sancağı yer alacak ve böylece Bosna Eyaleti sekiz sancaktan oluşacaktır. 1600 yılında eyaletten Pojega (*Požega*) sancağı çıkarılmış ve yeni kurulan Krayina (*Krajina*) Eyaleti'ne dahil edilmiştir. Bu değişiklikten sonra Bosna Eyaleti yedi sancağa düşmüştür. Bosna Eyaleti'nin ilk Beylerbeyi görevine, 1574-1580 yılları arasında Bosna Sancağı Sancakbeyi görevini yürütmüş olan, Sokollu Ferhad Paşa (*Ferhad-beg Sokolović*) tayin edilmiş ve bu görevi 1580-1588 yılları arasında yürütmüştür.⁵³

Aktarıldığı kadarıyla Bosna Eyaleti'nin merkezini Bosna Sancağı oluşturmaktaydı yalnız sancakbeylerinin ikamet yerleri değişken olduğu için sürekli olarak Saraybosna şehrinde ikamet etmemekteydiler. İkamet yeri 16.yy'ın ikinci yarısında Banya Luka'da (*Banja Luka*) yer almaktaydı. Fakat Banya Luka'nın resmi ikamet yeri olarak ne zaman tayin edildiği bilinmemektedir. Kesin olarak bilinen, Gazi Hüsrev Bey sancakbeyi olduğu zaman Saraybosna'nın sancakbeylerinin resmi ikamet yeri olduğudur. Onu takip eden sancakbeyi Ulama Han (*Ulma-paša*) 1541 yılından itibaren Saraybosna dışında sürekli bulmaktaydı. Fakat onun döneminde ikamet yerinin değiştirildiği kanıtlanamamıştır. Büyük ihtimalle Sofu Mehmed Paşa (*Sofi Mehmed paša*) (1553-1557) döneminde ikamet yeri Banya Luka'ya taşınmış ve bu dönemden Bosna Eyaleti kurulana kadar Banya Luka Bosna Sancağının siyasi ve yönetim merkezi

⁵² Hatice Oruç, **Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća**, yayınlanmamış doktora tezi.

⁵³ Bu görevden dolayı kendisine Paşa ünvanı verilmiştir.

olmuştur. 1626 ve 1639 yılları arasında Banya Luka yeniden eyalet merkezi olarak tayin edilmiştir. Fakat sıklıkla Bosna Beylerbeyleri Saraybosna’da ikamet etmişler ve Banya Luka’ya mümessillerini göndermişlerdir. Banya Luka’dan Saraybosna’ya beylerbeylerinin ikametlerinin ne zaman taşındığını tam olarak belirtmek mümkün değildir. Bu yer değiştirmenin 17.yy ortasından önce olduğu kesindir. Bunun nedeni kaynaklarda Bosna Eyaleti paşasının sarayının Saraybosna’da bulunduğu bu tarihlerde rastlanmasıdır. 1697 yılında ikamet yeri *Travnik*’e taşınmıştır. Savoy Prensi Eugen’in Saraybosna’ya düzenlediği sefer sonucu şehri yakmasından sonra Bosna Eyaleti’nin temsilcileri Travnik’te Haziran 1850 yılına kadar ikamet etmişlerdir ve bu sene içinde Saraybosna Bosna Paşalığı’nın yeniden idari merkezi olmuştur.⁵⁴

Bosna Eyaletinde böylesine karmaşık bir siyasi ortamın, öncelikle Bosna Sancağı’nın sancakbeylerinin ikamet yerleri, sonra Bosna Paşalığının temsilcilerinin ikamet yeri olması, ikamet yerlerinin sürekli değişmesi nedeniyle Bosna Hersek’te bulunan Yaytse (*Jajce*), Banya Luka (*Banja Luka*), Saraybosna (Sarajevo) ve *Travnik* şehirleri önemli rollere sahip olmuşlardır.

Sancakbeylerinin ikamet yerlerinin değişmesi Saraybosna’nın mimari yapısını da şekillendirmiştir. Fakat Osmanlı döneminde Saraybosna şehrinin ilk gelişimi, bölgesel gelişimi ve şehrin oryantal islami çehresinin oluşumu kısımlarına geçmeden, öncelikle belirtilmesi gereken şey Saraybosna şehrinin gelişimini açıklayan birbirinden farklı birden çok akademik yaklaşımın mevcut olduğudur. Bu yaklaşımlar, Saraybosna şehrinin kuruluşu, şehrin gelişiminin devamlılığı ve Osmanlı döneminden önce Saraybosna şehrinin gelişimiyle ilintilidir.⁵⁵ Erken Osmanlı dönemindeki Saraybosna hakkında ortaya sürülen görüşler de aynı şekilde birbirinden farklı akademik yaklaşımlar altında incelenmektedir. Bu görüşlerden biri Saraybosna’nın Ortaçağda mevcut olan *trgovište*’den gelişmiş olduğudur ve diğerleriyle 15.yy’da Osmanlılar’ın Saraybosna

⁵⁴ Bkz. (47), ŠABANOVIĆ, 78-91.

⁵⁵ Bkz. (37), MUŠETA-AŠČERİĆ, 36-42.

bölgesini ıssız bir yer olarak bulduklarıdır. Eğer *Hodidjed*'in varlığını göz önünde bulundurursak ve içinde ortaçağ yerleşimi barındıran *župa Vrhbosna* ile ilgili kaynaklara bakacak olursak bu yaklaşımın daha düşük bir ihtimalle gerçek olabileceği anlaşılmaktadır.⁵⁶ Ortaçağ Bosna Devleti'nden günümüze ulaşmış olan az sayıda belge, kalıntı ve kitabe mevcut olduğu için bu konu hakkında nihai bir sonuca varmak mümkün değildir. Bu yüzden bugüne kadar Saraybosna şehrinin ilk kuruluşundan Osmanlı dönemi sonuna kadarki tarihi hakkında yapılmış araştırmalar sonucunda ortaya çıkan sonuçları aktarmakta fayda vardır.⁵⁷

1455 yılında yazılmış İsa Bey İshaković'in sahip olduğu toprakları içeren kadastro defterine göre⁵⁸ *župa Vrhbosna*'da Osmanlıların bulduğu Ortaçağ döneminden kalma en gelişmiş yerleşim *trg Tornik* veya *Utorkovište*'ydi.⁵⁹

İsa Bey İshaković'in vakıfları altında inşa edilen yapılarla beraber Saraybosna'nın kentsel çehresinde de değişimler başlamıştır. Bu dönemde inşa edilmiş yapılar şehrin ilk kentsel tertibatını oluşturmuştur ve bu bağlantının günümüzde de aynı şekilde kent haritası üzerinden okunması mümkündür. Osmanlı kaynaklarına göre 1462 ve 1468-1469 tarihlerinde Saraybosna şehir ölçeğine ulaşmıştır ve farklı isimlerle anılmaya başlanmıştır. Bunlar *Staro Trgovište* veya *Stara Varoš*, *Trgovište*, *Saraj*, *Saraj-ovasi*, *Saraj-kasabasi*, *Bosna-saraj*'dır.⁶⁰ 1507 yılında yerleşimin ismi kaynaklarda ilk kez *Sarajevo* olarak geçmektedir.⁶¹

⁵⁶ Bkz. *Saraybosna'nın Tarihsel Süreci*, 12.

⁵⁷ Saraybosna'nın oluşumu (Ortaçağ'dan itibaren Erken Osmanlı Dönemine kadar) ile ilgili detaylı bir şekilde birçok isim araştırma yapmıştır. Onlar arasında *Bejtić*, *Mušeta-Aščerić*, *Skarić*, *Benac*, *Šabanović*, *Zlatař* v.d.;

⁵⁸ Detaylı bili için bkz. H. ŠABANOVIĆ, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Zbirni katastarski popis iz 1455. Godine.

⁵⁹ Desanka KOVAČEVIĆ-KOJIC, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 24, 77.

⁶⁰ Bkz. (47), ŠABANOVIĆ, 7-29.

⁶¹ *Sarajevo* ismi ilk olarak Bosna Sancağının Sancakbeyi Firuz Bey tarafından kaleme alınmış 7 Mart 1507 tarihli bir mektupta geçmektedir. Bkz. (47) ŠABANOVIĆ, 14; Bkz. Ćiro, TRUHELKA *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, 136.

1530 yılında Saraybosna bölgesinden geçen *Kuripešić Sarajevo*'nun eski *Vrhbosna* istihkamının yakınında olduğunu aktarmaktadır. Saraybosna yöresinden geçen seyyah güncesinde *Sarajevo* ile bahsedilen *Vrhbosna*'nın aynı yeri ifade ettiğini aktarmaktadır.⁶²

Bosna Hersek şehirlerinin ortaya çıkışları ve gelişimleri ayrı bir önem teşkil etmektedir çünkü bu şehirler ticaretin gelişimine bulunduğu katkılar sadece Balkanları değil aynı zamanda Orta Avrupa'yı da etkilemiştir. Hindistan, Afganistan, İtalya ve Mısır'dan gelen kervanlar Bosna üzerinden Avrupa'nın merkezine ulaşmış ve bu güzergah üzerinden geri dönmüşlerdir. Bu kervanlar uzak ülkelerden yüklü miktarda ticaret malzemesinin taşınmasında rol almışlardır.⁶³ Bu konuda Saraybosna şehri de istisna teşkil etmemektedir. Stratejik açıdan ne kadar önemli bir konuma sahip olduğu tarih öncesi dönemlerden itibaren bilinen bir gerçektir. Bu yüzden Osmanlıların *Başçaršija* (Başçarşı anlamına gelen Osmanlı döneminde Saraybosna'nın eski şehir çekirdeği) olarak adlandırılan kısımda şehri kurmaları şaşırtıcı bir durum değildir. Şehrin planı incelendiğinde Başçarşı, geniş caddelerin kesişiminde yer almaktadır (Bu caddeler *Na Varoši*, *Sagrdžije*, *Kovači* ve *Bistrik* Caddesi'nin uzantısıdır.). Sonuç itibarıyla Başçarşı bahsedilen caddelerin oluşturduğu alan içerisine oturmuş ve bu sınırlandırılmış alan içerisinde gelişimini tamamlamıştır.⁶⁴

Ortaçağdan kalmış olan *Hodidjed* istihkamının (günümüzde *Bijela Tabija* olarak bilinen yapı) Başçarşı'ya olan yakınlığı da güvenlik açısından bu alanın neden çekici olduğunu açıklamaktadır.⁶⁵

Saraybosna şehir mezarlıklarının yerleşimlerini incelemiş olan Skarić kentin merkezden periferiye doğru genişlediğini sonucuna varmıştır. Bu akslar 1.*Širokača*'dan

⁶² Владислав СКАРИЋ, *Постанак Сарајева и његов територијални развитак у 15. и 16.ст.*, 159.

⁶³ Bkz. (11), DRNDAR ĆAR, 34.

⁶⁴ Bkz. (62), СКАРИЋ, 161.

⁶⁵ Bkz. *Eski Vratnik Şehri Tabya ve Kuleleri*, 215.

Baščaršija'ya olan yol, 2. *Baščaršija*'dan *Sagrdžija* üzerinden *Budaković*'e ve *Grdonj*'a uzanan yol, 3. Eski *Bioski* yolunun batı yönünden devamı Ali Paşa Cami'ne kadar (*Vratnik* meydanından başlayarak *Mula Mustafe Bašeskije* üzerinden geçerek *Maršala Tita Caddesi*'nin sonuna kadar devam etmektedir) uzanan yol, 4. Gazi Hüsrev Bey hamamının batısında yer alan *Pehlivanuša* caddesini geçerek *Breka* ve ilerideki *Nahorevo*'ya ulaşan yol, 5. *Pehlivanuša* Caddesi'nden *Čekaluša*'ya geçerek *Koševsko brdo*'ya doğru uzanan yol, 6. *Branilaca Sarajeva* Caddesi'nin aksı, 7. Hünkar Cami'nin önünden geçen yol 1. yoldan ayrılarak günümüzdeki *Bioski* ve *Kračule*'den gelen yol ile *Šeher Čehaja* köprüsünün yanında birleşmekteydi. Bu yol Alifakovac mahallesine doğru ilerlemekteydi.⁶⁶ Bu yollar boyunca Saraybosna gelişimi sürdürmekteydi ve yolların çevresinde mahalleler oluşmaktaydı. Sancakbeyleri ve saygın kişiler kendi yapıları Başçarşı'nın etrafında veya yakınında, kısmen de *Koševski potok* (dere) yakınında inşa etmekteydiler. Bunun dışındaki rütbeliler; kadılar, şeyhler, hocalar, tüccarlar, zanaatkarlar, katipler, voyvodolar cami ve mescide benzeyen yapıları mahallelerde Çarşıdan uzak bahsedilen yollar üzerinde sonrasında ise bu yollar arasında da yaptırmaktaydılar. Bu camilerin ve diğer yapıların inşa tarihleri hakkında çok az bilgi mevcuttur. Bazıları için bilgi olarak sadece 1565 yılından önce inşa edildikleri bilinmektedir.⁶⁷

Saraybosnada inşa edilmiş ilk Cami Hünkar Camisidir ve onun inşa tarihi 1462 olarak kabul edilmektedir. Vakıf İsa Bey İshaković bu caminin yanında hamam, önünde köprü ve nehrin karşı yakasında dükkanlarla beraber bir kervansaray, doğu tarafında ise bir zaviye inşa ettirmiştir. Bu yapıların yakınında Mehmed beg Minetbegović 1463 veya sonraki bir tarihte bir cami inşa ettirdiği bilinmektedir.⁶⁸ Bu caminin inşa edildiği alanda planlanmış olması Saraybosna şehrinin o tarihte batı yönüne doğru geliştiğine işaret

⁶⁶ Bkz. (62), СКАРИЋ, 161; Bkz. (5), ZLATAR, **Zlatno doba Sarajeva**, 26-27.

⁶⁷ A.g.m., СКАРИЋ, 161.

⁶⁸ Behija Zlatar, Bosna Krallığı'nın yıkılmasından hemen sonra ilk inşa edilmiş yapının ilk Bosna Sancak Beyi olan *Mehmed Beg Minetović*'in (1463-1464) mescidi olduğunu iddia etmektedir. Bu mescidin etrafında *Mehmet beg Minetović* mahallesi oluşmuştur ve 1485 tarihli defterde bu bilgiye rastlanmaktadır. Daha sonra mescid camiye dönüştürülmüş fakat camii 1879 yılında çıkmış yangın sonucunda ortadan kalkmıştır. Bkz. (5), ZLATAR, **Zlatno doba Sarajeva**, 34, 85.

etmektedir. Fakat kentin gelişimi aynı zamanda doğu yönünde de devam etmekteydi. Bunu destekleyecek bir örnek Vekil Harç Cami'dir, *Alifakovac*'a giden yol (7 numaralı aks) üzerinde bulunmaktadır. Saraybosna sınırları içerisinde en uzak noktayı bayındır kılmaya çalışan Skender Paşa'dır. Üç kez Bosna sancakbeyi seçilmiş olan Skender Paşa'nın (1477-1480, 1485-1490, 1499-1505)⁶⁹ üçüncü idaresinde Saraybosna'nın güneybatı tarafında yeni vakıflar oluşturmuştur. Kendisi nakşibendi tekkesi, imareti, nehrin karşısında büyük sarayı, kervansarayı ve iki yakayı birleştiren köprüyü vakfetmiştir. Skender Paşa'nın yapılarıyla ilgili yazılmış vakfiye 1504 yılına tarihlenmektedir.⁷⁰ Skender Paşa'nın oğlu Mustafa Paşa tarafından *Miljacka*'nın güney yakasında 1517 yılında Saraybosna'daki ilk kubbeli cami inşa edilmiştir. Bu cami ve Skender Paşa'nın diğer yapıları Skenderija ismiyle bilinen semtte olması gerekirken günümüze ulaşmamıştır. Bu alanda 16.yy'da yoğun bir yerleşimin bulunmadığı düşünülmektedir. Bahsedilen alan günümüzde *Marijin Dvor* olarak adlandırılmaktadır.⁷¹

1509 yılında Firuz Bey Başçarşı içerisinde bir hamam vakfetmiştir. Diğer vakfettiği yapı ise günümüzde *Medrese* mahallesi olarak adlandırılan alanda yer almaktaydı ve 1513 yılında inşa edilip, 1697 yılı yangınında tamamen yanmıştır ve sonra bir daha yenilenmemiştir.⁷²

16.yy'da inşa edildiği bahsedilen camilerin tarihlerine göre Saraybosna doğu, batı ve kuzey tarafına gelişmiştir. Güney yönüne doğru meydana gelmiş genişlemeyi ispatlamak için *Bistrik*'te bulunan 1520 ile 1521 tarihli iki cami örnek teşkil etmektedir.⁷³

On yıl sonra 1531 yılında Gazi Hüsrev Bey, Cami ile karşısında Hanikah'ı inşa ettirmiş ve sonraki yıllarda kendisinin vakfına ait diğer yapıları tamamlatmıştır. Bu yıllar

⁶⁹ Bkz. (5), ZLATAR, *Zlatno doba Sarajeva*, 36.

⁷⁰ A.g.k., 37.

⁷¹ Bkz. (62), СКАПИЋ, 166.

⁷² Bkz. (5), ZLATAR, *Zlatno doba Sarajeva*, 40.

⁷³ Bkz. (62) СКАПИЋ, 167.

Osmanlı dönemindeki Saraybosna için sürdürülmüş yoğun imar faaliyetleri nedeniyle önemli bir yer teşkil etmektedir.⁷⁴

16.yy'ın ilk yarısının sonunda bütün Saraybosna çarşısı yapılarıyla beraber tamamlanmıştır. Saraybosna şehrinin sınırları daha çok batı yönüne ve *Koševo* deresine doğru kaymıştır. 16.yy'ın sonuna kadar Ferhad Paşa Cami, Brusa Bedesteni, Ali Paşa Cami ve birçok kubbesiz cami ile diğer yapılar tamamlanmıştır. Bu dönemde bahsedilen yapıların çevresinde mahalleler oluşmuştur. Bütün yapılar 1525-1565 yılları arasında tamamlanmıştır.⁷⁵ Tarif edilen Saraybosna kent sınırları ve yollar üzerinde şehir inşa edilmekte ve buradaki merkezlerin etrafındaki kentsel alanlar taki 16.yy'ın sonuna kadar büyümekteydi

16.yy'ın son yirmi yılında daha yavaş kentsel inşa faaliyetleri gözlemlenmiştir. Bunun sebebinin Bosna Sancağı'nın ikamet yerinin Saraybosna'dan *Banja Luka*'ya taşınması olduğu düşünülmektedir.⁷⁶

Saraybosna bölgesinin nahiye olarak Saraybosna kadılığına bağlı olduğu bilinmektedir. Bütün yargı yetkisi kadı üzerine temellenmişti ve 1578 yılında Saraybosna kadılığı yerine mollalık sistemi getirilmiştir.⁷⁷ Bu dönemin nüfusu iki sınıfa ayrılmaktadır, bunlar askeri ve ekonomi sınıflarıdır. Askerlerin başında olan üst düzey yönetici kadıdır ve askeri sınıfa ilmiye ve kalemiye grupları dahildi. Nahiye içinde asayiş sağlayan kişi *vojvoda* veya *krajišnik* ve sancağı yöneten idareci sancakbeyi veya mir-i liva olarak adlandırılmaktadır. *Bosna krajište*'nin ilk *vojvodası Skender Beg*'idi ve *Hodidjed* istihkamında ikamet etmekteydi.⁷⁸

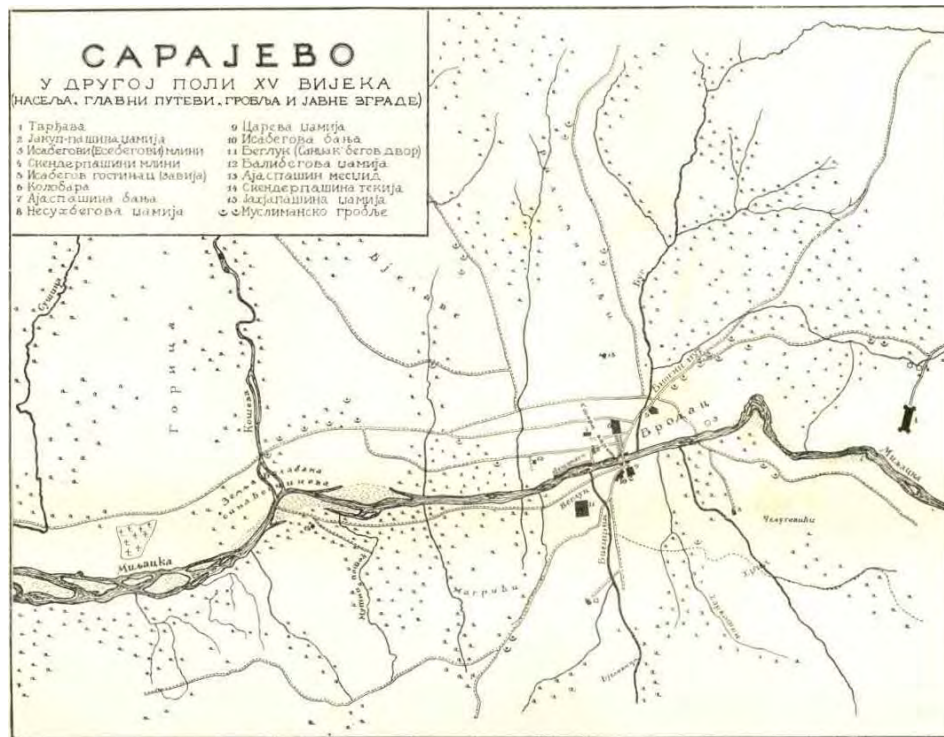
⁷⁴Bkz. Gazi Hüsrev bey Cami, Gazi Hüsrev bey Medresesi, Gazi Hüsrev bey Hamamı, Hanikah (62, 132, 175, 116)

⁷⁵ Bkz. (62), СКАРИЋ, 169.

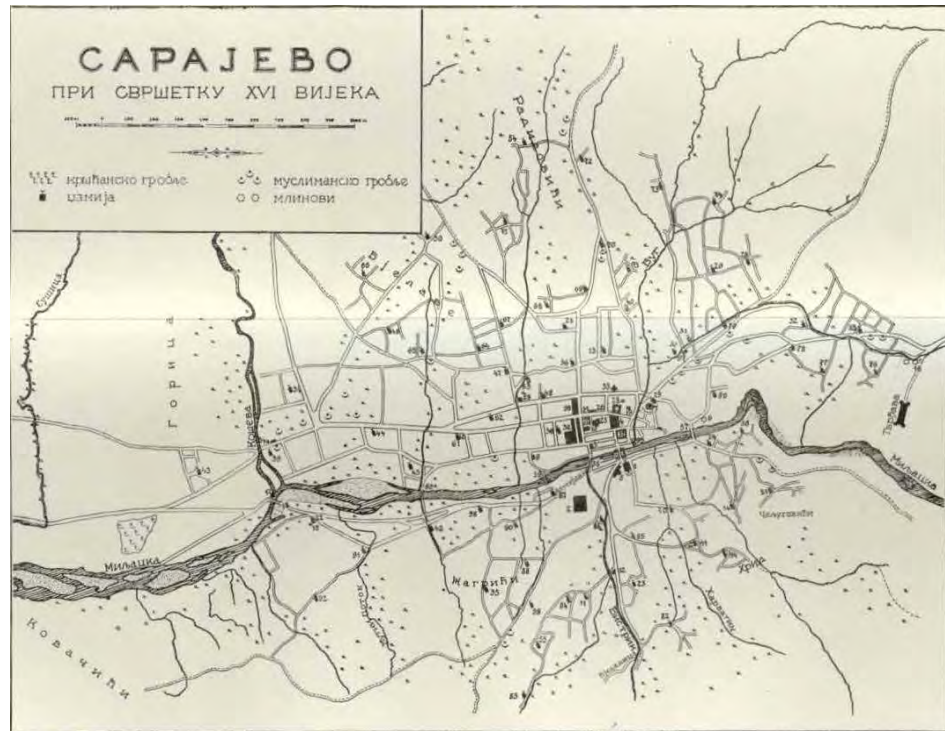
⁷⁶ A.g.m., 172.; Bkz. (47), ŠABANOVIĆ, 78-90.

⁷⁷ Bkz. (5), ZLATAR, **Zlatno doba Sarajeva**, 80-81.

⁷⁸ A.g.k., 82.; Bkz. (15), СКАРИЋ, 74.



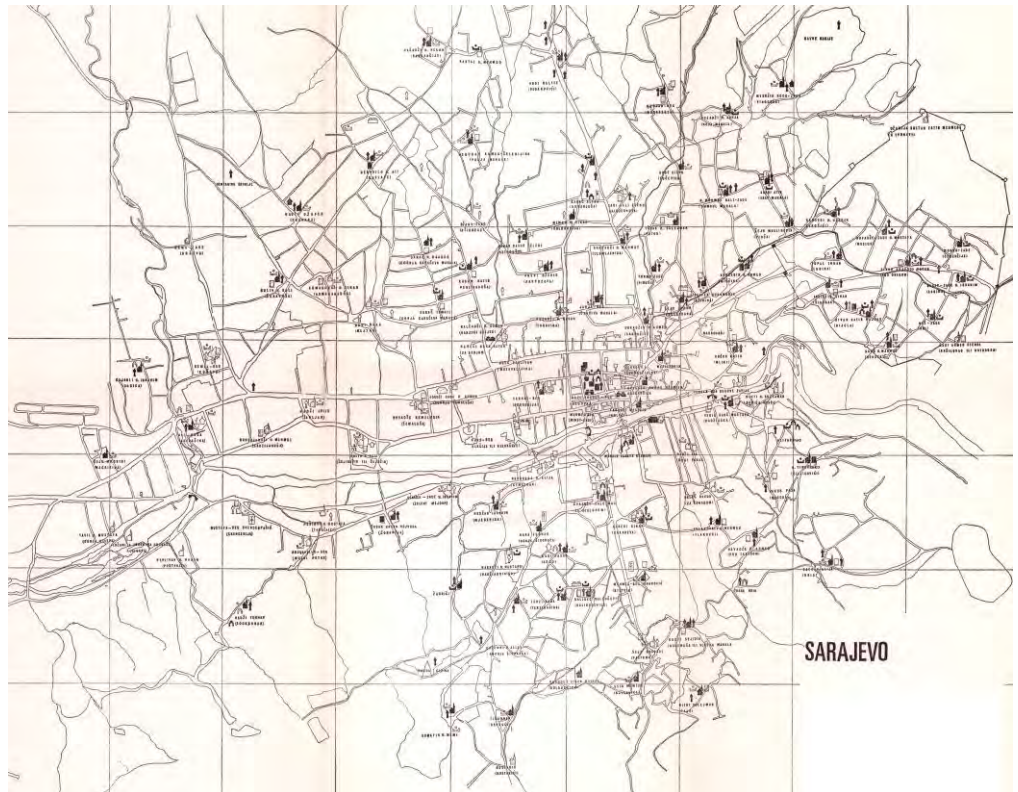
Їизим 1. Saraybosna Vaziyet Planı, 15.yy 2. yarısı (Skarić'den)



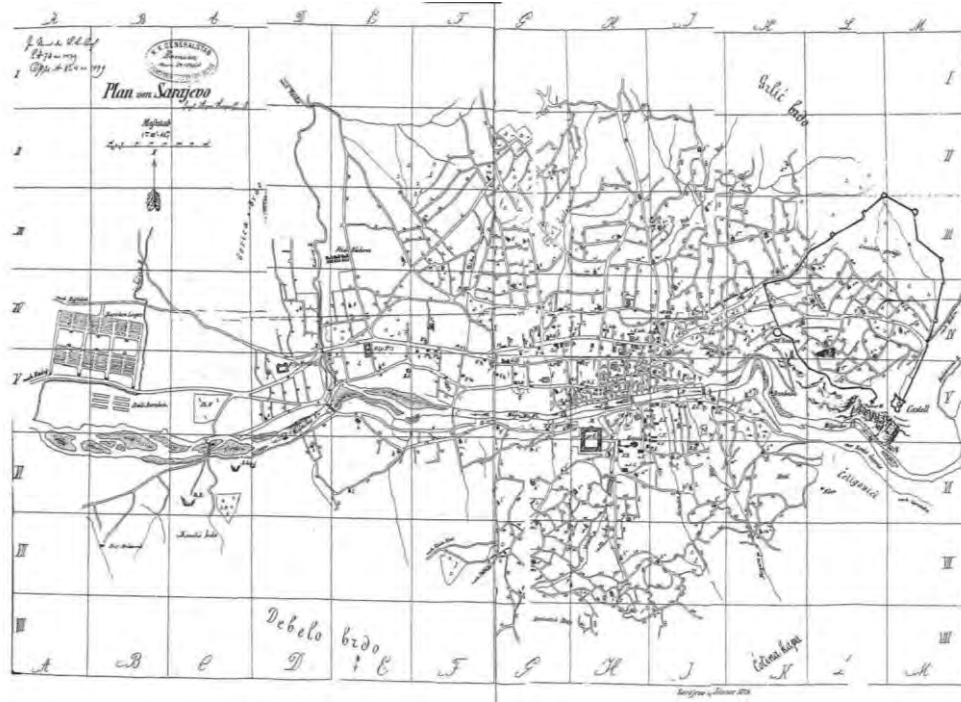
Їизим 2. Saraybosna Vaziyet Planı, 16.yy 1. yarısı (Skarić'den)



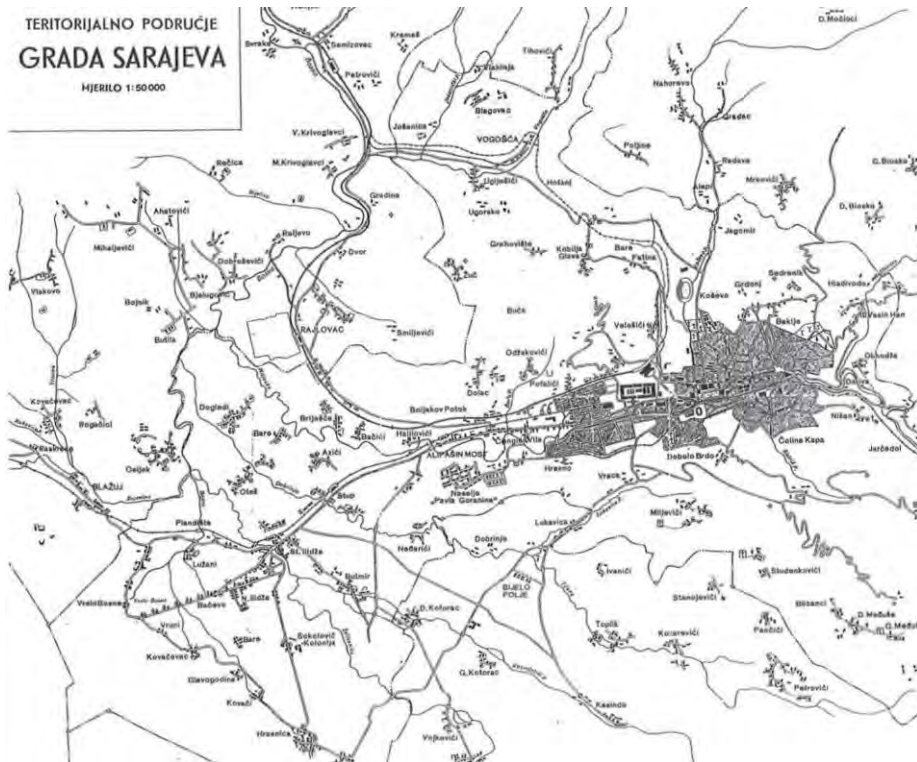
Çizim 3. Başçarşı, Vaziyet Planı, Avusturya Macaristan İşgali Öncesi
(Kreševljaković'den)



Çizim 4. Saraybosna Tarihi Yapılar, Vaziyet Planı, Avusturya Macaristan İşgali Öncesi
(Ljetopis'den)



Çizim 5. Saraybosna, Vaziyet Planı, 1879 (Bublin'den)



Çizim 6. Saraybosna, Vaziyet Planı, 1945 yılından sonra (Bublin'den)

3. BÖLÜM

3.1. Saraybosna'da Osmanlı Dönemi Mimarî Eserleri

3.1.1. Camiler

3.1.1.1. Hünkar (*Careva*) Cami

Yapının Adı: Hünkar Camii/ Hatip Camii/ Eski Sultan Mehmed Camii/ Eski-Atik Cami/ Gazi Sultan Fatih Mehmed Han Camii.

Yapının İnceleme Tarihi: 13.02.2013, 07.09.2013, 22.09.2013, 06.10.2013.

Yapının Yeri: Hünkar Camii İsa Bey'in hamamıyla beraber bir yapı bütünü oluşturmaktadır. Saraybosna'nın Eski Şehir Belediyesi'nde bulunmaktadır. *Miljacka*'nın güney kıyısında, kuzeybatı yönünde *Bistrik* Caddesi, kuzeyinde *Obala Isa-bega Ishakovića* Caddesi ile sınırlanmıştır, doğu yönünde *Konak* Caddesi ve güneyinde *Konak* ismiyle anılan Cumhuriyet Başkanlığı meskeniyle sınırlanmaktadır.⁷⁹

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa kitabesi mevcut değildir. Günümüze ulaşmış olan yapı 1462 (H 866)⁸⁰ ve 1566⁸¹ yılları arasında inşa edilmiştir. 1800 yılında caminin ana mekanına ek olarak, kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinde iki adet yan mekan eklenmiştir. Tahminen 1848 yılında ana mekanla yan mekanlar arasında caminin içinden sağlanan bağlantılar açılmıştır. Yeni İsa Bey hamamı 1891 yılında, Ulema meclis binası 1910 yılında inşa edilmiştir. Yapı bütününe daha sonra eklenmiş bu binalar zaman içinde

⁷⁹ ODLUKA (03.11.2004), "Graditeljska cjelina Careve (Hatibove, Stare sultan Mehmeda, Stare-Atik, Gazi sultan Fatih Mehmed-hanove) džamije sa Isa-begovom banjom u Sarajevu", 1.

⁸⁰ Bkz. (1), ŠABANOVIĆ, "Dvije najstarije vakufname u Bosni", 5-38.

⁸¹ Андреј АНДРЕЈЕВИЋ, "Архитектура и зидно сликарство XVI века сарајевске Цареве џамије", 142.

birçok değişiklik geçirdiği için özgün tipolojileri ile ilgili yeterli bilgi bulunamamaktadır. Caminin geç dönem tamir kitabesi mevcuttur ve çevirisi şöyledir:

Bosna Hersek ehl-i İslam leşkeri merci'i Meclis-i ilmiye mahsus ola zebûd ede
Ol birinci Frans Yozef devr-i adlinden heman arz-ı ehre eyledi her dîde her zaîre
Çıkdı üçler söyledi tarih nişânesin cemâl rev-tavâf ben binâ dilkeş yapıldı ire

Bosna Hersek İslam askerinin yeri oldu İlim meclisine özel ola
Birinci Frans Yozef devrinden çehresini gösterdi hemen
Çıktı Üçler yapılış tarihini söylediler Gnl döndüren çekici bir bina yapıldı

Yapının Banisi: *İsa beg Ishaković*'in vakfiyesine göre 1 şubat - 3 mart 1462 tarihleri arasında zaviye ile *Miljacka* zerinde köprü inşâ edilmesini emrettiği ve onların inşâ harcamalarını karşılaması için *Brodats* köyünde değirmenler vakfettiği bildirilmektedir. Bunun dışında bugünkü Saraybosna ve çevresinde hamam ve hamam için akarsu, han, dükkânlar ve birçok çiftlik vakfetmiştir. *Kreševljaković*'in aktardığı kadarıyla İsa Bey'in vakfiyesinde Cami ve Saray'a rastlanmamakta fakat 1455 yılında İsa Bey'in vakfiyesinde bulunan listede *Sarayovası* ismi geçmektedir. Bu bize bu alanda daha önceki bir tarihte onun sarayının inşâ edilmiş olduğunu göstermektedir.⁸² Bu saray, Bosna vezirlerinin ikamet ettiği *Konak* binasına yakın bir yerde bulunmaktaydı. Bu Cami'yi İsa Bey Sultan Fatih Mehmed adıyla yaptırıp ona hediye etmiştir. Dolayısıyla Cami'nin onarım ve çalışanların maaşlarının nasıl karşılanacağına İsa Bey'in vakıfnamesinde değinilmemiştir.

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarı Özellikleri: Yapı bir külliye içerisinde yer almaktadır. Külliye; Camii, şadırvan, avluyu tanımlayan revaklar, Ulema meclis binası, hazine, şeyh *Bistrigija*

⁸² Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, "Saraji ili dvori bosanskih namjesnika (1463-1878)", 13.

türbesi, avlu duvarları ve İsa Bey'in hamamından oluşmaktadır. Caminin ve yapı topluluklarının bütünü kendi içinde birkaç mimari aşamadan geçmiştir. Tespit edilmiş caminin en eski mimari ögesi merkezi kubbesidir. 1565-1566 yılında inşası tamamlanmış olan Cami; ana mekan, kubbe ve minaresiyle birlikte, yan mekanlar eklenene kadar tek kubbeli cami tipolojisinde değerlendirilmiştir.⁸³ Son cemaat yerinde sekiz adet sütun bulunmaktadır ve bu alanın uzunluğu 25.16 m, yüksekliği ahşap çatısına kadar zeminden 5.97 m'dir. Cami, avlunun doğu ve batı köşesinde mevcut revaklarla Ulema Meclis binasına bağlanmaktadır. Batı revağının boyutları 4.52 m x14.15 m ve doğu revağının boyutları ise 4.22 m x10.56 m'dir. Bu revaklar; sütunlar ve sütunların üzerinde yükselen kubbelerden oluşmaktadırlar ve kubbeler bakır ile kaplanmışlardır. Sütunların arasındaki açıklık 3.61 m ile 3.65 m arasında değişmektedir. Son cemaat yerinde mevcut olan sütunlar iki yönden, revaklarda bulunan sütunlar ise üç yönden çelik gergi ile birbirlerine bağlanmıştır. Revaklardaki sütun başlıklarının altında, kaidelerinin üstünde ve bazılarının gövdesinde metal yapı elemanları ile çemberleme yapılmıştır.⁸⁴ Kubbenin kapattığı ana mekan 15.63 m x15.66 m boyutlarında, yan mekanlar ise 4.99x14.16 m boyutlarındadır.

Yapı Malzemesi: Camide kullanılmış ana yapım malzemesi taştır. Daha sonra yapılmış onarımlar sonucunda yapının iç ve dış duvarları sıva ile kaplanmıştır.

Yapının son cemaat yerinde ve revaklarında bulunan sütunlar mermerden inşa edilmiştir. Sütunları güçlendirmek için bakır bilezikler kullanılmıştır. Bu kısımda sütunları birbirine bağlayan çelik gergiler mevcuttur ve bu yarı kapalı alanın üzerini bakır kaplı ahşap çatı örtmektedir. Revaklarda bulunan kubbeler bakır ile kaplanmıştır.

⁸³ Bkz. (81), АНДРЕЈЕВИЋ, 142.

⁸⁴ Bütün ölçüler Bosna Hersek Cumhurbaşkanlığı Kültür, Tarih ve Doğal Mirası Koruma Enstitüsü dosyalarından alınmıştır (Republički zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeğa Bosne i Hercegovine); Bkz. (79), ODLUKA (03.11.2004), 26-30.

Camiye girişi sağlayan kapı açıklığının etrafı mermer söve ile sarılmıştır ve açıklığa oturan çift kanatlı kapı meşeden yapılmadı. Camiyi bedeb duvarlarının üzerindeki kemerler, tromplar ve kubbe tuğladan inşa edilmiştir. Kubbe bakır ile kaplanmıştır.

Yapının Süsleme zellikleri: Camide 16.yy’dan kalan özgün süsleme katmanı mevcuttur ve bu katman 1980-1983 yılları arasında ortaya çıkarılmıştır. Bulunan süslemeler özellikle kubbe, güneybatı duvarı, kuzeybatı duvarı, kuzeydoğu duvarı, minber üzerinde yoğunlaşmış ve süsleme boyunca rumi motiflere rastlanmıştır.⁸⁵ Kubbenin pencere açıklıkları arasındaki süslemeler kısmen korunmuştur. 1985 yılında bulunmuş süslemeler üzerinde yapılmış araştırmalar sonucunda özgün oldukları ortaya çıkarılmıştır.⁸⁶

Yapının Geçirdięi Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Savoy Prensi Eugen, 1697 yılında Saraybosna’ya saldırmış ve şehri yakmıştır. Bu büyük yangın sonrasında Hünkar Cami ve bütün çevresini saran yapılar ile mştemilatları çok büyük tahribata uğramıştır. 1800 (H 1215) yılında bir sicilden anlaşıldığı kadarıyla Cami’nin kubbesi kurşun ile rtlmřtr ve aynı zamanda i tezyinatı yenilenmiştir.⁸⁷ 1846 (H 1264) yılında Sultan Abdulmecid’in emriyle, Cami’nin mütevellisi *Muhamed Fadil řerifović* restorasyon çalışmalarını yönetmiş ve caminin merkezi mekanına ek olarak iki adet mekan daha eklemiştir.

Bunun dışında giriş duvarının önüne sekiz adet taş sütün ekletip üzerini çatı ile kapatmış, iki ahşap krs, muezzin için mahfil ve yan odalarda kadın mahfilleri inşa ettirmiştir. Portalı yeniden şekillendirmiş ve zerine Sultan Abdulmecid’in tuğrasını

⁸⁵ Bkz. (81), АНДРЕЈЕВИЋ, 148-156.

⁸⁶ Bkz. (79), ODLUKA (03.11.2004), 30-36.

⁸⁷ Bkz. (3), BAşESKIJA, 463.

eklemiştir.⁸⁸ Bununla ilgili bir kitabe Caminin avlu girişine eklenmiştir ve metni şu şekildedir:

*Hazret-i Abdülmecid Han mu‘tedâ-yı din olup
Oldu mihrâb-ı hilafetde imam-ı müslimîn*

*Tab‘ıdır kandil cûd ve zâtıdır nûr-ı kerem
Câmi‘-i dehrîn ider her cânibin rûşen terin*

*Kubbe-i ikbâline olmuş ilm-i mühr-i münîr
Olalı üç menâr şevketi çerh-ı berîn*

*Câmi‘-i Fatih Mehemmed Han Saray-ı Bosna‘da
Yabdırup olmuşdı sonra her yeri hedme karîn*

*Kıldı ihyâ lütf idüp hayrât-ı cedd-i emcedin
Eyledi bu ma‘bedi tecdîd ol şâh-ı güzîn*

*Tânüimân bunda oldu kaç cema‘at saf-zede
Ceyş nasîrin eylesün tâ yîd-i Hak tâ yevm-i dîn*

*Tâk bâbına eylesün ta‘lîk-i zeyûr-ı bendesi
Bu iki tarhie itdi kâne nefsimi cevmerin*

*Şâh-ı âlem eyledi tecdîd Fatih ma‘bedin
Etdi âbâdan-ı mülk-i Bosna‘yı hayr-nevîn*

-

⁸⁸ Bkz. (2), MUJEZINOVIC, 18-19.

*Abdölmecid Han din için sesini yükselten olup
Halifelikle Müslömanların imamı oldu*

*Gücödür cömertlik kandili zatıdır kerem nuru
İki dünyayı bir eder her tarafı parlak terin
Yükselmesine parlak ilim mührü olmuş
Olalı üç nur yeri feleğin parlaklığı*

*Saray Bosna'da Fatih Mehmed Han camisi
Yapmıştı. Her yeri yıkılmaya başlamıştı*

*Yüce ceddinin hayratına hayat verip (tamir edip)
Bu şah bu mabedi yeniledi*

*Burada kaç kişilik cemaat saf tutu
Allah teala kıymate kadar yardım askerleri eylesin*

*Kapının üzerine bu kulları kitabe yazsın
Bu iki tarihe nefsimi oldu cevmerin (?)*

*Alemin padişahı Fatih'in yaptırdığı camiye yeniledi
Bosna'yı yeni eserlerle kalkındırdı*

1264

Berlin Kongresi sonrasında Avusturya Macaristan İmparatorluğu'na Bosna Hersek toprakları bırakılmıştır. Kağıt üzerinde yapılan bu anlaşmaya Saraybosna halkı direnç göstermiş ve şehir yeniden kuşatılmış ama sonunda Avusturya Macaristan İmparatorluğu şehre girmeyi başarmıştır. Bu olay sonrasında bazı dini yapılar askeri depo olarak kullanılmaya başlanmıştır ve Hünkar Camii bu yapılardan bir tanesidir.

Camii 1891 yılına kadar askeri depo işlevini sürdürdüğü için ibadete kapalı tutulmuştur. Avusturya Macaristan döneminde oryantalizmin Saraybosna'daki ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlamış ve bu örneklerin başında *Vijećnica*⁸⁹ gelmektedir. *Vijećnica*, İlahiyat Fakültesi Binası ve bir çok kamu yapısı inşa edildikten sonra kapalı olan Cami'nin özgün işlevine döndürülmesine karar verilmiştir ve 1910 yılında yapının yenileme ve restorasyon çalışmaları başlatılmıştır. Restorasyon çalışmalarının kapsamını yapının içinde uygulanacak yenileme çalışmalarına ek olarak Cami arazisinde Ulema Meclis Binasının yapılmasına karar verilmiştir. Bu yapının inşası için mevcut olan muvakkithane, çeşme ve imam, hatip ve müezzin odaları yıkılmıştır. Belgelerde proje danışmanı olarak mimar *Karl Paržik*'in ismi geçmektedir.⁹⁰

19 Ekim 1930 tarihinde *Karl Jožane* (veya *Jožanc*) “*Maler*” caminin içinde mevcut süsleme ve kalem işlerini yenilemiştir. İkinci Dünya savaşında (1941 yılında) Almanlar tarafından düzenlenmiş olan bir hava saldırısı sırasında, caminin kuzey köşesine bir bomba isabet etmiştir. Bu caminin kuzeydoğu duvarında bulunan kubbenin bir kısmına, izdüşümünde bulunan trompa, aynı yönde bulunan revak ile ana mekan arasındaki portala ve caminin ana giriş portalının kemerine zarar vermiştir. Camide meydana gelmiş bu hasarlar 1943 yılında başlatılmış restorasyon çalışmaları sonucunda giderilmiştir.⁹¹ Cami yönetimi, mütevellî ile diyanet meclisi, bağışlar sonucunda 1980 yılında *Nihad Bahtijarević*'i koruma uzmanı ve ressam olarak işe almıştır. *Bahtijarević*, aynı sene içinde camide mevcut olan kalem işlerinin restorasyonu ve korunması için gerekli araştırmaları yapmış ve 1980 - 1983 yılları arasında Cami'nin restorasyon işini tamamlamıştır. Koruma uzmanı-ressam *R. Petrović*, 1985 yılında minberde bulunmuş izler üzerinden yola çıkarak minberin yeni kalem işini uygulamıştır ve bu iş 1985-1990 yılları arasında tamamlanmıştır.⁹²

⁸⁹ Yapı belli bir tarihe kadar Belediye Binası, Boşnak Parlamentosu ve Adliye Binası olarak kullanılmış ve daha sonra 1992-1995 savaşına kadar Milli ve Üniversite Kütüphanesi olarak hizmet vermiştir.

⁹⁰ Bkz. (79), ODLUKA (03.11.2004), 22.

⁹¹ A.g.b., 23.

⁹² Bkz. (81), АНДРЕЈЕВИЋ, 156.

1992-1995 savaşı sırasında Hünkar Camii büyük ölçüde zarar görmüştür.⁹³ 1995-2000 yılları arasında Hünkar Cami, Saraybosna Kantonu Kültürel ve Doğal Mirası Koruma Kurumu'nun onayıyla savaş boyunca gördüğü bütün zararları ortadan kaldırmış kapsamlı bir onarımdan geçmiştir. 1998-1999 yılları arasında ise Cami'nin ısıtma sistemi değiştirilmiş, döşemeden şilte ile ısıtma sistemine geçilmiştir.⁹⁴

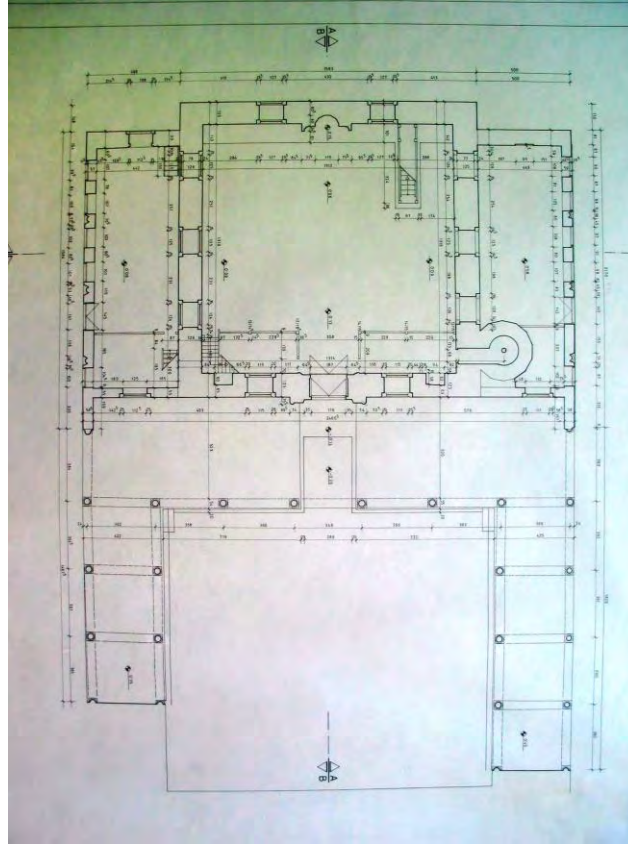
Hünkar Cami 1996-2000 yılları arasında geçirdiği onarımdan sonra cami olarak işlevini sürdürmektedir ve ibadete açıktır.⁹⁵

⁹³ Vesna MUŠETA-AŠĆERİĆ – Amira ARNAUTOVIĆ, “Smjernice za sanaciju Careve džamije, Stanje objekta, Propozicije za izradu projekta sanacije i restauracije Careve džamije u Sarajevu”, 24.

⁹⁴ Bkz.(93), MUŠETA-AŠĆERİĆ – ARNAUTOVIĆ, 24.

⁹⁵ Sanda PUDARIĆ (Ed.), **Saraybosna Kantonu’nun Kültür, Tarih ve Doğal Mirası Onarım Kataloğu 1996-2000**, 10.

Çizim 7. Hünkar Camii, Plan Şeması
(KONSBİH'in Anıt Dosyasından)



Resim 5. Hünkar Camii, Eski Fotoğraf, 19.yy sonu (Škoro'dan)



Resim 6. Hünkar Camii, Genel Görünüm (22.09.2013)



Resim 7. Hünkar Camii, İç Mekan (22.09.2013)



Resim 8. Hünkar Camii, Kubbe Detayı (22.09.2013)

3.1.1.2. Başçarşı (*Havadže Duraka*) Cami

Yapının Adı: *Čaršijska džamija*/ Başçarşı Camii/ *Havadže (Hodža) Duraka* Camii/ Hoca Durak Camii.

Yapının Yeri: Başçarşı Camii, Başçarşı'nın ticari merkezinin içerisinde yer almaktadır. Cami batı tarafında *Bašćaršijska* Sokağı, güney tarafında *Bravadžiluk* Sokağı ile sınırlandırılmıştır.

Yapının İnceleme Tarihi: 10.12.2012, 03.10.2013, 06.10.2013, 10.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: *Havadža Durak* Mescidi Mahallesi ismi ilk olarak 1528 yılında Saraybosna'da anılmaktadır. Hoca Durak tarafından yaptırılmış olan Başçarşı Cami'nin bu mahallenin içerisinde yer aldığı bilinmekteydi. Daha eski tarihlerde yapılan araştırmalarda 16. yy'ın sonunda inşa edildiği sanılan caminin, yakın zamanda ulaşılmış bilgiler ışığında bu tarihten daha önce, 1528 yılı civarında inşa edildiğine ulaşılmıştır. Buna ek olarak Hoca Durak'ın 1541 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Bu bilgi, yapının inşa tarihinin yine 16.yy sonu olamayacağı, 1528 yılı civarında gerçekleştirildiğini göstermektedir.⁹⁶

Yapının Banisi: Yapının banisinin Hoca Durak olduğu düşünülmektedir. Hoca Durak hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Yapının Mimarı: Caminin mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarî Özellikleri: Camiye giriş batıdan, *Bašćaršijska* Sokağı üzerinden sağlanmaktadır. Yapıya giriş daha önce *Bravadžiluk* Sokağı'ndan da sağlanmaktayken günümüzde bu giriş kapalı tutulmaktadır.

⁹⁶ Bkz. (2), MUJEZINOVIC, 277.

Başçarşı Cami tek kubbe ile örtülmüş, kare planlı ibadet mekanı, üç kubbe ile örtülü açık son cemaat yeri ve taş minaresi ile bir yapı bütünü oluşturmuştur. Caminin haziresi bulunmamaktadır ve Başçarşı'nın ticari merkezinde bulunduğu için çevresinde konut yoğunluğu mevcut değildir.

Caminin son cemaat yeri mevcuttur ve üç kubbe ile örtülü olan bu alan üç birimden oluşmaktadır. Son cemaat yerinde bulunan revak taştan yapılmıştır ve yüksekliği cami zemininden itibaren 0.60 m'dir. Revak içindeki giriş genişliği 2.70 m'dir ve revak kanatlarının ölçüleri 4.25 m x 4.40 m ile 4.25 m x 4.60 m 'dir. Kubbeler, çapları 0.42 m olan dört adet yekpare taş sütun üzerinde yükselmektedir. Sütun başlarında mukarnas süslemeleri mevcuttur. Dairesel formda olan sütunların taş pabuçları kare formundaki kaidelere oturmaktadırlar. Sütun kaidelerinin üzerinde ve gövdelerinin birkaç yerinde, sütunu güçlendirmek için bakır bilezikler eklenmiştir. Sütunlar ile caminin kuzeybatı duvarını taştan sivri kemerler bağlanmaktadır ve sütunların kendi içinde ve caminin kuzeybatı duvarının arasında çelik gergiler bulunmaktadır. Sütunların üzerinden sade pendentifler aracılığıyla alçak sekizgen kasnaklı kubbelerle geçiş sağlanmıştır. Kubbelerinin çapları 3.10 m'dir ve ortadaki kubbe giriş aksını vurgulayacak şekilde diğer iki kubbeden daha yüksek inşa edilmiştir. Yanlarda bulunan iki kubbenin alemlerine kadar olan yükseklikleri zeminden itibaren 8.15 m'dir ve ortadaki kubbenin yüksekliği ise zeminden aleme kadar 8.45 m'dir.

Cümle kapısı, kuzeybatı cephesinde 2.70 m genişliğindeki alanı kaplamaktadır ve caminin duvarından dışa doğru 0.25 m çıkma yapmaktadır. Yüksekliği 4.50 m olan bu kapı içinde iki kanatlı ahşaptan giriş kapısı bulunmaktadır. Kapının üzerinde iki renkli taştan geçmeli, yuvarlak kemer bulunmaktadır. Cümle kapısının çevresinde ikili, yarım daire şeklinde taş profiller bulunmaktadır. Kitabenin üzerinden itibaren kademeli, üçgen biçimde niş başlamaktadır. Üçgen kısım tek sıra mukarnas ile süslenmiştir. İki kanatlı ahşap kapının boyutları 1.25 m x 2.10 m'dir ve her kanadın üzerinde üçer adet

dikdörtgen motif tanımlanmıştır. Bu alanların çevresinde ve üzerlerinde demir süslemeler mevcuttur.

Cami kare planlıdır. Boyutları dıştan 11.50 m x 11.70 m'dir ve içeriden 9.17 m x 9.25 m civarındadır.⁹⁷ Duvarların kalınlığı 1.15 m'dir ve tromp ile pandantif aracılığıyla kubbeye geçiş sağlanmaktadır. Caminin kare planlı ana mekanından yuvarlak kubbeye geçişte duvar sonrasında tromplar kullanılmıştır ve trompların eteklerinde mukarnas işlemler mevcuttur. Bunlar altı sıra kademeli bir düzende oluşturulmuştur. Trompların her biri dilimli, üç parçadan oluşmaktadır ve parçalar küresel forma sahiptirler. Trompların arasında sivri kemerler bulunmaktadır ve kemerlerin altında silme sırası devam etmektedir. Kemerlerin eteklerinde iki sıra mukarnas işleme mevcuttur. Kemerlerin arasında trompların üzerinde kasnağa geçişi sağlayan sekiz adet türk üçgeni bulunmaktadır. Kubbe kasnağının içi silindirik formda, dışı sekizgen şeklindedir. Silmelere kadar kasnağın dış yüksekliği 2.50 m'dir ve kasnağın bütün yüzeylerinde bir adet sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Kasnak üzerinde iki adet taş silme bulunmaktadır. Bunların ilki kasnağın eteğinde dairesel formda bir taş çember oluşturmaktadır; diğeri ise kasnaktan kubbeye geçiş hattını perdeleyecek şekilde inşa edilmiştir. Caminin ana mekanını tek kubbe örtmektedir ve zeminden aleme kadar yüksekliği 15.90 m civarındadır. Kubbenin kalınlığı 0.20 m'dir ve tuğladan inşa edilmiştir ve çapı 8.80 m'dir.

Camide 25 adet pencere bulunmaktadır ve bunların dağılımı beşer adet caminin mihrap ve yan duvarlarında, iki adet giriş duvarında ve sekiz adet kasnağın üzerinde olacak şekilde konumlanmıştır. Yan duvarlarda ve mihrap duvarında üçer sıra pencere mevcuttur ve pencereler birinci ve ikinci sırada ikişer adet, üçüncü sırada ise bir adet duvarın ortasına gelecek şekilde konumlanmaktadır. Giriş duvarında iki sıra açıklık bulunmaktadır. İlk sırada iki adet düz atkı pencere ve ikinci sırada ise iki adet göz

⁹⁷ Yapının bütün ölçüleri için bkz. ODLUKA (05.09.2006), "Historijska građevina - Bašćaršijska (Havadže Duraka) džamija u Sarajevu", 6.

pencere mevcuttur. Caminin bütününde, ilk sırada bulunan açıklıkları dikdörtgendir ve çift kanatlı ahşap pencereler ile kapatılmışlardır. Pencerelerin boyutları 1.00 m x 1.40 m civarındadır ve üzerlerinde taşıyıcı görevine sahip taştan sivri kemerler bulunmaktadır. Pencerelerin dış tarafında demir şebekeler mevcuttur ve şebekeler 6 x 9 bölüme ayrılmıştır. İkinci sırada bulunan pencere boşluklarının tamamı aynı hizadadır ve sivri kemerlere sahiptirler. Bu boşluklara oturan pencereler ahşaptan yapılmıştır, tek taraflıdır ve üst kısımları yuvarlak kemer şeklinde sonlanmışır. Pencereler 0.90 m x 1.88 m boyutlarındadır. Üçüncü sırada bulunan pencereler duvarların ortasında yer almaktadır ve tek taraflıdırlar. Bu pencereler ikinci sıradaki pencerelerden daha küçük boyuttadırlar. Dördüncü sıradaki pencereler ana kubbeyi taşıyan kasnağın duvarlarının ortasında bulunmaktadır. İkinci sıradaki pencerelerle aynı forma sahiptirler fakat boyutları daha küçüktür. Camide mihrabın sağında ahşap bir minber bulunmaktadır.⁹⁸

Yapı Malzemesi: Yapının bütününde iki taş tipi kullanılmıştır. Bunlar, son cemaat yerinde, minarenin kaidesinin ortasından itibaren üst örtüye kadar olan alanda ve pencere kenarlarında tuf, pencere kemerlerinde ve bunun dışındaki alanlarda ise kireçtaşı kullanılmıştır. Caminin döşemesi ahşaptır ve duvarların iç yüzeyi sıva üzeri kireç badana yapılmıştır. Caminin kubbesi ve trompların üst kısmı mavi boya ile boyanmıştır. Bütün kubbeler, eğimli çatı yüzeyleri, minarenin külahı ve yassı silmeler kalaylanmış bakır ile kaplanmıştır. Yapı bütünündeki bütün ayırık kütlelerin dış ayrıtları taş silmeler ile bitirilmiştir.

Yapının Süsleme Özellikleri: Başçarşı Camii'nde özgün süsleme özellikleri bulunmamaktadır ve iç mekan boyanmıştır. Yapının içinde iki tip levha bulunmaktadır ve bu levhalar baskı ve el ile hazırlanmış olarak ikiye ayrılmaktadır. Levhaların büyük bir kısmı baskı tekniğiyle hazırlanmıştır. El ile hazırlanmış olanların bir tanesi caminin içinde kuzeybatı duvarında bulunmaktadır. Bu levhanın üzerinde Kelime-i Tevhid:

⁹⁸ Bkz. (97), ODLUKA (05.09.2006), 6-9.

لا اله الا الله محمد رسول الله

"Allah'tan başka ilâh yoktur, Muhammed O'nun elçisidir" anlamındaki "Lailâhe illâllah, Muhammedürresûlullah" lafzı bulunmaktadır. Levha siyah mürekkeple kahverengi kağıda yazılmıştır ve üzerinde H1322 (1903-1904) tarihi bulunmaktadır. Eser üzerinde hattatın kimliğini açıklayan herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Sekiz pendentif üzerine sekiz adet sekizgen panel yapılmıştır. Paneller ahşaptandır ve hangi tarihte yapıldıkları bilinmemektedir. Yeşil arka plan üzerinde altın varakla sekiz tane isim (Allah (c.c.), Muhammed (s.a.v.), Ebubekir (r.a.), Ömer (r.a.), Osman (r.a.), Ali (r.a.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.)) işlenmiştir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Başçarşı Camii'nin daha önceki dönemlerde ahşap bir kubbeye sahip olduğu bilinmektedir. Fakat bu kubbe 1697 yangınında tamamen yanmıştır. Günümüzdeki kubbe bu yangın sonrasında inşa edilmiş kubbedir. 1762 yılında, caminin boyası ve kalem işleri *Mehmed Paşa Muhsinović* tarafından yenilenmiş ancak günümüze ulaşmamıştır. Caminin girişinin üzerinde, yapının geçirdiği yenileme ve restorasyon çalışmalarıyla ilgili bir kitabe bulunmaktadır. Kitabenin boyutları 0.60 m x 0.80 m'dir.⁹⁹ Kitabe 1866-1867 (H 1283) yıllarına tarihlenmektedir. Arkaplanı beyaz, üzeri ise siyah nesih talik yazı ile süslenmiştir. Hayırseverlerin ve Başçarşı'daki tüccarların camide görevli olan vaizler dışında başka vaizler ve konuşacakları kitaplar için para ve mülk bağışları yaptıkları sicil kayıtlarında geçmektedir.¹⁰⁰

Kitabenin metni şu şekildedir:

*Bu makâm-ı dil-güşâ merhûm El-hac Hüseyin
Eyledi ta'mîr ve termîmine ibtidâ
Duvarların tezyîn idüp pek güzel*

⁹⁹ Bkz. (97), ODLUKA (05.09.2006), 8.

¹⁰⁰ Bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 278.

*Nakş eyledi münakkâş Fağın Mustafa
Bin iki yüz seksen üç tarih-i termîmin oku
Sâhibü't-ta'mîr ile münakkaşına hayr duâ*

Sene 1283

Ahmed çerâğ-ı evvel, Sâlih çerâğ-ı sâni

Çevirisi ise:

İç açan bu makamın tamir ve tadilatına Hacı Hüseyin başladı. Fağın Mustafa duvarlarını süsleyip nakış ile işledi. Bin iki yüz seksen üç tadilat tarihi oldu. Tamir eden ile süsleyene hayır dua. Sene 1283.

Ahmed birinci Salih ikinci

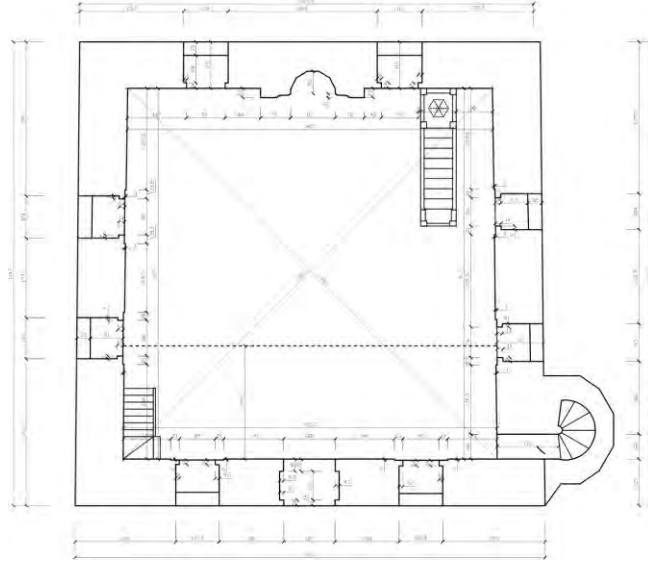
1876 yılında Hacı Muhamed Kumaşın, minarenin çevresine günümüze kadar ulaşmış bir adet karakavak ağacı dikmiştir. 1945 yılında, son cemaat yeri üç kubbesiyle beraber bakımsızlıktan yıkılmış ve kiremit kaplanmış ahşap çatı olarak yeniden yapılmıştır. Günümüzdeki son cemaat yerinin rekonstrüksiyonunun hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Fakat 1966 yılından sonra Saraybosna Şehri Kültür Varlıklarını Koruma Kurumu tarafından yapılmış olan dökümantasyon sonrasında hazırlanan projede caminin günümüzdeki son cemaat yeri şekillenmiştir.¹⁰¹ Caminin özgün üst örtüsü kurşun ile kaplıyken daha sonraki dönemlerde kalaylanmış bakır ile değiştirilmiştir. 1992-1995 yılındaki savaş boyunca caminin kubbesi, minaresi, dış duvarları ve iç mekanı büyük hasar görmüştür. Savaştan sonra ibadete hızlı bir biçimde açılması için sadece acil ihtiyaç duyulan yerlerde yenilemeler ve bunun dışında yapının içinde badana yapılmıştır. 2006 yılında yapıyla ilgili varılmış genel değerlendirme incelendiğinde yapının genel durumunun kötü olduğu fakat ibadete açık tutulduğu anlaşılmaktadır. Aynı raporda kubbe ve minare strüktürel açıdan zayıf olduğu ortaya

¹⁰¹ Bkz. (97), ODLUKA (05.09.2006), 6.

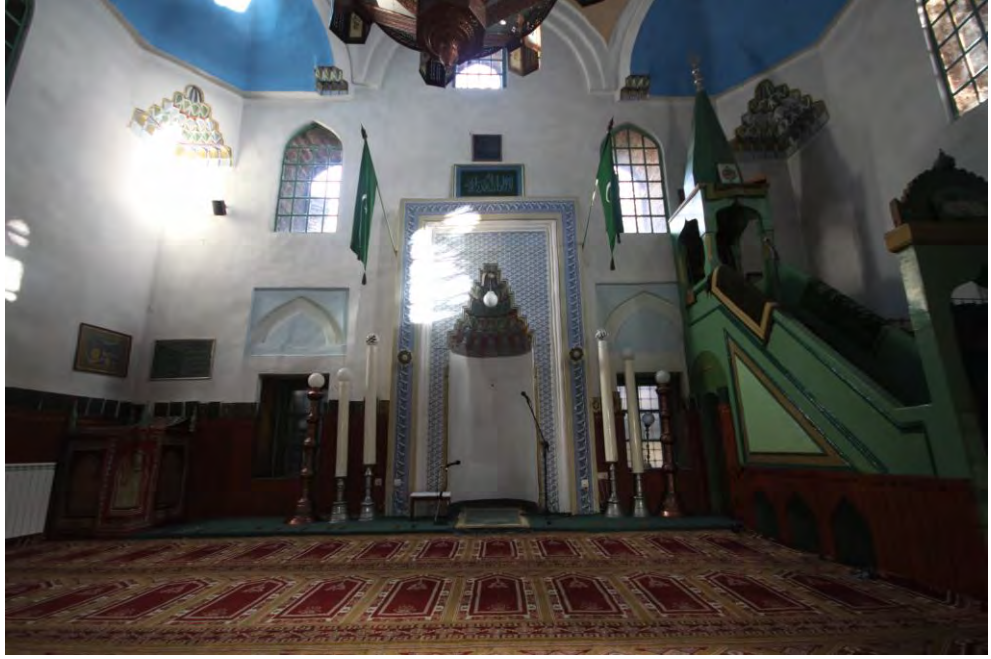
çıkmiştir. Sert hava koşullarında minarede yapısal süreksizlik gözüktüğü Bosna-Hersek İslam Birliği (*Islamska Zajednica u BiH*) tarafından bildirilmektedir. Caminin duvarlarında yapısal hasarlar, duvar çatlakları tespit edilmiştir. Sütunların kaide ve başlıkları kötü durumdadır.¹⁰² Başçarşı Cami bugün ibadete açıktır.

¹⁰² Bkz (97), ODLUKA (05.09.2006), 11.

Çizim 8. Başçarşı Camii, Plan Şeması (KONSBİH'in Anıt Dosyasından)



Resim 9. Başçarşı Camii, Genel Görünüm (03.10.2013)



Resim 10. Başçarşı Camii, İç Mekan (10.10.2013)



Resim 11. Başçarşı Camii, Son Cemaat Yeri (03.10.2013)

3.1.1.3. Çıkrıkçı Muslihiddin (*Čekrekčnica*) Cami

Yapının Adı: *Čekrekčnica/ Čekrekčijina (Čekrekči Muslihudin)* Cami/ Çıkrıkçı Muslihiddin Camii¹⁰³.

Yapının Yeri: Cami, Başçarşı'nın kuzeydoğu yönünde inşa edilmiştir. Yapı, *Kovači*'nin eteğinde Başçarşı'nın eski ticari merkezinin içinde yer almaktadır. Saraybosna'nın doğu girişinde sonlanan anayol camiye güney yönünde kuşatmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 11.12.2012, 04.10.2013, 06.10.2013, 17.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa kitabesi mevcut değildir. Daha önce girişin üzerinde bulunan yeni kitabe sonraki bir tarihe H 932 (1525-1526) aittir. Fakat üzerinde caminin inşa tarihiyle ilgili bilgiler mevcuttur.¹⁰⁴ Kitabenin çevirisi şu şekildeydi:

Sâhibü 'l-hayrât ve 'l-hasenât

Çıkrıkçı Muslihiddin

El-hâc Mustafa bin İshak

Sene 932

Hayır ve hasenat sahibi İshak oğlu Çıkrıkçı Muslihiddin Hacı Mustafa. Sene 932

Caminin özgün vakfiyesi de mevcuttur ve *Muhamed Enveri ef. Kadić*'in mirasında korunmuştur. Vakfiye içinde yapının banisi hakkında bilgiye ulaşmak mümkündür.

¹⁰³ Ekrem Hakkı AYVERDİ, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, 351.

¹⁰⁴ Bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 227.

Yapının Banisi: *Čekrekči* hakkında ulaşılabilen bilgilerin tamamı sadece adına düzenlenmiş olan vakfiyede geçmektedir. Zilkade 932 yılına (9 Temmuz – 6 Eylül 1526) tarihlenen vakfiyede Hacı Mustafa'nın, İshak'ın oğlu, halk arasında *Muslihudin Čekrekči* olarak bilindiğini görülmektedir. Saraybosna'da yaptığı caminin dışında *Visoko*'da mektep ve Bosna nehri üzerinde köprü inşa ettirmiştir. Bu yapılara kaynak olarak *Visoko*'daki arazi ve üzerinde 21 dükkan ile 8000 gümüş Sultan Süleyman dirhemi tayin edilmiştir. Bu bilgiler ışığında *Kreševljaković*, *Muslihudin Čekrekči*'nin *Visoko*'lu olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁵ Saraybosna'daki arazisini (bugün Büyük Park'ın bulunduğu alan) *Čekrekčinica* ismiyle müslüman mezarlığı olarak vakfetmiştir.¹⁰⁶ Baninin kendi mezarı da bu alanda bulunmaktadır. Günümüzde de mezarlık olarak vakfedilmiş bu alanda mezar taşları mevcuttur.

Yapının Mimarı: Yapının mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Yapının kubbesinin basık olması ve minaresinin eklenmiş değil, dış duvarın içinde bulunmasını *Kreševljaković*, caminin mimarının Mimar Hayreddin'in okulundan bir kişi olmasına bağlamaktadır.¹⁰⁷

Yapının Mimarı Özellikleri: Yapı Saraybosna'da en eski kubbeye sahip olan yapıdır. Kendisinden önce inşa edilmiş olan *Skenderija* Cami II. Dünya Savaşında yıkılmıştır. Caminin vakfiyesinde İsa Bey Zaviyesi Mahallesi'nde inşa edildiği aktarılmaktadır. Caminin inşa edilmesinden sonra bu mahalle *Muslihudin Čekrekči* Mahallesi olarak anılmaya başlanmıştır.

Caminin boyutları dıştan 17,90 m x 17,54 m'dir. Sonraki bir tarihte caminin çevresine dükkanlar eklenmiştir ve bu ekler yapının ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir. Yapının ana mekanının boyutları içeriden 10.35 m x 10.55 m'dir. Ana

¹⁰⁵ Caminin banisinin ismi (*Čekrekči*), çarkçıdan gelmektedir. Çarkçı olduğuna dair caminin aleminde bakır çark eklenmiştir.

¹⁰⁶ Bkz.(2), MUJEZINOVIC, 228.

¹⁰⁷ A.g.k.

mekanı örten kubbenin çapı 4.95 m'dir. Yapının beden duvarlarının yükseklikleri 7.00 m'dir. Tromplar 3.30 m yüksekliğine kadar yükselmekte ve onlara yaslanan kemerler zeminden 5.50 m yüksekliğe ulaşmaktadırlar. Kubbenin yüksekliği zeminden itibaren 12.20 m'dir.¹⁰⁸ Kubbe yüksekliği fazla olmadığı için yapı dışarıdan basık olarak algılanmaktadır.

Yapıda üç sıra pencere bulunmaktadır. Birinci sıradaki pencerelerin ölçüleri 0.85 m x 1.50 m'dir. İkinci sıradaki pencerelerin boyutları 0.75 m x 1.45 m'dir. Üçüncü sıra pencereler kubbenin oturduğu kasnağın içinde bulunmaktadır ve ikinci sıra pencereler ile aynı forma sahiptirler.¹⁰⁹

Yapı Malzemesi: Yapıda kullanılmış ana yapı malzemesi taştır (tuf taşı ve kireç taşı). Bunun dışında tuğla, ahşap, demir, kurşun ve bakır kullanılmıştır. Duvarlarda kullanılmış ana yapı malzemesi kireç taşıdır. Pencere üzerinde bulunan kemerlerin ana yapı malzemesi tuğladır. Minarenin gövdesi tuf taşından, kaidesi ise kireç taşından yapılmıştır. Cami içinde bulunan mobilyalar ahşaptan, pencere korkulukları demirden yapılmıştır. Daha önceki dönemlerde kubbe örtüsü kurşundan yapılmışsa da günümüzde kalaylanmış bakır ile kaplanmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Kubbe, kubbe etekleri, mihrap, duvar yüzeyleri geometrik ve bitkisel süsleme ile süslenmiştir. Aynı şekilde pendentifler ve pencere üzerindeki kemerler tamamen süslemeler içermektedir. Mihrap, kırmızı, açık mavi, kahverengi, turuncu ve açık yeşil renklerle işlenmiş yoğun bitkisel süslemeler barındırmaktadır. Mihrap nişi aynı zamanda açık gri, açık yeşil ve turuncu renklerle işlenmiş mukarnas ile süslenmiştir. Mihrabın iki tarafında yapraklar ve meyvelerle süslenmiş stilize ibrikten çıkan ağaç süslemeler bulunmaktadır.

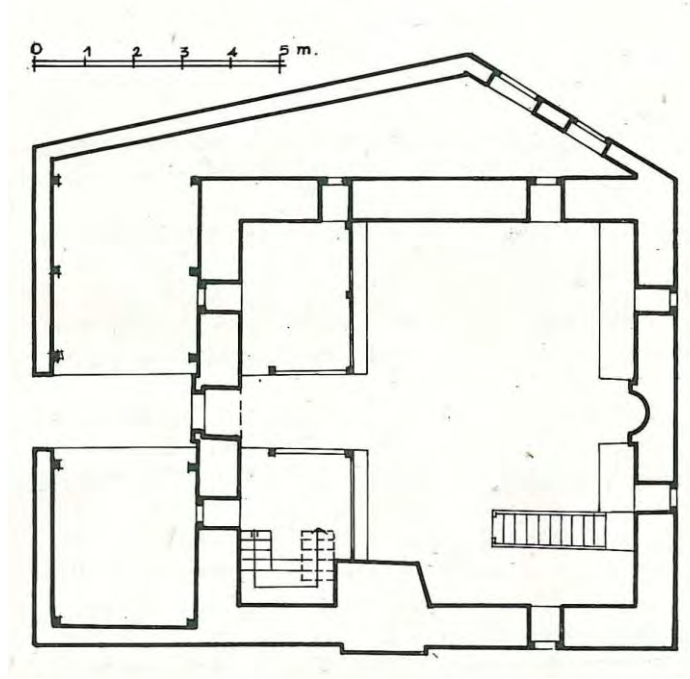
¹⁰⁸ ODLUKA (03.11.2004), "Graditeljska cjelina - Čekrekčinica (Čekrekči Muslihudinova) džamija sa dućanima u Sarajevu", 12.

¹⁰⁹ A.g.b., 14-15.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: 1960 ve 1970 lerin başında caminin kubbesinin yapısal yenilemesi tamamlanmıştır. 1997-2000 yılları arasında yapısal yenileme, rekonstrüksiyon ve restorasyon projelerinin hazırlanmasına başlanmıştır. Aynı dönemde yapının ısıtma sistemi döşemesi altı şilte ile ısıtmaya çevrilmiştir. 2000 yılında tamamlanmış olan proje sonucunda caminin iyi durumda olduğu tespit edilmiştir. Cami günümüzde iyi durumdadır ve ibadete açıktır.¹¹⁰

¹¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Valida ČELIĆ – ČEMERLIĆ (Ed.) et al., **KATALOG obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo: 2000-2010**, 149-154.

Çizim 9. Çıkırıkçı Muslihiddin (*Çekrekçi Muslihudin*) Camii, Plan Şeması
(Ayverdi'den)



Resim 12. Çıkırıkçı Muslihiddin Camii, Eski Fotoğraf
(KONSBİH'in Anıt Dosyasından)



Resim 13. Çıkırıkçı Muslihiddin Camii, Genel Görünüş (04.10.2013)



Resim 14. Çıkırıkçı Muslihiddin Camii, Mihrap (17.10.2013)

3.1.1.4. Gazi Hüsrev Bey (*Begova*) Cami

Yapının Adı: Gazi Hüsrev Bey Cami/ *Begova* Cami/ *Gazi Husrev-begova* Cami

Yapının İnceleme Tarihi: 19.12.2012, 24.09.2013, 25.09.2013, 26.09.2013, 11.10.2013.

Yapının Yeri: Gazi Hüsrev Bey Cami, Saraybosna'nın tarihi merkezi Başçarşı'da *Saraçi*, *Čizmedžiluk*, *Veliki Ćurčiluk* ve *Mudželiti* sokaklarının sınırlandığı yapı adasında bulunmaktadır.

Yapının İnşa Tarihi: Caminin kitabesi mevcuttur. Giriş kapısının üzerinde bulunan kitabenin son üçüncü satırının son kısmından ebced hesabı ile çıkarıldığı kadarıyla yapı, 1530/1531 (H 937) yılında inşa edilmiştir¹¹¹. 1.20 x 0.60 m boyutlarındaki kitabe Arapçada altı eliptik alan içerisine nakşedilmiştir. Kenarlarında ve ortasında arabesk süslemeler bulunan taş kitabe, mavi arkaplan üzerine altın varakla güzel celi nesih yazı tarzı ile nakşedilmiştir.¹¹² Kitabenin metni şu şekildedir:

Câmi 'ü'l-ebrâr Hüsrev Bey binâ

Hasebeten lillâh dârü's-sâcidîn

Kâtilü'l-a'dâ mu'în li'l-guzât

Nâşirü'l-ihsân nasrü'l-âbidîn

İleyhim Allah lenâ tarihihî

Mecma'ü'l-ebrâr dârü'l-hâmidîn

Düşmanlarını öldüren ve gazilere yardımcı olan, iyiliği yayan ve kullara yardımcı olan iyilikleri kendisinde toplayan Hüsrev Bey Allah rızası için secde edenler evini bina etmiştir. Allah bize tarihini “iyilikler yeri hamdedenler evi” diye ilham etti.

¹¹¹ Bkz. (5), ZLATAR, **Gazi Husrev-beg**, 121; Bkz.(2), MUJEZINOVIC, 295.

¹¹² Bkz. (2), MUJEZINOVIC, 294-295.

Yapının Banisi: Yapının banisi II. Beyazıd'ın kızı Selçuk Hanım ile Nasuh Bey'in oğlu Hüsrev Bey tarafından ikinci Bosna Sancak Beyliği döneminde yaptırılmıştır.¹¹³

Yapının Mimarı: Yapının mimarı klasik dönem baş mimarlarından Acem Esir Ali olmakla beraber çeşitli kaynaklarda Mimar Sinan'ın yapıya katkısı olduğu belirtilmektedir.¹¹⁴ Yapının inşa sürecinde yerel ustaların dışında Dalmaçya'dan taş ve demir ustaları da görev almıştır.¹¹⁵

Yapının Mimari Özellikleri: Gazi Hüsrev Bey Cami bir şehircilik projesi olan Gazi Hüsrev Bey Külliyesinin bünyesinde; medrese, çarşı, mekteb, hanıkah, ticaret hanı, türbe, imaret, hamam, daha sonra eklenen saat kulesi ve dört adet ticaret hanı ile beraber inşa edilmiştir. Önce Caminin inşaatı tamamlanmış, sonrasında medrese, mektep ve tekke inşa edilmiştir. Avlu duvarları ile sınırlandırılmış alan içerisinde Gazi Hüsrev Bey Cami ile ahşap eski şadırvanı, yeni şadırvanı, saat kulesi, iki türbesi, hazire alanı ve mektep bulunmaktadır.

Cami, erken Osmanlı mimarlığında yaygın olarak kullanılan ve tabhaneli, yan kanatlı ters t plan şemasına sahiptir. Cami iki tabhane odasına sahip olan dikdörtgen bir ibadet alanı, beş açıklıklı giriş revağı ve bağımsız bir minareye sahiptir. Caminin ibadet alanı kubbe ile örtülmüş kare bir mekan ile mihrap yönünde genişleyen yarım kubbe ile örtülmüş ilave bir mekandan oluşmaktadır. Giriş revağı beş kubbe ile örtülmüştür ve yapısal geçiş elemanı pandantiflerdir. Giriş revağını örten kubbeler, dört adet 0.70 m çapında ve 4.90 m yüksekliğinde mermer sütunlar ile taşınmaktadır. Sütunların profilleri yuvarlak, sütun başlıkları ise köşelidir. Sütun başlıklarının süslemeleri farklı tiplerde stilize mukarnasdan yapılmıştır. Revakların açıklıkları 37.17 m x 6.20 m'dir. Revaklar arasındaki açıklıklar 5.70 m ile 5.95 m arasında değişmektedir. Revağın iki yanı 1.17 m

¹¹³ Yapının banisiyle ilgili ayrı bilgi için bkz. Gazi Hüsrev Bey Türbesi: *Yapının Banisi*, 94-95.

¹¹⁴ Bkz. (5), ZLATAR, **Gazi Husrev-beg**, 121.

¹¹⁵ Husref REDŽIĆ, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, 200; Bkz. (5), ZLATAR, **Zlatno doba Sarajeva**, 226.

kalınlığında duvarlar ile sınırlandırılmıştır. Revak kanatlarının döşemesi ve zeminleri kesme taştan yapılmıştır ve girişe göre yüksekliği 0.75 m'dir.¹¹⁶

Revak içinde Avusturya Macaristan döneminde zengin mukarnas işlemlere sahip iki adet dış mihrap eklenmiştir. Revak içindeki alanın batısında, pencerenin üzerinde ahşap küpeşteli bir mükebbire mevcuttur.

1.50 m derinliğinde nişe oturmuş giriş kapısının üzerinde mukarnas süslemeleri bulunmaktadır. Bu nişin çevresi taş sövelerle çevrilidir ve üzerinde yuvarlak bir kemer mevcuttur. Giriş portalının dışı taş korniş ile çevrelenmiştir ve buraya oturan çift kanatlı ahşap giriş kapısı süslüdür.

Merkezi ibadet mekanı kare planlıdır ve bir kenarının boyutu 13.40 m'dir. İbadet mekanı güneydoğu yönünde genişlemektedir ve bu mekanın güneydoğu duvarının kalınlığı 2.44 m, diğer iki duvarının kalınlığı ise 2.20 m'dir.¹¹⁷ Mekan 16.00 m yüksekliğinde yarım kubbe ile örtülmüştür ve kubbede beş adet sivri kemerli pencere bulunmaktadır.

Caminin güneybatı ve kuzeydoğu tarafında tabhaneler bulunmaktadır ve bu mekanların ayrı girişleri mevcuttur. Kareye yakın plana sahip olan tabhanelerin doğu tarafında olanı 6.37 m x 6.40 m boyutlarında, batı tarafında olanı ise 6.37 m x 6.90 m boyutlarındadır. Bu mekanlardan merkezi ibadet mekanına geçiş, kemerli açıklıklardan sağlanmaktadır. Tabhaneleri örten kubbelerin yükseklikleri 14 m'dir.

Merkezi ibadet mekanını örten kubbenin yüksekliği 24.40 m'dir.¹¹⁸ Kubbe, sekizgen kasnağa oturmaktadır ve örtü sistemde yük hiyerarşik olarak, kubbeden kasnağa, kasnaktan pendantife, pendantiften ise duvarlara aktarılmaktadır. Kubbenin

¹¹⁶ Bkz. (115), REDŽIĆ, 200.

¹¹⁷ Bkz. (115), REDŽIĆ, 202.

¹¹⁸ A.g.k., 203.

altında bulunan ahşap korkuluklu yol, tamirat ve ışıklandırma için kullanılmaktadır ve girişi kuzeybatı duvarındandır.¹¹⁹

Camide ift sıralı 51 adet pencere bulunmaktadır. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen formunda taş söveli ve toplamda 12 adettir. Düz atkılı pencerelerin genişlikleri 0.95 m ile 1.05 m arasında değişmektedir. Alt sıradaki pencere boşluklarının üzeri Cami içerisinde, sade mukarnaslar süslemeler ile bitirilmiştir. Kalan bütün pencereler sivri kemerlidir. Giriş ve yan cephelerde üç adet yuvarlak pencere bulunmaktadır. Yuvarlak pencereler bu dönemde Osmanlı Mimarisinde rastlanan mimari ögeler olmamakla beraber Dubrovnik'ten gelen ustaların Romanesk etkileriyle bu mimari ögeleri camiye eklediği düşünülmektedir.¹²⁰ Yapının dışında, tabhaneler ile merkezi ibadet mekanlarının birleştiği köşelerde sadeleştirilmiş mukarnas uygulamaları mevcuttur.

Merkezi ibadet mekanında bulunan müezzin mahfili iki katlıdır ve ağırlığını taş kiriş ile kirişin bağladığı 8 mermer sütün taşımaktadır. Mermer stnların üzerinde devam eden bir sıra mukarnas süsleme ve bunun üzerinde de ahşap korkuluk bulunmaktadır. Bunun dışında mahfilde güneybatı yönünde yarım daire şeklinde bir metrelik ahşap çıkma mevcuttur. Mahfilin st katına, kubbe eteğindeki dar yola çıkan merdivenler ile ulaşmak mümkündür. Caminin içerisinde doğu duvarında iki adet ahşap korkuluklu vaaz kürsüsü bulunmaktadır.

Minber mekanın güney köşesinde bulunmaktadır. 1.00 m genişliğinde ve 2.50 m yksekliliğindeki minberin taş işçiliği niteliklidir. 20 merdiven ile çıkılan dört tarafı taş korkuluk ile çevrelenmiş galeride dört adet dikme bulunmaktadır. Dikmeler altın varaklı alemle biten renkli işlemelere sahip külahı taşımaktadır.

¹¹⁹ ODLUKA (10.11.2006), "Graditeljska cjelina - Gazi Husrev-begova (Begova) dęamija u Sarajevu," 10.

¹²⁰ A.g.b., 16.

Caminin minaresi 45 m yüksekliğindedir. Kaidesinin oturduğu alan dikdörtgendir ve pabucu mukarnas süslemelere sahiptir. Minarenin pabuç kısmı, batıda kalan tabhanenin saçak seviyesinde sonlanmaktadır ve minarenin gövde kısmı çokgen plana sahiptir. Minarenin girişi avludan, minarenin kuzeybatı duvarından sağlanmaktadır. Minarenin batı duvarında minarenin giriş kapısıyla aynı boyutlarda sade bir mihrap bulunmaktadır. Taş şerefeye 140 basamakla çıkılmaktadır ve külâhı kurşunla kaplıdır.¹²¹

Caminin kuzeydoğusunda bulunan iki türbe 16.yy'da inşa edilmiş olup özgün haldedirler. Bu iki türbe Gazi Hüsrev Bey ve Hüsrev Bey vakfının ilk mütevellisi Murat Bey *Tardić*'e aittir.¹²²

Şadırvan işlevsel özelliğinin yanısıra dekoratif öge olarak da caminin avlusunda hizmet vermektedir. Çoğunlukla tercih edilen suyun belli ölçütlerle kullanıldığı şadırvan tipinin aksine bu şadırvanda su sürekli olarak akmaktadır. Bu, Caminin içinde ve avlusunda gerçekleştirilen ibadetlerin törensel yanını da destekleyen bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Şadırvan için su, künkler aracılığıyla Saraybosna içerisinden geçecek şekilde *Crnilo* isimli kaynaktan getirtilmiştir. Bugünkü şadırvan su ihtiyacını Saraybosna'nın şehir suyu şebekesinden sağlamaktadır.

Şadırvan, birbirlerine eliptik kemerler ile bağlanmış sekiz ahşap dikmenin sınırlandığı, çatı örtüsüyle kapatılmış alanda bulunmaktadır. Ahşap dikmeler taş kaidelere oturmakta ve dikmenin başlıklarında işlemeler bulunmaktadır. Daha önceki tarihlerde ahşap direklerin arasında ahşap banklar bulunmaktaydı fakat bilinmeyen bir tarihte bu ahşap elemanlar kaldırılmıştır.¹²³ İlk olarak 1530 yılında yerel malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir. Dairesel plan şemasına sahip ve genişliği 4.00 m ve yüksekliği 1.50 m civarındaydı. Şebekeli demir kubbe ile üstü örtülmüş şadırvanın 16

¹²¹ Ahmed MEHMEDOVIĆ, *Gazi Husrev-beg i njegove zadužbine*, 43.

¹²² Bkz. (119), ODLUKA (10.11.2006), 18.

¹²³ Bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 293.

adet çeşmesi bulunmaktaydı.¹²⁴ Eski şadırvan 1772 yılında özgün görünümünü koruyacak şekilde, büyük ölçüde yenilenmiştir.¹²⁵ 1893 yılında, *Brač* adasından getirilen mermerden yeni bir şadırvan yapılmıştır. Yeni şadırvan 12 köşeli plan şemasına sahiptir ve her bir kenarın ortasından sürekli su akan demir çeşmeler çıkmaktadır. Şadırvan üzerinde, demir çeşmelerin çevresinde kabartma tekniğiyle hazırlanmış rozetler bulunmaktadır. Bu çeşmelere karşılık gelen, abdest alınacak yerleri tanımlayan mermer kaideler bulunmaktadır. Şadırvan havuzunun çevresi demir korkuluklarla çevrelenmiştir. Şadırvanın ana havuzunun ortasında yükseldikçe boyutu küçülen iki havuz daha mevcuttur. Bu havuzlar taştan yapılmış olup arabesk süslemelere sahiptirler. Havuzun en üst noktasında bulunan bardağın sapı üç yüzlüdür. Şadırvan, ahşap çatı ile kapatılmış ve bu ahşap çatının üzeri kurşun kaplı kubbe ile örtülmüştür. Ahşap tavanın her köşesinin ortasına Enbiya Suresi'nin 30. Ayetinin son kısmı “..diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi...” farklı üsluplarda hat hazırlarıyla işlenmiştir.

Yapı Malzemesi: Yapının genelinde kullanılmış malzeme taştır. Cami'nin büyük bir kısmı kesme taştan inşa edilmiştir. Revakta bulunan dış mihraplar sarı kum taşından, mihrap ise renkli mermerden yapılmıştır. Minberin inşasında kumtaşı ile mermer kullanılmıştır. Caminin duvarları iyi bir işçilikle kesme taştan yapılmıştır ve dış görünüşünde daha ahenkli bir kompozisyon yakalamak için yapımından sonra sıvanmıştır¹²⁶ Caminin bütün kubbe ve yarım kubbeleri kurşunla kaplıyken daha sonra bakır levha ile değiştirilmiştir. Caminin minaresi kesme taştan inşa edilmiştir.

Yapının Süsleme Özellikleri: Camide süsleme olarak sadece kalemişi kullanılmıştır. Yapının özgün süslemelerinin büyük çoğunluğu tahrip olmuştur. 2001-2002 restorasyonunda, 19. yy'da Bosna Hersek'in yetiştirdiği en önemli Hattat olan *Hafiz*

¹²⁴ Bkz. (121), MEHMEDOVIĆ, 55.

¹²⁵ A.g.k., 55.

¹²⁶ Bkz. (115), REDŽIĆ, 201.

Hüseyin Efendi Islamović'in hazırladığı bütün kalem işleri arasında sadece portalın üzerinde, iki madalyonda bulunan kalem işleri korunmuştur.¹²⁷

Cami, 1879 yılında geçirdiği yangın sonucunda büyük hasar görmüştür. Cami'nin yeni kalem işleri Avusturya Macaristan döneminde 1884-1885 yılları arasında, *Hafız Hüseyin Efendi Islamović* tarafından hazırlanmıştır.¹²⁸ Kalem işleri ve süslemelerin hazırlanmasında, Boşnak *Hacı Hafız Hüseyin Rakim Efendi Islamović* dışında gayrimüslimler de rol almıştır. Uygulanacak kalem işlerinin şemalarını Avrupa'da Art Nouveau üslubunda eserler vermiş, *Peesnegger* ve *Hans Nimeczek* ile sanatçılar grubu hazırlamıştır ve işin yönetimi ise *S. Lerch*'e verilmiştir.¹²⁹ Restorasyon sonrasında hazırlanmış kalem işlerinin detaylarıyla ilgili sadece genel bir varsayım yapmak mümkündür. Bunun nedenleri, 1992-1995 savaşında bu öğelerin büyük zarar görmesi ve ayrıntılı fotoğraflama veya dökümantasyon çalışmalarının zamanında yapılmamış olmasıdır. 1885-2002 yılları arasında Gazi Hüsrev Bey Cami'nin kalem işleri ile ilgili bilgiyi *Hacı Hafız Hüseyin Rakim Efendi Islamović*'in hazırlamış olduğu çizim taslaklarından ve kurtarılmış eski fotoğraflar ile çeşitli kaynaklardan öğrenmemiz mümkündür.¹³⁰ *Hacı Hafız Hüseyin Rakim Efendi Islamović*'in taslağına göre Nur Suresi'nin 35. Ayet'i dairesel formda sülüs tarzıyla ana kubbenin altına işlenmişti. Güneybatı tabhanesinin kubbesinde Haşr Suresi'nin 23. Ayeti, Kuzeydoğu tabhanesinin kubbesi altında iki farklı sureden ayetler bulunmaktadır. Bu ayetler Haşr Suresi'nin 24. Ayeti ile Yasin Suresi'nin 40. Ayeti'dir. Güneybatı tabhanesinde bulunan pendentiflerde şehadet duası bulunmaktaydı. Kuzeydoğu tabhanesinde bulunan pendentiflerde ise farklı ayetler bulunmaktaydı, bunlar: Bakara Suresi'nin 115. Ayeti, Tevbe Suresi'nin 129. Ayeti, Yunus Suresi'nin 10. Ayeti ve Kehf Suresi'nin 39. Ayeti'dir.¹³¹

¹²⁷ Haris DERVIŠEVIĆ, "Kaligrafija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (1885-2002)", 270.

¹²⁸ A.g.m., 271.

¹²⁹ A.g.m., 270.

¹³⁰ Husref REDŽIĆ, *Islamska umjetnost*, 123.

¹³¹ Bkz. (127), DERVIŠEVIĆ, 276.

Celi sülüs tarzında sekiz isim, sekizgen yüzeyler üzerinde, Caminin merkezi ibadet mekanını saran üç duvar ile kible duvarını süslemekteydi. Allah, Muhammed (s.a.v.) ve Dört Halife'nin isimleri (Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali) ile Muhammed'in (s.a.v.) torunları Hasan ve Hüseyin'in isimleri duvarlara işlenmişti. Bu isimlerin tamamına üslup içinde farklı özellikler verilmiş fakat bu kendi içlerinde uyumlu bir kompozisyon oluşturmalarını sağlamıştır. Allah ve Muhammed (s.a.v.)'in isimleri kible duvarında yer almaktaydı (mihrabın sağ tarafında Allah, sol tarafında Muhammed (s.a.v.)). Ebu Bekir ve Osman isimleri ana ibadet mekanının güneybatı duvarında en üst pencere sırasının altında (Ebu Bekir güney köşesine, Osman doğu köşesine yakın olacak şekilde), Ömer ve Ali isimleri ise kuzeydoğu duvarında (Ömer güney köşesine, Ali kuzey köşesine yakın olacak şekilde) bulunmaktaydı. Tarihi fotoğraflardan yeterli bilgi elde edilmese de, eski bir fotoğraftan tespit edildiği kadarıyla¹³² Hasan ve Hüseyin isminin giriş duvarında olduğu düşünülmektedir.

Hacı Hafız Hüseyin Rakim Efendi'nin hazırlamış olduğu taslak üzerinde iki tane kalem işi daha mevcuttur. Bunlardan ilkinde Bilal Habeşi'nin ismi geçmektedir ve mahfilin hemen üzerinde olduğu düşünülmektedir. Bu ismin yeri ile ilgili destekleyici herhangi bir görsel döküman bulunmadığı için varsayımdan öteye geçememektedir. Taslakta bulunan yazılardan sadece Bilal'in ismi talik üslubu ile yazılmıştır. Taslakta bulunan diğer kalem işi ise Al-i İmran Suresi'nin 37. Ayetinden bir kısımdır ve mihrabın içinde yer aldığı düşünülmektedir.

Hacı Hafız Hüseyin Rakim Efendi'nin hazırlamış olduğu taslağın ikinci sayfasında, tamamı sülüs üslubuyla ana kubbenin pendentiflerinde, yarım kubbenin içinde, caminin üç giriş kapısının üzerinde, pencerelerinin üzerinde, revakta bulunan mihrapların üzerinde ve ana ibadet mekanında bulunan mihrabın içinde ve üzerinde yer alan kalem işlerinin taslağı mevcuttur.¹³³

¹³² Bkz. (127), DERVIŠEVIĆ, 278.

¹³³ A.g.m., 279.

Ana kubbenin güney tarafında bulunan pendentifin üzerinde Allah'ın isimleri yer almaktaydı. Taslağın ikinci sayfasında yarım kubbede Nebe Suresi'nin 37. ve 38. Ayeti yan yana yay/kemer şeklinde işlendiği gözükmemektedir. Kemerlerin biri üzerinde "Maşallah" lafzı yer almaktaydı fakat günümüze herhangi bir görsel veri ulaşmadığı için tam olarak hangi kemer üzerinde olduğunu tahmin etmek mümkün değildir.¹³⁴ Caminin iç mekanında bütün kapılar üzerinde "Selam" kelimesi olan ayetler işlenmiştir. Ana girişin kemerinin üzerinde Nahl Suresi'nin 32. Ayeti, güneybatı tabhanesinin kapısı üzerinde Ra'd Süresi'nin 24. Ayeti ve kuzeydoğu tabhanesinin kapısı üzerinde ise Zümer Suresi'nin 73. Ayeti bulunmaktaydı. "Maşallah" lafzı ve üç kapı üzerindeki yazılar dairesel bir form içinde bulunmaktaydı ve pencereler üzerindeki yazılar ise eliptik form içinde yer almaktaydı.¹³⁵

Giriş kapısında bulunan süslemeler (portalın sağ ve sol köşesinde bulunan hat yazıları), Cami portalının sağ köşesindeki rozette besmele, sol köşesindeki rozette ise dua yer almaktadır. Bunun dışında giriş kapısı üzerinde kufi tarzı ile yazılmış Nahl Suresinin 32. Ayeti ile dua yer almaktadır.

Yarım kubbenin geçiş elemanı mukarnaslardır ve mukarnasların bittiği yerlerde duvarlara sülüs tarzı ile Kelime-i Tevhid işlenmiştir. Mihrab duvarında Allah ve Peygamber'in isimleri bulunmaktadır.

Yarım kubbe pencerelerinin arasında sülüs tarzı ile yazılmış Ayetel Kürsi mevcuttur.

Caminin revakların altında bulunan kanatlara Avusturya Macaristan döneminde zengin mukarnas işlemlere sahip olan iki adet dış mihrap eklenmiştir. Bu mihraplar sarı kum taşındandır ve siyah mürekkeple sülüs tarzı ile işlenmiş iki adet ayet

¹³⁴ Bkz. (127), DERVIŠEVIĆ, 279.

¹³⁵ A.g.m., 280.

içermektedirler. Batı revak kanadında Nisa Suresi'nin 103. ayetinin birinci kısmı bulunmaktadır, doğu kanadında ise aynı ayetin ikinci kısmı bulunmaktadır.¹³⁶

Mihrap kısmında yarım daire şeklindeki oymalarda sülüs tarzında işlenmiş Ali İmran Suresi 37. ayeti bulunmaktadır ve bu ayetler altın varakla süslenmiştir. Mihrap kavsarası yedi sıra mukarnasla doldurulmuştur.

Revağın batı kısmındaki pencerenin üzerinde ahşap küpeştesi bulunan, müezzinin çıktığı bir adet mükebbire mevcuttur.

Camide bulunan kalem işlerini kaligraf Boşnak Hacı Hafız Hüseyin Efendi *Islamović* hazırlamıştır. 1879 yangınında özellikle iç süslemeleri zarar gören Caminin kalem işleri Avusturya Macaristan İmparatorluğu tarafından 1886 yılında yenilenmiştir. 2001-2002 yılları arasında yapılan restorasyondan günümüze özgün olarak portalın sağ ve sol köşesinde bulunan hat yazıları ulaşmıştır.

Çalışma evrağında ana kubbe, pandantifler, yarım kubbe, caminin üç giriş kapısının üzeri, pencerenin, mihrabın ve revak mihraplarının üzeri, ana mihrabın içi ve üzerindeki bütün kalem işleri sülüs tarzı ile yazılmıştır. Ana kubbenin pandantiflerinde Allah'ın isimleri, yarım kubbede ise Nebe Suresi'nin 37. ve 38. Ayetleri (20) bulunmaktaydı. Bütün kapıların üzerinde farklı ayetler yer almaktaydı. Ana giriş kapısı üzerinde Nahl Suresi'nin 32. Ayeti (22) bulunmaktaydı. Doğudaki tabhanenin kapısının üzerinde Rad Suresi'nin 24. Ayeti (23), batıdaki tabhanenin kapısı üzerinde ise Zümer Suresi'nin 73. Ayeti (24) bulunmaktaydı. Bütün üç giriş kapısında maşallah rozet içinde nakşedilmişti. 11 pencerenin içine *Islamović* Kur'an'dan ayetler eklemiştir, bunlar: Bakara Suresi'nin 255. Ayeti (25) ile Taha Suresi'nin 8. Ayetidir (26). Mihrabın nişi 7 parçaya bölünmüştür ve 5 orta parça içine Saffat Suresi'nin 3. Ayeti işlenmiştir.

¹³⁶ Bkz. (127), DERVIŠEVIĆ, 282.

Islamović'in günümüze ulaşan işleri portalda bulunan sağ köşedeki rozette besmele ile sol köşedeki rozette bulunan duadan oluşmaktadır. *Islamović* bu işte sülüs ve talik tarzında toplam 48 adet levha hazırlamıştır.

Revak kanatlarında bulunan mihrapların üzerlerinde siyah mürekkeple sülüs tarzında Nisa Suresi'nin 103. Ayeti işlenmiştir ve ayet revağın her iki bölümünde de devam etmektedir.¹³⁷

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Külliye günümüze kadar çeşitli müdahaleler görmüştür. Yapı ile ilgili ilk onarıma 1755 yılında rastlanmaktadır. Bu sene içinde Cami içerisindeki kalem işleri yenilenmiştir. Daha sonra 1772 yılında, avluda bulunan eski şadırvanın çeşmesi yenilenmiştir.

19. yy da rastlanan ilk onarım 1861-1862 tarihlidir. Bu tarihte Caminin doğu kapısı yenilenmiş ve genişletilmiştir. Daha sonra, 1885 yılında hattat *Hacı Hafız Hüseyin Efendi Islamović*, Cami için hat levhaları hazırlamıştır. 1886 yılında, 1879 yılındaki yangında hasar görmüş olan caminin iç mekanları yenilenmiştir. Elektriğin yaygın olarak kullanımı ve ihtiyacın oluşması nedeniyle 1898 yılında camiye elektrik tesisatı eklenmiştir. Yapının mahfili Avusturya Macaristan döneminde yenilenmiştir.

Bu tarihten sonra, Avusturya Macaristan İmparatorluğu cami içindeki bütün sıvaları söktürmüş ve yerine yeni kalem işlerini naksettirmiştir. Bu kalemleri 1992-1995 savaşına kadar korunabilmiştir. 1997 yılında savaşta zarar gören şadırvan çatısı yenilenmiştir. 2001/2002 yılları arasında cami ve çevresinde restorasyon çalışmaları yapılmıştır.¹³⁸ Çalışmalar süresince duvarlarda daha önceki dönemlerde uygulanmış özgün süsleme kalıntılarına ulaşılamadığı için zarar görmüş eski Avusturya Macaristan süslemeleri temizlenmiştir. Restorasyon çalışmaları kapsamında yapıya yeni kalemleri

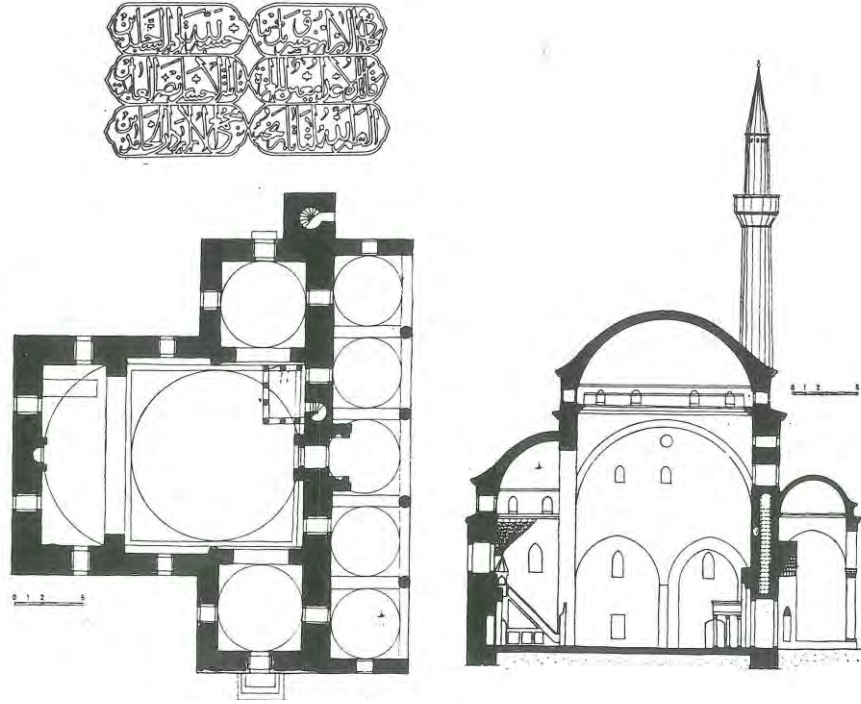
¹³⁷ Bkz. (127), DERVIŠEVIĆ, 282.

¹³⁸ Nihad ČENGIĆ, *Begova džamija kao djelo umjetnosti*, 56

Nihad Ćengiĉ, Hazim Numanagiĉ ve Nihad Baboviĉ tarafından uygulanmıştır. Mihrap, minber ve cümle kapısı *Nihad Ćengiĉ*'in ekibi tarafından restore edilmiştir. Cümle kapısında bulunan Avusturya Macaristan döneminden kalmış kalem işleri olduğu gibi korunmuştur ve caminin hareminin duvarı numaralandırılıp tamamen sökölümüş, zeminiyle beraber yenilenmiştir. 2002 yılında şadırvandaki restorasyon tamamlanmıştır ve içindeki su temin sistemi tamamen yenilenmiştir. Cami geçirdiği restorasyon sonucunda iyi durumdadır ve günümüzde ibadete açıktır. Özellikle diğer camiler arasında önemli bir yere sahip Gazi Hüsrev Bey Camii'de yoğun bir biçimde etkinlikler düzenlenmektedir.¹³⁹

¹³⁹ Bkz (119) ODLUKA (10.11.2006), 26-27.

Çizim 10. Gazi Hüsrev Bey Camii, Plan Şeması, Kesiti ve Kitabesi
(Pašić'den)



Resim 15. Gazi Hüsrev Bey Camii, Kartpostal, 1912 (Škoro'dan)



Resim 16. Gazi Hüsrev Bey Camii, Saat Kulesiyle beraber
(Mehmedović'den)



Resim 17. Gazi Hüsrev Bey Camii, İç Mekan (24.09.2013)

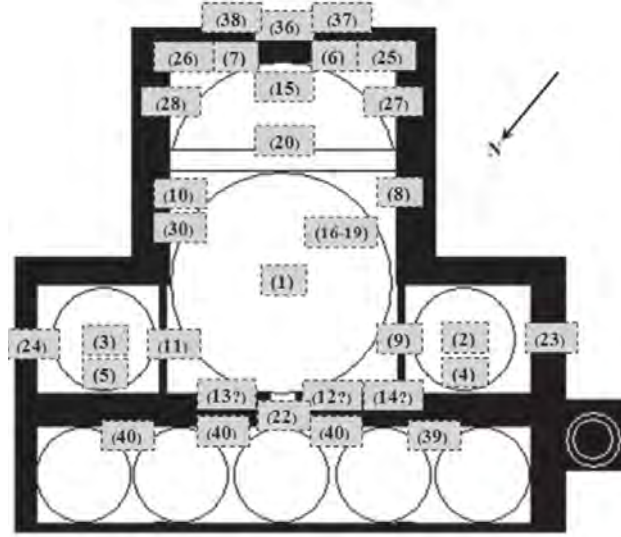


Resim 18. Gazi Hüsrev Bey Camii, Kubbe Detayı (24.09.2013)



Resim 19. Gazi Hüsrev Bey Camii, Yarım Kubbe Süslemesi (24.09.2013)

Çizim 11. Gazi Hüsrev Bey Camii, Boşnak *Hacı Hafız Hüseyin Efendi*
Islamović'in Hazırladığı Süslemelerin Plandaki Yerleri
(*Dervişević*'den).



3.1.1.5. Hadım Ali Paşa Cami

Yapının Adı: *Ali Paşa* Cami, Hadım Ali Paşa Cami.

Yapının İnceleme Tarihi: 30.11.2012, 03.10.2013.

Yapının Yeri: *Maršal Tito* Caddesi, No.14, Merkez Belediyesi, Saraybosna. 16.yy'ın ikinci yarısından itibaren, *Koševo* ve *Miljacka* akarsularının birleştiği alan, yerleşim için uygun bir bölge olduğu için şehirleşme hareketlerine sahne olmuştur. Bahsedilen alanda, daha sonra Cami'nin de inşa edileceği bölgede, Ali Paşa isminde bir mahalle bulunmaktaydı. Cami bahsedilen bölgede inşa edilmiş ve çevresindeki doku günümüze ulaşamamıştır. Günümüzde, Cami, Merkez Belediye Binası'nın arkasında, kuzey yönünde yer almaktadır. *Smiljan Klaić*'in peyzaj tasarımını gerçekleştirdiği park alanı, Cami'nin ve haziyesinin etrafını sarmaktadır.¹⁴⁰

Yapının İnşa Tarihi: Cami'nin inşa kitabesi mevcuttur ve Osmanlıca kitabenin metni şu şekildedir:

*Hazret-i Gazi Ali Paşa binâ
Hasebeten lillâh dârü's-sâlihîn*

*Leyse fi'd-dünyâ makâm-ı mislihî
Mescidü'l-irfân dârü's-sâdikîn*

*İleyhim Allah lenâ tarihe
Mecma'ü'z-zehhâd Dârü'l-âşıkîn*

¹⁴⁰ ОДЛУКА (25.01.2005), "Градитељска цјелина – Али-пашина џамија са харемом у Сарајеву", 28.

Gazi Ali Paşa hazretleri Allah rızası için Sâlihler evini bina etmiştir. Bu makamın benzeri irfan mescidi, doğrular evi dünyada yoktur. (...) zahitler yeri aşıklar evi.

Kitabede aktarıldığı kadarıyla, Cami 1560-1561 (H 968) yılları arasında inşa edilmiştir.¹⁴¹ Taş levha üzerine işlenmiş olan kitabe metni Arapçadır, dört bölümden oluşmaktadır ve celi yazıyla süslenmiştir. Kitabeden yapının inşa tarihini ebced hesabı ile çıkarmak mümkündür (H 968).¹⁴² Kitabe caminin giriş kapısının üzerinde bulunmaktadır ve 0.72x1.35 m boyutlarındadır.

Yapının Banisi: Cami, Ali Paşa mahallesinde 1560-1561 (H 968) yılları arasında Budin Beylerbeyi ve Bosna Sancakbeyi olan Hadım Ali Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Ali Paşa, Saraybosna ovasına yakın olan *Drozgometva*'da doğmuştur. İstanbul'da acemioğlan olarak yetiştirildikten sonra Ali Paşa, Bosna ve Budin Eyaletlerinde hizmetlerde bulunmuştur. Kendi vasiyetinde ölümünden sonra mezarının yanında kendi vakfından sağlanacak gelirle bir cami inşa edilmesini istemiştir.¹⁴³ Ali Paşa Cami'nin yanında bulunan hazirede Ali Paşa'nın mezarı yer almaktadır. Fakat mezarın yerini belirten herhangi bir kitabe veya mezartaşı mevcut değildir.

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemekle beraber denize kıyısı olan bir bölgeden geldiği tahmin edilmektedir. Bunun nedeni kaynaklarda yapı inşasında kullanılan “arşın” biriminin yerine aynı anlama gelen deniz kıyısında inşa edilen yapılarda kullanılan ölçü birimi olan “*lakat*” kelimesinin zikredilmesidir.¹⁴⁴

Yapının Mimarı Özellikleri: Ali Paşa Cami, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'daki büyük ölçekli inşa faaliyetlerinin düzenlendiği dönemde, 16.yy'da inşa edilmiştir. Cami, Bosna Hersek eyaletinde inşa edilmiş diğer camiler ile benzer özellikler taşımaktadır.

¹⁴¹ Bkz. (2), MUJEZINOVİĆ, 401-402.

¹⁴² A.g.k., 402.

¹⁴³ Havva KOÇ, “Ali Paşa (Atik Hadım)”, 222-223.

¹⁴⁴ Nedžad KURTO, *Sarajevo 1462-1992*, 38.

Cami, çevresinde bulunan şadırvan, açık türbe ve hazire alanıyla beraber bir bütün oluşturmaktadır. Saraybosna’da inşa edilmiş kubbeli camilerden sadece yedi tanesi günümüze ulaşmıştır ve Ali Paşa Cami bu yapılardan bir tanesidir.

Ali Paşa Cami tek kubbeli, merkezi mekanlı ve üç kubbeli son cemaat yerine sahip olan bir yapıdır. Güneybatı duvarına eklenmiş bir adet ince minareye sahiptir. Cümle kapısının sağ ve sol tarafında bulunan galerilerin döşemeleri caminin zemininden 0.55 m daha yüksektedir ve taştan yapılmışlardır. Son cemaat yerinde bulunan galerilerin boyutları 4.59x3.92 m ve 4.79x3.92 m’dir. Son cemaat yerini örten üç kubbe dört sütunla taşınmaktadır, malzemeleri taştandır ve çapları 0.62 m’dir. İç bükey ve dış bükey sütun altı bölümleri sütunların tamamında farklılık göstermektedir. Bütün sütun başlıklarında mukarnas süslemeler mevcuttur. Sütun başlıklarının altında ve kaidelerin üstünde bakır bilezikler sütunu yapısal açıdan güçlendirmek için eklenmiştir. Sütunlar kendi aralarında ve caminin ön duvarı ile çelik gergiler vasıtasıyla bağlanmaktadır. Son cemaat yerinin örtüsü, kubbelerin oturduğu sekizgen kasnak, kasnağın oturduğu işlemsiz pendentif ve pendentiflerden yükün aktarıldığı sütunlardan oluşmaktadır. Son cemaat yerini örten kubbelerden ortada bulunanı giriş aksını vurgulamak için diğerlerinden daha yüksek bir konuma çıkarılmıştır. Sağ ve sol kubbelerde bulunan alemlerin tepe noktaları son cemaat yerinin döşemesinden itibaren 8.70 m yüksektedir. Kubbenin oturduğu sekizgen kasnakların yükseklikleri oldukça düşük tutulmuştur.

Ali Paşa Cami, kare plan şemasına sahiptir ve 9.50x9.50 m boyutlarındadır. Kurto’nun ölçümlerinde de caminin boyutları 9.40x9.40 m civarında ölçülmüştür. Cami kısmen küçük olmasına rağmen, kubbesi yüksek tutulmuştur ve geçiş elemanları olarak dilimli tromplar kullanılmıştır. Yapının duvar kalınlığının 110 cm- “2 *lakat*” ve son cemaat yerinin cami avlusundan yüksekliği 55 cm – “1 *lakat*” olarak ölçülmüştür.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Bkz. (144), KURTO, 38.

Caminin ana mekanını kapatan örtünün kare plana geçişinde kullanılmış olan tromplar, bu mekanın dört köşesinde de bulunmaktadır. Bütün tromplar üç dilimli ve küresel forma sahiptir. Ve aynı zamanda her trompun bitişinde mukarnas mevcuttur. Caminin duvarlarının iç yüzeylerinde, tromplar arasında, yuvarlak kemer profilleri mevcuttur ve bu yuvarlak kemerlerin eteklerinde iki sıra mukarnas bulunmaktadır. Trompların altında, cami döşemesinden 4.90 m yüksekliğinde, beş sıra mukarnas işleme mevcuttur. Caminin dört duvarının ortasında, kasnağın altında biten beden duvarları içinde mevcut kemerler bulunmaktadır. Birbirini takip eden kemerlerin arasında kasnağa geçiş için kullanılan sekiz adet türk üçgeni mevcuttur. Kasnağın alt noktası cami döşemesinden 9.20 m yüksektir ve kasnağın üzerinde iki sıra silme devam etmektedir. Kasnak içinde sekiz adet sivri kemerli küçük pencere bulunmaktadır. Kasnak içindeki pencerelerin arasında bu pencerelerle aynı boyutta açılmış nişler mevcuttur ve bu nişlerin çevresi taş silmelerle süslenmiştir. Kasnak içeriden silindirik, dışarıdan ise çokgen (sekizgen) formda algılanmaktadır. Kasnağın kalınlığı 0.80 m ve dışarıdan kubbe eteğine kadar yüksekliği 1.80 m'dir.. Kasnağın köşelerinde strüktürü güçlendirmek için kasnak yüksekliğince yekpare taşlar koyulmuştur. Bu köşe taşlarının kalınlığı 40 cm'dir ve dış yüzeyleri kasnağın dış yüzeyi ile aynı düzlemedir.

Tek kubbe ile örtülmüş olan ana mekanda zeminden kubbeye kadar ölçülmüş yükseklik 14.80 m, aleme kadar ölçülmüş yükseklik ise 15.20 m'dir. Kubbe ve küçük kubbeler tuğladan inşa edilmiştir, kalınlıkları 0.40 m'dir ve kubbenin genişliği 8.80 m'dir.

Ali Paşa Cami tek minarelidir ve minare ana ibadet mekanına kuzeydoğu yönünde bitişik olarak inşa edilmiştir. Altıgen plana sahip olan minare taştan yapılmıştır, çapı 2.00, yüksekliği ise 31.06 m'dir.¹⁴⁶ Caminin içinden mahfilin bulunduğu duvar üzerinden minareye girmek mümkündür.

¹⁴⁶ Bkz. (140), ОДЛІУКА (25.01.2005), 30.

Minarenin kaidesi çokgen planlı kübik bir hacimdir ve kaideden gövdeye trapezoidal prizma ile geçiş sağlanmıştır. Kaideden gövdeye geçişte taş malzeme kullanılmıştır. Gövde ve şerefe arasındaki bağlantı yontulmuş taştan inşa edilmiştir. Şerefenin korkulukları oyma taştan yapılmıştır. Şerefenin üst ve alt silmeleri daha vurgulu bir biçimde tasarlanmıştır. Minare külahının hemen altında, petek kısmında bütün minare yüzeyi boyunca devam eden kör kemer dizisi bulunmaktadır fakat bu dizinin üst kısmı minarenin külahıyla sonlandırılmıştır. Minarenin tepesinde bakır alem bulunmaktadır ve alem dört adet küreye sahiptir ve yaprak motifleriyle bitmektedir.

Yapı Malzemesi: Yapının duvarları kalker bazlı kesme taştan yapılmıştır ve bu duvarlarının kalınlıkları aynıdır. Caminin giriş portalı ve minaresi tuf taşından inşa edilmiştir. Caminin üst örtüsünü oluşturan kubbeler, minare külahı ve çatıdaki eğimli yüzeyler bakır levha ile kaplanmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Ali Paşa Cami'nin özgün süslemeleri günümüze ulaşamamıştır ve caminin iç duvarları sıva ile kaplanmış, üzeri kireç boya ile boyanmıştır. İç duvar yüzeylerinin bazı noktalarında süslemeler mevcuttur.

Caminin iç mekanını aydınlatan 25 adet pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerin sekiz tanesi kasnakta, beşer tanesi yan duvarlarda ve mihrap duvarında, kalan iki tanesi ise giriş duvarında bulunmaktadır. Yan duvarlarda ve mihrap duvarındaki pencereler üç farklı seviyeye oturmaktadır. Zeminden itibaren ilk iki seviyede iki adet ve üçüncü seviyede bir adet pencere bulunmaktadır. Giriş duvarında ise sadece bir sırada iki adet pencere bulunmaktadır. İlk seviyede bulunan pencerelerin tamamı taş söveli ve düz atkılıdır. Caminin döşemesinden 0.50 m yükseklikte olan bu pencereler, bir insanın içine girip ibadet edebileceği kadar geniştir ve niş görevi de görmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Bkz. (140), ОДЖУКА (25.01.2005), 32.

Taş sövenin hemen üzerinde bulunan sivri kemerler süs niteliğinin yanında strüktürel açıdan da pencereye iletilen yükü hafifletici niteliktedir. Bu kemerin izlerini yapının dışarısından da algılamak mümkündür. Birinci sırada bulunan düz atkı pencerelerin dışında 0.05x0.07 m’lik karolaja sahip demir şebekeler bulunmaktadır. Yine aynı seviyede, caminin içerisinde, pencerelerin çevresine yağlıboya uygulaması yapılmıştır. Pencerelerin taş sövelerinin çevresine ve kemer ile taş söve arasında bulunan yüzeye kahverengi renk üzerine sarı renkte yağlıboyayla stilize desenler işlenmiştir. Bu yüzeyde işlemler radyal bir biçimde merkezden başlayıp lüle biçiminde bitmektedir. Bu işlemeyle aynı nitelikte kalem işi pencerenin çevresine uygulanmış yağlı boyada da devam etmektedir.

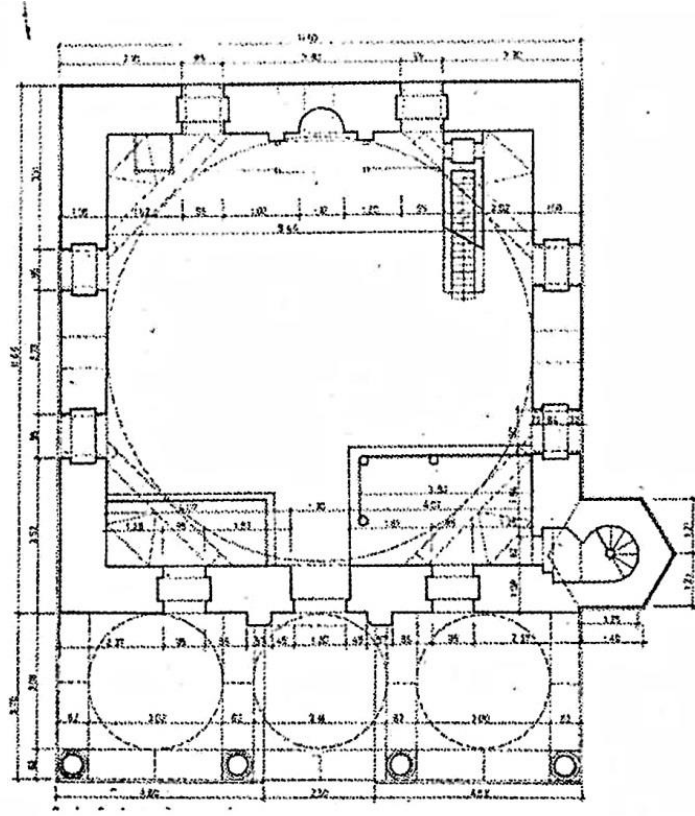
İkinci seviyedeki pencereler birinci seviyedekilerle aynı ekseninde bulunmaktadır. Sivri kemerli bu pencerelerin çevresinde de daha küçük ölçekte ve bütün pencere açıklığını saracak şekilde taş söveler bulunmaktadır. Bu seviyede bulunan söveler caminin dışından da algılanabilecek şekilde vurgulanmıştır ve duvarın dış yüzeyi ile sövelerin dış yüzeyi aynı düzlemde bulunmaktadır. Üçüncü seviyede mevcut pencereler duvarların tam ortasında bulunmaktadır ve ikinci seviyedeki pencereler ile aynı özelliktedir. Kasnakta bulunan pencereler 3. seviyedeki pencerelerden daha küçük boyutlardadır ve aynı özellikleri göstermektedir.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Saraybosna’nın kentsel yerleşimini etkileyen en önemli afetlerin başında yangın gelmektedir. Ali Paşa Cami taştan inşa edildiği için Saraybosna’da sıklıkla meydana gelen bu felaketlerden korunmuştur. 1884 yılında, Avusturya Macaristan döneminde Cami restore edilmiştir ve restorasyondan sorumlu mimar Zagreblı *Ćiril Iveković*’dir. *Kurto*’nun bu restorasyon ile ilgili yaptığı değerlendirmesinde, Mimar *Iveković*’i bir bilim adamı olarak gördüğü anlaşılmaktadır. *Iveković*’in yaptığı müdahalelerin içeriğini yapının strüktürel sistemini gölgeleyen eklerin (sıva vb.) temizlenmesi ve dışarıdan yapının mükemmel geometrik

bir kütle olarak algılanması oluşturmaktadır.¹⁴⁸ Ali Paşa Cami 2004 yılında kapsamlı bir onarım geçirmiştir. Bu onarımda iç mekan yağlı boya ile boyanmıştır ve dış cephede de taş temizliği yapılmıştır. Ali Paşa Cami günümüzde iyi durumdadır ve ibadete açıktır.

¹⁴⁸ Bkz. (140), ОДЛІУКА (25.01.2005), 33.

Çizim 12. Hadım Ali Paşa Camii, Plan Şeması (*Kurto'dan*)



Resim 20. Hadım Ali Paşa Camii, Eski Kartpostal, 1912 (*Prstojević'den*)



Resim 21. Hadım Ali Paşa Camii, Genel Görünüm (03.10.2013)



Resim 22. Hadım Ali Paşa Camii, İç Mekan (03.10.2013)



Resim 23. Hadım Ali Paşa Camii, Son Cemaat Yeri, Kemer Detayı (03.10.2013)

3.1.1.6. Ferhad Paşa Cami

Yapının Adı: Ferhad Paşa Cami, *Ferhadija* Cami, *Ferhad pašina* Cami.

Yapının Yeri: Cami Saraybosna'da bulunan Başçarşı'nın batısında yer almaktadır ve Diyanet mülküdür. Caminin önünden geçen ana cadde de cami nedeniyle aynı isimle anılmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 30.01.2013, 04.10.2013, 06.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Cami 1561/1562 (H.969) yılında yaptırılmıştır. Yapının kitabesi mevcuttur, boyutları 0.57 m x 1.22 m'dir ve celi yazıyla nakşedilmiştir. Osmanlı döneminde inşa edilmiş diğer yapıların kitabelerinde olduğu gibi, bu kitabede de yapının inşa tarihini ebced sistemi ile okumak mümkündür. Yapını inşa tarihini kitabeden bu yöntemle çıkaran kişi *Mujezinović*'tir ve çevirisi şöyledir:

Kad benî Ferhad Beğ hâze'l-binâ

Mecma 'ü'z-zehhâd dârü'l-âbidîn

Kad hüdallâhu lenâ târihine

Hasebeten lillâhi Rabbü'l-âlemîn

Zahitler yeri ve ibadet erleri evi olan bu binayı âlemlerin rabbi Allah rızası için Ferhad Bey bina etmiştir. Bize tarihini Allah hidayet etmiştir.

Yapının Banisi: Caminin banisi, *Ferhad beg Vuković-Desisalić*'tir. Ferhad Bey, Bosna Eyaleti'nde farklı sancaklarda Sancak Beyi olarak görev yapmış ve Bosna Sancağı'nda aynı mevkide ölümüne kadar (1568) hizmet etmiştir.

Yapının Mimarı: Caminin mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimari Özellikleri: Yapı kareye yakın plan şemasına sahiptir ve boyutları 10.90x11.20 m'dir. Tek kubbe ile örtülmüş bir ana mekandan oluşmaktadır. Caminin duvarlarının kalınlığı 1.10 m'dir. Yapının güneybatı köşesinde ana kütleyle eklenmiş bir minare mevcuttur ve bu minareye giriş caminin ana mekanından mümkündür. Cami üç kubbe ile örtülmüş, dört sütun ile taşınan son cemaat yerine sahiptir. Bu mekanda bulunan giriş portalının yüksekliği 4.88 m civarındadır ve iki galeri arasındaki boşluğun tamamını doldurmaktadır. Son cemaat yerinde bulunan galerilerin yerden yükseklikleri 0.58 m'dir ve boyutları 5.30 m x 4.30 m'dir. Kubbeleri taşıyan sütunların kesitleri 0.42 m'dir ve malzemesi mermerdir. Bunların başlıkları mukarnas ile süslenmiştir. Son cemaat yerinde ortada bulunan pendentifin kubbeye geçişi çember ile sağlanmıştır.

Mihrap duvarı ve yan duvarlarda beşer adet, giriş kapısının bulunduğu duvarda üç adet ve kasnakta sekiz adet olmak üzere yapıda toplam 26 adet pencere bulunmaktadır. Yapının mihrap duvarında ve yan duvarlarında üç sıra (1. ve 2. sıralarda iki adet, 3. sırada bir adet olmak üzere) ve giriş kapısının bulunduğu duvarda iki sıra sivri kemerli pencere bulunmaktadır.

Caminin ana mekan duvarlarından pendentiflere geçiş için mukarnas kullanılmıştır. Pendentiflerden ise içinde sekiz adet açıklık bulunan sekizgen planlı kasnağa geçiş sağlanmaktadır. Kasnağın üzerinde yükselen kubbe tuğladan inşa edilmiştir, yüksekliği 16.5 m ve kalınlığı 0.40 m civarındadır.

Yapının Malzemesi: Cami'nin dış duvarları kaba yonu kireç taşından inşa edilmiştir. Cami'nin genelinde yapı malzemesi olarak taş tercih edilmiştir. Yapı muntazam taş ile inşa edilmediği için belli bir dönem duvarları sıvanmış fakat 1960'lerden sonra sıvalar sökülmüştür. Sıvalar söküldükten sonra taş duvarlar içerisinde bulunan sivri kemerli pencere açıklıklarının, kemer kısımlarının tuğladan inşa edilmiş olduğu ortaya çıkmıştır (birinci sıra pencereler hariç). Yapının minaresinde ve son cemaat yerinde tuf taşı kullanılmıştır. Ana kubbe, revakta bulunan kubbeler, kemerler, pendentifler tuğladan

inşa edilmiştir. Bütün iç duvarlar sıvanmış ve kalem işleri hariç beyaz badana ile boyanmıştır. Bütün kubbeler ve minarenin külahı kalaylanmış kurşun ile kaplanmıştır.¹⁴⁹

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda 16.yy'dan günümüze özgün süslemeler ulaşmıştır. Camii, zengin duvar süslemelerine ve kalem işlerine sahipti. İlk süslemelerin ne zaman uygulandığı hakkında herhangi bir bilgi edinmek mümkün değildir. Fakat 1761-1762 yılları arasında camide yeni süsleme programı başlatılmıştır ve *Bašeskija* yıllığında da bu konuya değinilmiştir.¹⁵⁰ Daha sonra Avusturya Macaristan Dönemi'nde, Osmanlı Dönemi'nde kireç ile boyanmış duvarlar üzerine yeni süsleme programı dahilinde uygulamalar yapılmıştır. Fakat yeni uygulanan süsleme kısa süre içinde tahrip olmuştur. Bunun nedeni Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun diğer kubbeli yapılarda yaptığı gibi ihtiyaç dahilinde çatı kaplamasını sökmekten ileri gelmektedir. 1920'li yıllarda yapıya küçük ölçekli müdahaleler yapılmıştır fakat bu genel süsleme programını etkilememiştir.¹⁵¹

Araştırma ve yapıdan alınan numuneler sonucunda yapılmış değerlendirmelerde beş farklı döneme ait kalem işi-süslemelere ulaşılmıştır. Bunlardan ilki 16.yy'a ait olan özgün katmandır. Bu katman yapıdaki en önemli katmanı oluşturmaktadır. Caminin kubbesinde, pendentiflerde, mihrapta ve pencerelerin üzerinde özgün süslemelere rastlanmıştır. Bu katmanda bitkisel motifler büyük ölçekte rumi üslubunda işlenmiştir.¹⁵²

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Önceki tarihlerde caminin yanında mektep, imaret, çeşme ve şadırvan bulunmaktaydı fakat 1697, 1879 ve 1897 yıllarında çıkmış olan yangınlar sonucunda hiçbirisi günümüze ulaşamamıştır. Günümüzde sadece cami ve caminin avlusunda bulunan hazire ayakta kalmıştır.

¹⁴⁹ ODLUKA (04.10.2004), "Graditeljska cjelina - Ferhadija džamija (Ferhad-begova džamija) sa haremom u Sarajevu", 7.

¹⁵⁰ Bkz. (3), BAŠESKIJA, 52.

¹⁵¹ Jusuf ZAČINOVIĆ, "Zidane dekoracije Ferhadije džamije u Sarajevu", 221-222.

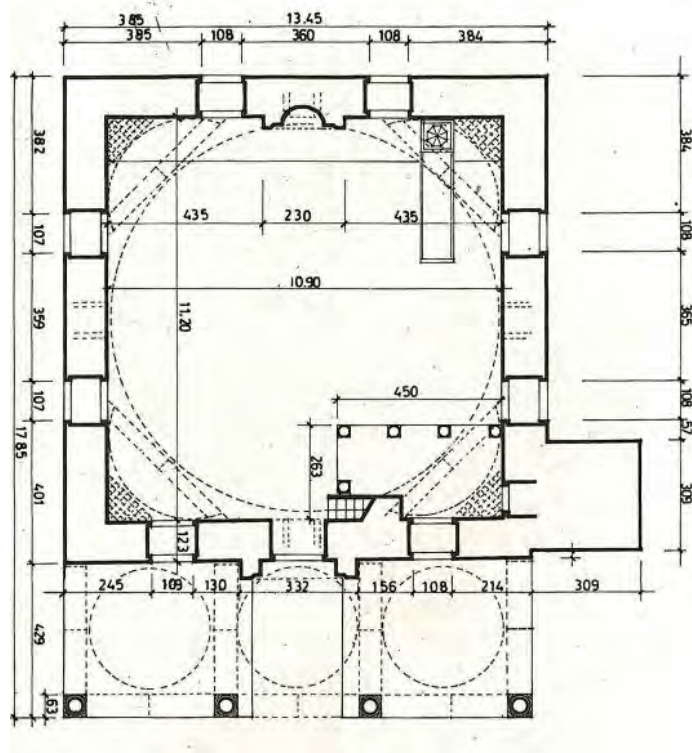
¹⁵² A.g.m., 223.

Camiye büyük çaplı yapısal müdahaleler yapılmamıştır. Sadece, caminin içinde 1762 yılında yapılmış olan süslemeler 1878 yılında yeniden boyanmıştır. 1917 yılında caminin kubbesindeki kurşunlar sökülmüş ve 1923'te galvanize kalayla değiştirilmiştir. 1964-1965 yılları arasında yapıda konservasyon çalışmaları yürütülmüştür. Bu alışmalar kapsamında yapının dış cephesi ele alınmış ve üç yıl sonra yapının iiyle ilgili çalışmalar yürütülmüştür.¹⁵³

2011-2013 yılları arasında yürütülmüş restorasyon çalışmaları sonucunda ortaya çıkan süsleme katmanları korunarak eksik olan kısımlar tamamlanmıştır. Yapının dış cephesi temizlenmiştir. Avusturya Macaristan Dönemi'nde caminin batı köşesindeki pandantif üzerine işlenmiş olan süsleme korunmuştur. Yapı bugün iyi durumdadır ve ibadete açıktır.

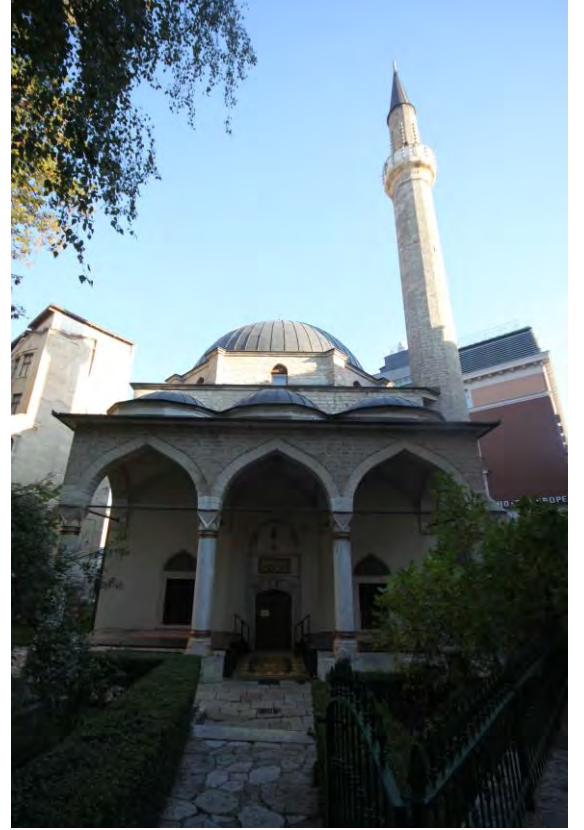
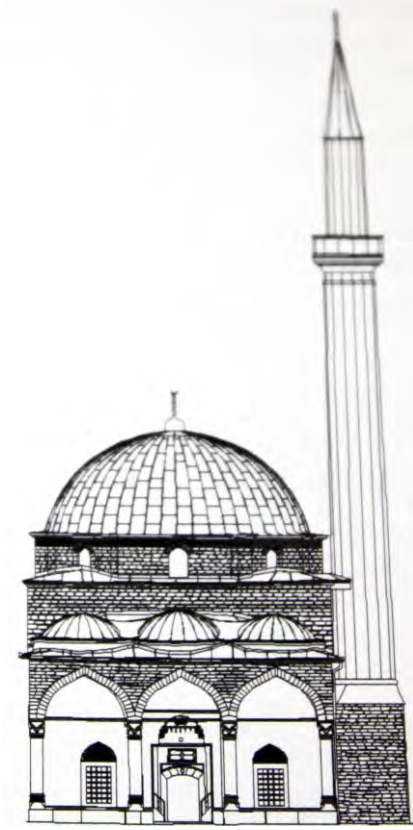
¹⁵³ Bkz.(151), ZAINOVIĆ, 222.

Çizim 13. Ferhad Paşa Camii, Plan Şeması (Ayverdi'den).



Resim 24. Ferhad Paşa Camii, Eski Fotoğraf, 1970'ler (Pudarić'den)

Çizim 14. Ferhad Paşa Camii, Ön Cephe
(Pudarić'den)



Resim 25. Ferhad Paşa Camii, Genel Görünüm
(04.10.2013)



Resim 26. Ferhad Paşa Camii, İç Mekan (06.10.2013)

3.1.2. Türbeler

3.1.2.1. Gazi Hüsrev Bey Türbesi

Yapının Adı: Gazi Hüsrev Bey Türbesi

Yapının Yeri: Gazi Hüsrev Bey Cami'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 24.12.2012, 24.09.2013, 26.09.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapı 1531-1542 yılları arasında inşa edilmiştir.¹⁵⁴ Yapının kitabesi mevcuttur ve çevirisi şöyledir:

<i>Bâte Hüsrev Beğ bi-hâli leyse nevm</i>	<i>ve hüve ma'rûfî bi-adli beyne kavm</i>
<i>Yesserallahu lehû fi kabrihî</i>	<i>râhatü'r-rûh ve ukbâ kalbe lev'm</i>
<i>Kâle dâ'ı fi'd-du'â tarihihî</i>	<i>Rahmetü'l-mâcid aleyhi külli yevm</i>

Hüsrev Bey uyku olmayan bir halde uyumuştur. O, kavmi arasında adaletle ve iyilikle davranırdı. Allah kabrinde rahat uyumasını ve ahirette kalbinin elem duymamasını müyesser kılsın. Duaya davet eden kul da tarihi ile ilgili “Övgüye layık olanın rahmeti her an üzerine olsun” dedi.

Yapının Banisi: Yapının banisi Gazi Hüsrev Bey'dir. Gazi Hüsrev Bey (1480-Saraybosna, 1541) II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan'la Ferhad Bey'in oğludur. Doğum tarihi, bazı kaynaklarda kesin olmamakla birlikte 1480 olarak zikredilmektedir. Sarayda eğitim görmüştür ve dayısı Şehzade Mehmed, Kefe sancakbeyliğine tayin olunca Hüsrev Bey'i de beraberinde götürmüştür (1503). Dayısının elçisi olarak Moskova'ya gitmiştir.

¹⁵⁴ Türbenin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabede ebced hesabıyla Gazi Hüsrev Bey'in ölüm tarihi olan 1542 yılı verilmektedir. Caminin inşa kitabesi de göz önünde bulundurularak türbe bu tarih aralığında inşa edilmiş olmalıdır.

Kanunî'nin Belgrad seferinde aktif rol oynamış ve 1521'de Bosna sancakbeyliğine tayin edilmiştir. Birçok kaleyi daha ele geçirdikten sonra, *Jajce* kalesi kuşatmasında (1525) başarılı olmayınca görevden alınmıştır. Fakat kısa bir süre içinde görevine dönmüştür. 1526'da Mohaç Savaşı'na sipahileri ve on bin civarındaki "deli" adı verilen süvari kuvvetleriyle katılmıştır. Zaferden sonra Bosna, Dalmaçya, Slovenya ve Hırvatistan'da bazı kaleleri, *Obravać* kalesini (1527) ve daha sonra da *Jajce* ve Banjaluka'yı fethetmiştir (1528). İki yılı aşkın Semendre sancakbeyliği yapmıştır (1553-36). Tekrar Bosna sancakbeyliğine dönüp ömrünün sonuna kadar bu görevde kalmıştır. Bu arada eski kethüdası¹⁵⁵ Murad Bey tarafından birçok kale daha alınmıştır (1537-39). 16. yy'ın ortalarına doğru Gazi Hüsrev Bey idaresindeki Saraybosna en parlak günlerini yaşamıştır. Onun başlatmış olduğu imar faaliyetleri Saraybosna'yı kasabadan şehir düzeyine gelmesini sağlamıştır. Bununla beraber adına büyük vakıflar kurmuş ve şehrin sürekli gelişimini desteklemiştir.¹⁵⁶

Yapının Mimarı: Yapıların mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarı Özellikleri: Türbe, tipik Osmanlı kapalı türbe tipinde inşa edilmiştir. Gazi Hüsrev Bey camisinin doğusunda bulunmaktadır. Yapı sekizgen plan şemasına sahiptir ve bütün kenarlarının uzunlukları birbirine eşittir. Türbenin içten bir kenarının uzunluğu 2.53 m'dir. Yapının giriş kapısı kuzeybatı cephesinde çıkma içine oturtulmuş mermer kaplı cepheden sağlanmaktadır. Mermer kaplama üç sıra yuvarlak profil ile çevrelenmiştir. Giriş kapısının bulunduğu açıklık geçmeli basık kemerlidir ve hemen üzerinde yapının kitabesi bulunmaktadır.

Yapı bütününde giriş cephesi hariç, cephelerin tamamında bir altta ve bir üstte olmak üzere iki sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Alt sıradaki pencere açıklıkları

¹⁵⁵ Kâhya: Büyük konaklarda ev işlerini idare eden kimselerle sanat ve ticaret sahiplerinin işlerine bakmak üzere hükümet tarafından seçilen kimselere eskiden verilen addır. (Kaynak: <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=K%E2hya&t=@> Erişim tarihi: 05.05.2013)

¹⁵⁶ Havva KOÇ, "Hüsrev Bey (Gazi)", 597-598.

dikdörtgen şeklindedir ve bu açıklıkların hemen üzerinde sivri kemer formunda dışarıdan algılanabilen dekoratif öğeler mevcuttur. Alt sıra pencere açıklıklarının çevresinde mermer ve taş söve bulunmaktadır. Alt sıra pencere açıklıklarını dışarıdan 5x7 birime bölünmüş demir şebekeler kapatmaktadır. Üst sıra pencere açıklıkları ise sivri kemerlidir ve sivri kemerin hemen üzerinde dekoratif amaçlarla eklenmiş sivri kemer profili mevcuttur.

Giriş kapısının üzerinde kurşun kaplanmış bir saçak mevcuttur. Türbenin duvarları dışarıdan bir sıra profil ile bitmektedir. Profilden sonra çatı örtüsü bulunmaktadır ve bu sekizgen kasnakla başlamaktadır. Sekizgen kasnak da aynı şekilde profil sırası ile sonlanmaktadır. Bunun üzerine kurşun ile kaplanmış kubbe oturmaktadır. Türbe zemininden saçak silmesine kadar yükseklik 6.65 m'dir ve yine zeminden kubbe tepesine kadar olan yükseklik 10.00 m'dir.¹⁵⁷

Yapı Malzemesi: Türbe derzli kesme taştan yapılmıştır. Çatı örtüsü kurşun ile kaplanmış. Pencere söveleri taş ve mermerden yapılmaz. Yapının giriş kapısı kuzeybatı cephesinde çıkma içine oturtulmuş mermer kaplı cepheden sağlanmaktadır.

Yapının Süslemesi: Kavsara üzerinde yeşil arka fon üzerine altın harflerle yazılmış kitabe bulunmaktadır. Kitabenin ölçüleri 0.45 m x 0.85 m 'dir ve üç beyitten oluşmaktadır.

Türbenin iç duvarlarında Avusturya Macaristan döneminden kalma kalem işleri bulunmaktadır. Bunlar 1992-95 savaşı sonrasında restore edilmiştir. Saraybosnalı kalem işi ustası Ali Fagin 19. yy'ın sonunda türbelerin iç mekanında kubbenin altında pencerelerin arasına bu isimleri yazmıştır:

¹⁵⁷ Bkz. (103), AYVERDİ, 352.

الله جل جلاله Allah Celle Celâluhu
محمد علي هالسلام Muhammed Aleyhi Selam
ابوبكر رضي الله عنه Ebu Bekir Radıyallâhu Anhu
عمر رضي الله عنه Ömer Radıyallâhu Anhu
عثمان رضي الله عنه Osman Radıyallâhu Anhu
علي رضي الله عنه Ali Radıyallâhu Anhu
حسن رضي الله عنه Hasan Radıyallâhu Anhu
حسين رضي الله عنه Hüseyin Radıyallâhu Anhu

Bu yazıların altında kaligrafın imzası ve yılı işlenmiştir. 1893-1894 (H 1311).

Gazi Hüsrev Bey'in mezarı sanduka olarak yapılmadır ve yükseltilmiş mermer bir platform üzerinde bulunmaktadır. Sanduka zengin süslemelere sahip olan bir örtü ile örtülmüştür. Çeşitli kaynaklarda, bu örtünün Hüsrev Bey'in öldüğü dönemden kaldığı yönünde bilgiler yer almaktadır. Naaşın baş tarafında sandukanın üzerinde bir kavuk bulunmaktadır.¹⁵⁸

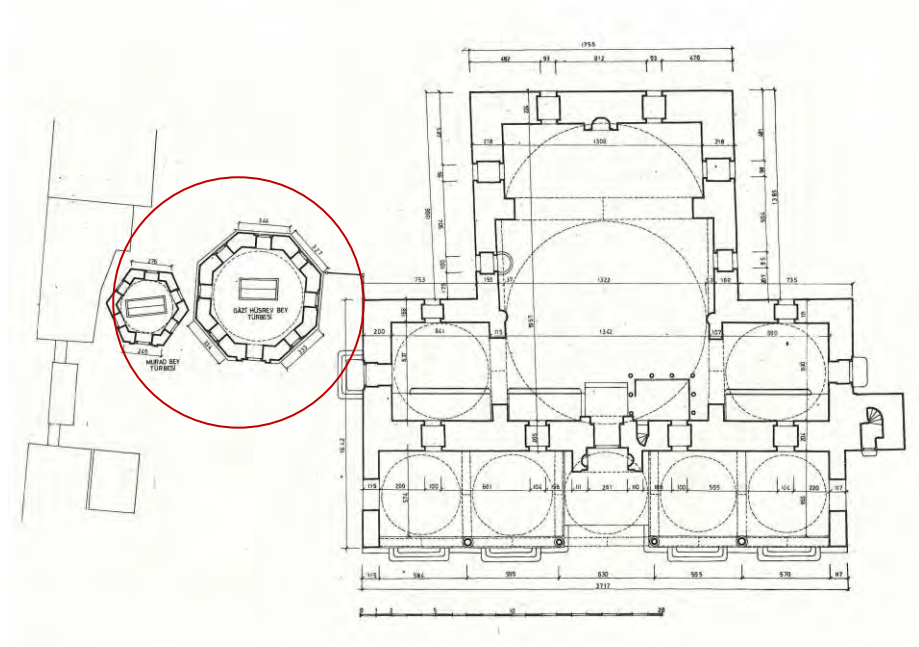
İç mekanda alt sıra pencerelerini örten demir şebekenin en üst sırasına kadar İznik çinileri bulunmaktadır. Bu Bosna Hersek için yegane bir örneği teşkil etmektedir.¹⁵⁹ Türbe içinde bazı kutsal emanetler bulunmaktadır. (Muhammed (A.S.)'ın kabrinin üzerindeki örtünün parçası vb.) Türbe içinde bir tane ahşap rahle ve üzerinde değerli, büyük boyutta bir Kur'an mevcuttur.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Türbe, 1895 yılında Avusturya Macaristan döneminde restore edilmiştir. İç mekanda bu döneme ait olan kalem işleri 2002 yılında yeniden restore edilmiştir. Yapı günümüzde iyi durumdadır ve ziyarete kapalı tutulmaktadır.

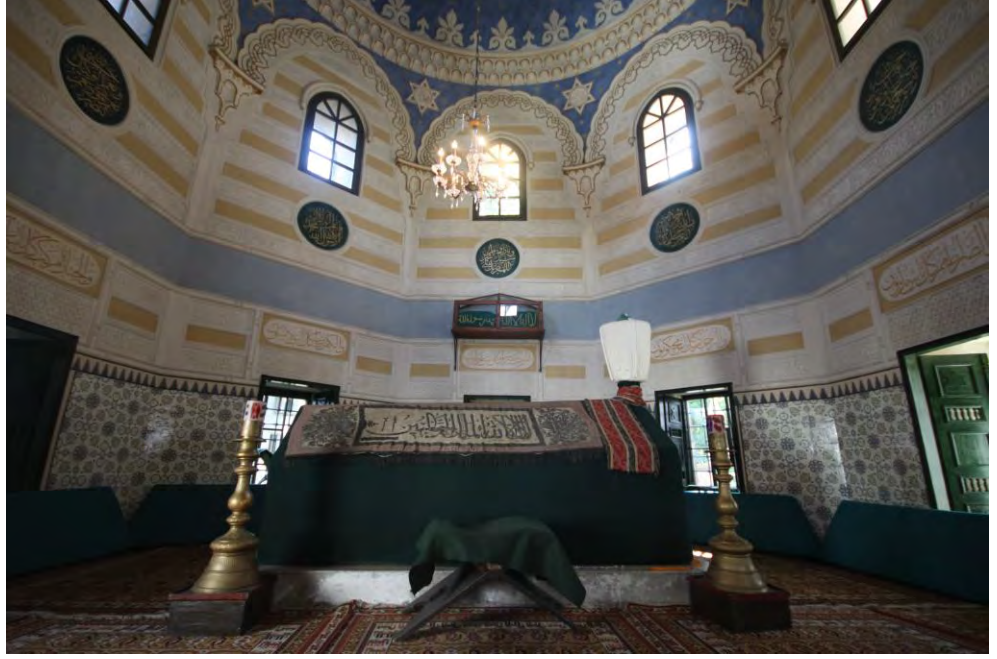
¹⁵⁸ Bkz. (119), ODLUKA (10.10.2006), 10, 19.

¹⁵⁹ Bkz. (121), MEHMEDOVIĆ, 67.

Çizim 15. Gazi Hüsrev Bey Türbesi, Gazi Hüsrev Bey Camii ile, Plan
Şeması (Ayverdi'den)



Resim 27. Gazi Hüsrev Bey Türbesi ile Murat Bey Türbesi, Eski
Fotoğraf, 1980'ler başı (Ayverdi'den)



Resim 28 Gazi Hüsrev Bey Türbesi, İç Mekan (24.09.2013)



Resim 29. Gazi Hüsrev Bey Türbesi, Kubbe Detayı (24.09.2013)

3.1.2.2. Murat Bey Türbesi

Yapının Adı: Murat Bey Türbesi.

Yapının Yeri: Gazi Hüsrev Bey Cami'sinin kuzeydoğusunda, Gazi Hüsrev Bey Türbesi'nin doğusunda bulunmaktadır.¹⁶⁰

Yapının İnceleme Tarihi: 24.12.2012, 24.09.2013, 01.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: 1531-1542¹⁶¹ Yapının kitabesi mevcuttur ve çevirisi şöyledir:

<i>Mîr Murad çünkim</i>	<i>dünyâdan itdi rihlet</i>
<i>Her kim işitdi didi</i>	<i>can Murad'a rahmet</i>

Mir Murad'ın dünyadan göçüp gittiğini duyan herkes can Murad'a rahmet etsin dedi.

Yapının Banisi:Yapının banisi Gazi Hüsrev Bey'dir.¹⁶²

Yapının Mimarı: Türbenin mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarî Özellikleri: Tipik Osmanlı kapalı türbe şeklinde inşa edilmiş bir yapıdır. Daha küçük boyutlarda altıgen plan şemasına sahip, Gazi Hüsrev Bey Türbesi'nin tekrarıdır.

¹⁶⁰ Murat Bey *Tardiç* Gazi Hüsrev Bey'in yakın arkadaşıdır ve Gazi Hüsrev Bey vakfının ilk mütevellisidir.

¹⁶¹ Türbenin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabede ebced hesabıyla Gazi Hüsrev Bey'in ölüm tarihi olan 1542 yılı verilmektedir. Caminin inşa kitabesi de göz önünde bulundurularak türbe bu tarih aralığında inşa edilmiş olmalıdır.

¹⁶² Yapının banisi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Gazi Hüsrev Bey Türbesi: *Yapının Banisi*, 94-95.

Yapı altıgen plan şemasına sahiptir ve bütün kenarlarının uzunlukları birbirine eşittir. Türbe 2.75 m çapındaki bir daire içine oturacak boyutlardadır.¹⁶³ Murat Bey Türbesi zeminden saçak silmesine kadar 4.80 m'dir ve yine zeminden kubbenin üst noktasına kadar 6.00 m'dir. Yapının duvarlarında altta bir sıra pencere açıklığı bulunmaktadır. Alt sıra pencere açıklıklarının çevresinde mermer ve taş söve bulunmaktadır. Alt sıra pencere açıklıklarını dışarıdan, yatayda 4, düşeyde 6 birimlik demir şebekeler kapatmaktadır.

Yapı Malzemesi: Derzli kesme taştan yapılmıştır. Çatı örtüsünün tamamı kurşun ile kaplanmıştır. Pencere söveleri taş ve mermerden yapılmadır. Yapının giriş kapısı kuzeybatı cephesinde çıkma içine oturtulmuş mermer kaplı cepheden sağlanmaktadır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapı içinde Murat Bey *Tardić*'in naaşı bulunmaktadır. Kendisi Gazi Hüsrev Bey vakfının ilk mütevellisidir. Giriş kapısının üzerinde bulunan kitabe altın harflerle yeşil arka fon üzerine işlenmiştir.

İç mekanın duvarlarında yuvarlak madalyonlar içerisine yeşil arka fon üzerinde altın harflerle ayetler işlenmiştir.

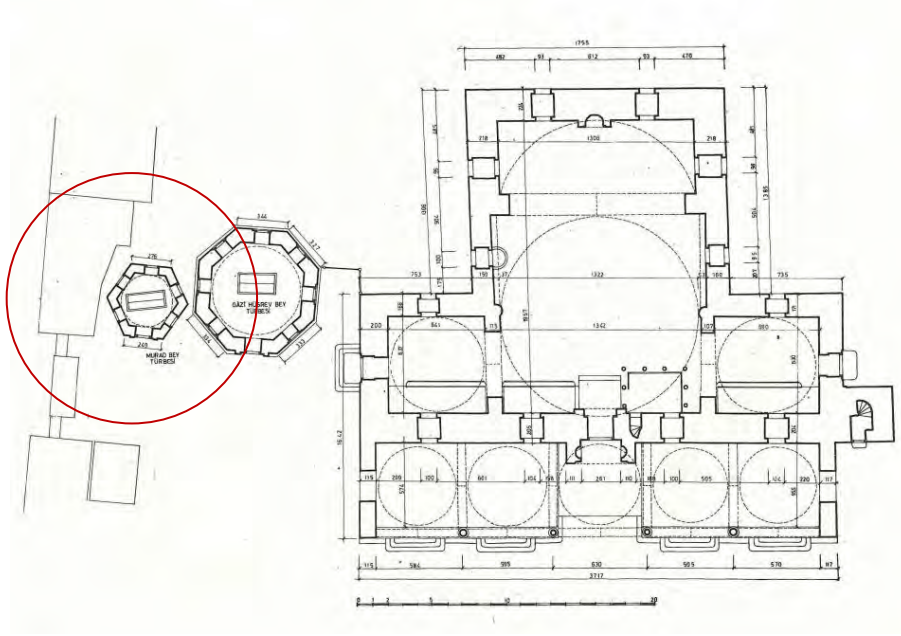
İç mekanda giriş kapısının üzerinde bu levhaları hazırlayan kaligrafın imzası bulunmaktadır. Yazılar 1902-1903 (H 1320) tarihinde Bey'in (Gazi Hüsrev Bey'in) müvakkithanesi'nin muvakkiti, Salih oğlu Muhammed Akif tarafından yazılmıştır.¹⁶⁴

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Türbe Gazi Hüsrev Bey Türbesi ile beraber tamirat görmüştür. Yapı, 1895 yılında Avusturya Macaristan döneminde restore edilmiştir. İç mekanda bu döneme ait olan kalem işleri 2002 yılında yeniden restore edilmiştir. Yapı günümüzde iyi durumdadır ve ziyarete kapalı tutulmaktadır.

¹⁶³ Bkz. (103), AYVERDİ, 352.

¹⁶⁴ Bkz. (119), ODLUKA (10.10.2006), "Graditeljska cjelina - Gazi Husrev-begova (Begova) džamija u Sarajevu", 20.

Çizim 16. Murat BeyTürbesi, Gazi Hüsrev Bey Camii ile, Plan
Şeması (Ayverdi'den)



Resim 30. Murat Bey Türbesi (sol tarafta), Eski Fotoğraf, 1939 yıl civarında
(*Nametak*'dan)



Resim 31. Murat Bey Türbesi, Genel Görünüm (24.09.2013)



Resim 32. Murat Bey Türbesi, Kubbe Detayı (01.10.2013)

3.1.2.3. Ali Fakîh (*Alifakovac*)Türebeleri

Yapının Adı: Ali Fakîh (*Alifakovac*) Türebeleri ve Kabristanı.

Yapının Yeri: Türebeler kabristan içerisinde bulunmaktadır. Ali Fakîh Türebelerine *Veliki Alifakovac* sokağından ulaşılmaktadır ve türebeler *Alifakovac* mezarlığının merkezinde bulunmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 20.12.2012, 07.09.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapılar 1780 yılında inşa edilmiştir.¹⁶⁵

Yapının Banisi: İki türbeden daha yukarıda bulunanı 1780 yılında Saraybosna kadısı Ahmed Yahya Efendi tarafından, Köprülü Yusuf Paşa adına yaptırılmıştır. *Kadić*'in aktardığı kadarıyla 1728 yılında Yusuf Paşa derviş olarak *Dumišić* medresesine gelmiş ve ölene kadar burada kalmıştır. 1747 (H 1160) yılında Yusuf Paşa Tebriz'de muhafız olarak görev yapmaktayken devlet kademesinde yaşadığı sorunlar nedeniyle idam cezasına çarptırılmış ve bu cezadan kaçmak için Saraybosna'ya sığınmıştır. Bu kente geldikten sonra kendi adını kullanmayan derviş aynı medresede bir kuyu kazmıştır. Bu dönemde halk kuyudan çıkan suyun şifalı olduğuna inanmıştır.¹⁶⁶

Daha alt kotta bulunan türbe aynı sene içinde *Ahmed Jahjaefendić* tarafından erken yaşta hayatını kaybeden (14 yaşında) oğlu Efendizade lakaplı Mehmed Yahya için inşa ettirilmiştir.

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

¹⁶⁵ ODLUKA (04.05.2005) , “Grobljanska cjelina Alifakovac u Sarajevu”, 35.

¹⁶⁶ Bkz. (103), AYVERDİ, 313.

Yapının Mimarî Özellikleri: Türbeler açık türbe tipindedir ve çevresi açık, dilimli örtü ile kapatılmış iki türbeden oluşmaktadır. Türbelerin herbirinin içinde taş ile sınırlandırılmış birer mezar bulunmaktadır. İki türbe de birbirine benzemektedir ve her birinde dörder adet taş sütun mevcuttur.

Türbelerin zeminleri dikdörtgen şeklindedir ve ölçüsü 3.10 m x 3.20 m'dir.¹⁶⁷ Türbelerin zeminden yükseklikleri 0.50 m'dir.¹⁶⁸ Yapıların zeminini oluşturan platform kesme taştan yapılmıştır ve birbirlerine demir elemanlar ile bağlanmışlardır. Platformun dört köşesinde taştan sütunlar bulunmaktadır. Bu sütunlar kemerlerle birbirine bağlanmıştır ve çatı örtüsünü taşımaktadırlar. Sütunu oluşturan kaide, gövde ve başlık kısımlarının taş işçilikleri basit bir şekilde hazırlanmıştır. Sütunların kaidelerinin ölçüleri 0.40 m x 0.40 m'dir, yükseklikleri kemer eteklerine kadar 2.21 m'dir. Sütunların kesitleri yuvalaktır ve çapları 0.30 m'dir. Kemerlerin eteklerinde, türbenin dört yanında, dövme demirden gergiler mevcuttur. Kemerler sivri kemer olup, yükseklikleri 1.32 m'dir. Sivri kemerler 1.30 m yüksekliğinde, sekizgen planlı kasnağı ve kalay üzeri çinko uygulanmış dilimli çatı örtüsünü taşımaktadırlar.

Üst kotta bulunan türbenin içindeki mezar taşı küçüktür, sarıktır ve üzerinde herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Alt kotta bulunan türbenin silindirik forma sahip iki tane mezartaşı bulunmaktadır ve naşın baş tarafında bulunan mezartaşında bir şiir mevcuttur. Bu şiiri Saraybosna'nın meşhur şairi *Mehmed Meylî* 1779-1780 (H 1194) yılında güzel celî nesih yazı şeklinde yazmıştır. Sarıksız silindirik mezartaşının yüksekliği 1.45 m'dir ve çapı 0.16 m'dir.

¹⁶⁷ Bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 125.

¹⁶⁸ Bkz. (165), ODLUKA (04.05.2005), 35.

Yapı Malzemesi: Türbelerin zeminindeki kaide kesme taştan inşa edilmiştir ve bu taşlar kurşunla sabitlenmiş demir kenetlerle birbirine bağlanmıştır. Zemin üzerinde bulunan dört tane sütun taştan yapılmıştır. Kemerlerin eteklerinde dövme demirden gergiler bulunmaktadır ve kemerler sekizgen kasnak ve onun üzerindeki kalay üzeri çinko uygulanmış dilimli çatı örtüsünü taşımaktadırlar.

Yapının Süsleme Özellikleri: Türbelerin ikisi de mimari ve süsleme özellikleri açısından aynıdır. Yeşil boyanmış dış çizgi her iki türbenin konturlarını soyut bir şekilde belirtmektedir. Bu konturlar sütun kaidelerinin üzerinde, sütun başlıklarının altında, kemerlerin dış sınırlarında ve dilimli çatı örtüsünün eteğinde bulunmaktadır. Bu kontur aynı renkle kemerlerin eteğinde bulunan dövme demirden yapılmış gergilerde de devam etmektedir. İki türbede de dilimli çatı örtüsü üzerinde, alemin olması gereken yerde elma şeklinde yeşil boyalı bir işaret mevcuttur.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: 1947 yılında türbelerin dilimli olan çatı örtüsü kalay üzerine çinko olarak uygulanmıştır. 1964 yılında kabristan çevresi park alanı olarak tasarlanmıştır. Eski şehir belediyesi kabristandan geçen caddeyi yeniden düzenlemiştir. Caddenin zeminini *kaldırma*¹⁶⁹ ile kaplamış ve peyzaj elemanlarını yenilemiştir.

2005 yılında Bosna Hersek Kültürel Anıtlar Koruma Enstitüsü'nün hazırlamış olduğu dosyaya göre, Ali Fakih Kabristanı 1993 yılından itibaren yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Hala bu kabristan kullanıma açıktır. Yeni mezarların büyüklükleri genel mezarlık dokusuna zarar vermektedir ve yeni mezar taşları özensiz bir biçimde yapılmaktadır. Eski mezar taşlarından bir çoğu kayıptır ve geride kalan eski mezar taşları çok kötü durumdadır. Bunların çoğu kırılmış, çıkarılmış, düşmüş, çökmüş veya

¹⁶⁹ Saraybosna'da "*Kaldırma*" olarak bilinen zemin döşemesi, Osmanlı döneminden beri *Miljacka* nehri'nden getirilen yuvarlak taşlarla yapılmaktadır.

sıvayla kaplanmıştır. Çıkarılmış eski mezar taşlarından bir kısmı kabristanın kenarında toplu halde istiflenmiştir.

Mujezinović'in aktardığı listeye göre Ali Fakih Kabristanı'nda bulunan yazılı mezar kitabelerinin sayısı 221'dir. 2005 yılında yapılan incelemede bu sayı 45'e inmiştir ve hala tahribat sürmektedir.¹⁷⁰

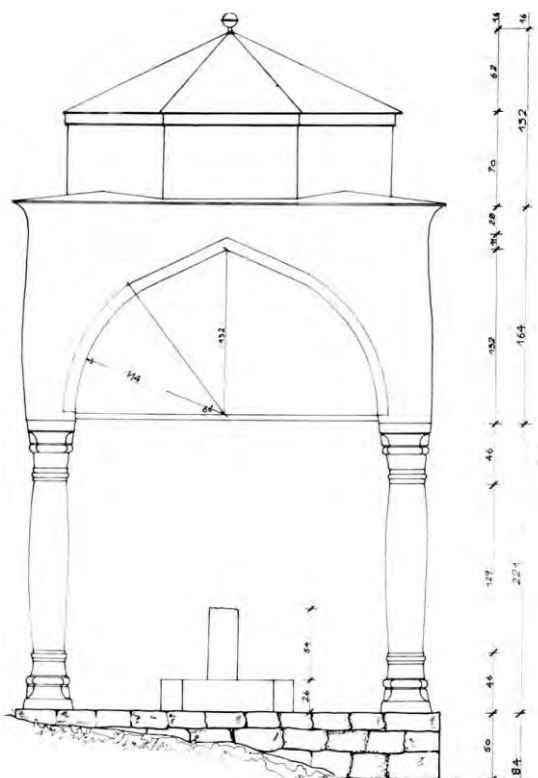
Ali Fakih Kabristanı 15.yy ile 20. yy arasında mezarlık fonksiyonunu sürdürmüştür. 1941-1964 yılları arasında bu bölge anıt park olarak kullanıldığı için cenaze defini yapılmamıştır. 1993 yılından itibaren alana cenaze defini yeniden başlamıştır ve günümüzde de aynı işlevini sürdürmektedir.

Yapısal olarak türbeler çok kötü durumda ve yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadılar. Fakat 2006-2007 yılları arasında KZ tarafından yapılmış restorasyon çalışmaları sonucunda yapısal yenileme ve rekonstrüksiyon uygulamaları tamamlanmıştır ve yapılar strüktürel açıdan sağlamlaştırılmıştır.¹⁷¹

¹⁷⁰ Bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 91.: Mujezinović'e göre mezarlıkta 300'ün üzerinde mezar taşı mevcuttu. Bunların içinde 200'den fazla mezar kitabesi bulunmaktaydı. Fakat aktarılan sayılar kendisinin araştırma yaptığı dönem mahsustur. (Mujezinović'in kitabının "İslamska epigrafika Bosne i Hercegovine" ilk baskısı 1982 yılında yapılmıştır. İkinci baskı ise 1998 yılında yapılmıştır ve bu tezde kullanılan bilgiler ikinci baskıdan alınmıştır.) Günümüzde 200'den fazla olduğu aktarılan mezar yazılarının sadece çeyreğini kabristanda bulmak mümkündür. Belirtilen kitap baskılarında detaylı liste ve kabristanda bulunan mezar kitabelerinin Boşnakça çevirilerini bulmak mümkündür.

¹⁷¹ Bkz. (110), ČELIĆ – ČEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al, 176-177.

Çizim 17 Ali Fakîh Türbeleri, Cephe Çizimi
(KONSBİH'in Anıt Dosyasından)



Resim 33. Ali Fakîh Türbeleri, Kartpostal, 1913 (*Prstojević*'den)



Resim 34. Ali Fakîh Türbeleri, Genel Görünüm (07.09.2013)



Resim 35. Ali Fakîh Türbeleri, Kubbeye Bakış (07.09.2013)

3.1.2.4. Hacı Sinan Ağa ve Sakina Hanım Türbesi

Yapının Adı: Hacı Sinan Ağa ve Sakina Hanım Türbesi.

Yapının Yeri: Yapı, Hacı Sinan Tekke haziresinde, *Vrbanjuša* Semti, *Kadi Bali efendi* Mahallesi'nde bulunmaktadır. *Sagrdžije* Sokağı doğudan, *Logavina* Sokağı batıdan, *Alija Derzelez* Sokağı güneyden yapıyı çevrelemektedir.

Yapının İnceleme Tarihi: 07.09.2013, 14.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının kitabesi bulunmamaktadır. Hacı Sinan Ağa'nın tekke tamamlanmadan vefat ettiği ve eşiyle beraber hazirede defnedildiği bilinmektedir. Türbe büyük ihtimalle Hacı Sinan Ağa tekkesi tamamlandıktan sonra 1640 yılında inşa edilmiştir. Hacı Sinan Ağa'nın mezar taşında bulunan kitabeye göre kendisinin Ramazan ayında H. 1049 (26 Aralık 1639-24 Ocak 1640) yılı içinde vefat ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷² Türbenin altında bulunan Hacı Sinan Ağa mezarının mezartaşında yazan metin:

*El-merhûm el-mağfûr El-hac Sinan Ağa
Mâte fî şehr-i Ramazan li-sene erba 'în
Ve tis 'a ve elf*

Merhum ve mağfirete uğramış Hacı Sinan Ağa dokuz yüz onbir senesinin ramazan ayında öldü.

Türbenin altında bulunan Sakine Hanım'ım mezar taşına işlenmiş metin ise:

*El-merhûme ve 'l-mağfûre Sâkine binti
El-hac Muhammed mâtet fî şehr-i Muharremü 'l--haram*

¹⁷² Bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 232-233.

li-sene semân ve işrîn ve elf

Merhum ve mağrifete layık Hacı Muhammed kızı Sakine bin yirmi sekiz senesinin – saygıya layık- Muharrem ayında öldü.

Yapının Banisi: Yapı Hacı Sinan Ağa tarafından inşa ettirilmiştir.¹⁷³

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarı Özellikleri: Türbe, açık türbe tipindedir ve dört sütun üzerine oturan bir kubbe ile kapatılmıştır.¹⁷⁴ Yapıda, iki sanduka 4.15 m x 4.25 m boyutlarında dikdörtgen taş kaide üzerine yerleştirilmiştir. Yapının dört cephesinde sivri kemerler bulunmaktadır. Kemerlerin bulunduğu duvarların en üst noktasında silmeler mevcuttur ve çatı örtüsü bu kısımdan itibaren başlamaktadır. Sütunlardan tromplarla kubbe kasnağına geçiş yapılmaktadır. Düşük eğimli bir çatı örtüsü yapıyı dört cepheden sarmakta ve çatının merkezinden sekiz köşeli bir kasnak yükselmektedir. Yapının kubbesi bu kasnak üzerine oturmaktadır ve kasnak kör cephelidir. Kubbenin yüksekliği düşük tutulmuştur ve üzerinde bir alem mevcuttur.

Aktarıldığı kadarıyla Sakina Hanım daha önce vefat ettiği için *Kovači* mezarlığına defnedilmiştir. Fakat daha sonra Hacı Sinan Ağa için yaptırılmış türbeye mezarı taşınmıştır.¹⁷⁵ Sakina Hanım sandukasının üzerinde bulunan iki mezar taşının şekli birbiriyle aynıdır. Keskin hatlara sahip olan bu mezar taşları 1.05 m yüksekliğinde, 0.26 m genişliğinde ve 0.09 m kalınlığındadır.¹⁷⁶

¹⁷³ Yapının banisi ile ilgili ayrı bilgi için bkz. Hacı Sinan Tekkesi: *Yapının Banisi*, 124-125.

¹⁷⁴ Bosna Hersek'te bulunan Osmanlı türbelerinin tipolojileri için Bkz. Alija BEJTIĆ, "Spomenici Osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", 289-292.

¹⁷⁵ Bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 233.

¹⁷⁶ ODLUKA (16.03.2005), "Ambijentalna cjelina Hadži Sinanove (Silahdar Mustafa-paše) tekije sa Sarač Alijinom džamijom i mezarjem uz nju u Sarajevu", 18.

Naşın baş tarafında bulunan mezar taşı sarıktır ve yüksekliği 1.70 m, genişliği 0.19 m ve kalınlığı 0.19 m'dir.

Yapı Malzemesi: Türbenin zeminindeki platform kesme taştan inşa edilmiştir. Türbedeki dört sütun, taştan inşa edilmiştir. Sütunların kaideleri ile gövdeleri arasında ve sütun başlıkları ile gövdeleri arasında bronz bilezikler mevcuttur. Kemer eteklerinde dövme demirden gergiler bulunmaktadır. Yapının sütunlardan itibaren kubbeye kadar devam eden yüzeyleri sıvalıdır ve kubbesi ile mevcut çatı örtüsü kurşun ile kaplanmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Sütun başlıkları sade ama estetik bir kompozisyona sahiptir ve mukarnas ile süslenmiştir. Türbenin kuzeydoğu ve güneybatı yönünde bulunan tromplarının yüzeylerinde kalem işleri mevcuttur.

Sakina Hanım'ın naşının baş tarafında bulunan mezar taşı üzerinde, arapça celi nesih stilinde yazı işlenmiştir. Harfler büyük ve güzel bir şekilde mezar taşına işlenmiş ve kitabenin üst ve alt kısmında bitkisel ve arabesk süslemeler mevcuttur. Naaşın ayak tarafında bulunan mezar taşı aynı boyutta ve formdadır. Mezar taşının en üst noktasında rozet bulunmaktadır.

Hacı Sinan Ağa naşının baş tarafında bulunan mezar taşı üzerinde arapça, olağanüstü işçilikle celi nesih tarzında hazırlanmış bir kitabe mevcuttur. Kitabe dört alana bölünmüştür ve mezar taşının dört köşesi ile kitabenin altında arabesk süslemeler bulunmaktadır. Kitabede bazı yerlerde harekelerle seslendirmeler yapılmıştır. Kitabenin üzerindeki bir şeritte mukarnas süslemesi mevcuttur.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Türbede 1883 yılında hava şartları nedeniyle kısmi çökme gerçekleşmiştir. Yapının kuzey tarafında, kubbesi altında

bulunan tamir kitabesine göre, yapı 19 yıl sonra, H.1320 (1902-1903) yılında yenilenmiştir.¹⁷⁷ Hacı Sinan Ağa türbesinin tamir kitabesi çevirisi şöyledir:

Belde-i Saray'dan Hacı Sinan Ağa'nın makâm ve terübesi

Selc-i azîmden yıkıldı on dokuz yıl evveli

Eyledi himmet mezaristan idare heyeti

Yapdı tecdîden bu tarzda etdi ihyâ

Sene 1320

Saray Beldesinden Hacı Sinan Ağa'nın makamı ve türbesi yoğun yağan kardan dolayı on dokuz yıl önce yıkıldı. Mezarlığın idare heyeti yeniden bu tarzda yaparak ihya etti.

Hacı Sinan Tekkesi ve türbesi üzerinde restorasyon ve konservasyon çalışmaları 1997-1999 yılları arasında yapılmıştır. Türbe günümüzde yapısal açıdan iyi durumdadır.

¹⁷⁷ Bkz. (2), MUJEZINOVIC, 232.



Resim 36. Hacı Sinan Ağa ve Sakine Hanım Türbesi, Kartpostal, 1912
(Škoro'dan)



Resim 37. Hacı Sinan Ağa ve Sakine Hanım Türbesi, Genel Görünüm
(14.10.2013)



Resim 38. Hacı Sinan Ağa ve Sakina Hanım Türbesi, Mezar Taşları (14.10.2013)



Resim 39. Hacı Sinan Ağa ve Sakina Hanım Türbesi, Kubbeye Bakış (14.10.2013)

3.1.3. Tekkeler ve Hanikahlar

3.1.3.1. Hanikah

Yapının Adı: Hanikah

Yapının Yeri: Hanikah *Sarači* Caddesi üzerinde, Gazi Hüsrev Bey Cami'nin kuzey tarafında bulunmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 09.12.2012, 24.09.2013, 25.09.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa tarihi 1531 (H. 938)'dir. Hanikah'ın inşa tarihi bilgisine Gazi Hüsrev Bey'in ikinci vakfiyesinden ulaşılmaktadır. Gazi Hüsrev Bey'in tasavvuf ehline karşı saygı duyduğu bilinmektedir. Bu yüzden Saraybosna'ya geldiği zaman burada mevcut olan tekkelerin dervişleri için bir hanikah inşa etmeye karar verdiği kaynaklarda aktarılmaktadır. Gazi Hüsrev Bey için bu yapının ne kadar önemli olduğuna hanikah'ın yapım yeri ve yapım tarihi de işaret etmektedir. Hanikah, Gazi Hüsrev Bey Camisi'nin hemen karşısında ve Gazi Hüsrev Bey Medresesi'den daha önceki bir tarihte inşa edilmiştir.¹⁷⁸

Yapının Banisi: Yapının banisi Gazi Hüsrev Bey'dir.¹⁷⁹

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimari Özellikleri: Gazi Hüsrev Bey Hanikah'ı Bosna Hersek'te inşa edilmiş hanikahlar arasında farklı bir konuma sahiptir. Bu yapı Gazi Hüsrev Bey Cami ve

¹⁷⁸ ODLUKA (05.09.2006), "Graditeljska cjelina - Gazi Husrev-begova medresa sa mjestom i ostacima Hanikaha u Sarajevu".

¹⁷⁹ Bkz. Gazi Hüsrev Bey Türbesi: *Yapının Banisi*, 94-95.

medresesi ile birlikte kentsel konumu, mimari ve estetik özelliği açısından Saraybosna eski merkezinin en önemli yapılarından birisi durumundadır.

Yapı değişikliklerle günümüze ulaşmıştır. Özgün hanikah, taç kapı, revaklı avlu, derviş odaları, semahane ve şadırvan kısımlarından oluşmaktaydı. Dikdörtgen plan şemasına sahip olan yapının boyutları 16.60 m x 31.60 m'dir.¹⁸⁰

Hanikah'a giriş yapının güney tarafından sağlanmaktadır. Süslemeli portalın genişliği 3.37 m'dir. Bir kapı kanadının genişliği 0.77 m ve kapı açıklığı 1.54 m'dir. Kapı açıklığının üzerinde basık kemer bulunmaktadır. Portalı yan taraflarından söveler çevrelemektedir ve portaldaki iki basamağın yüksekliği 0.10 m'dir.

Yapının taç kapısından Hanikah'ın avlusuna girilmektedir. Dikdörtgen plan şemasına sahip olan avlunun boyutları 3.19 m x 29.80 m'dir. Avlunun doğu, kuzey ve batı tarafında revaklar mevcuttur ve revakların sütunları incedir. Sütunlar birbirlerine kemerlerle bağlanmıştır. Çatı örtüsüne gelen yüklerin tamamı kemerler ve sütunlar vasıtasıyla zemine aktarılmaktadır.

Sütunların arasındaki açıklıklar 3.70 m, revağın genişliği 1.25 m, sütunların yükseklikleri kaide ve sütun başlığı ile beraber 3.10 m'dir. Sütun kaidelerinin ölçüleri 0.45 x 0.45 m 'dir. Revağın zemin seviyesi avlunun zemin seviyesinden 0.15 m daha yüksektir. Avluyu örten iki tip çatı sistemi mevcuttur. Bunlardan ilki beşik tonoz şeklinde yapıya daha sonra eklenmiş şeffaf ek; diğeri ise sütunların avlunun açık kısmına bakan sınırında biten kırma çatıdır.

Daha önceki dönemlerde revakların içerisinde derviş odalarının bulunduğu ve bu mekanların çeşitli dönemlerde farklı sayılara ulaştığı bilinmektedir. Aynı şekilde Gazi

¹⁸⁰ Yapının bütün ölçüleri için bkz. (178), ODLUKA, (05.09.2006.), 7-8.

Hüsrev Bey döneminde burada 14 adet odanın bulunduğu da bilinmektedir.¹⁸¹ 14 derviş odasının haricinde hanikahta şeyh için ayrı bir odanın bulunduğu ve odaların ölçülerinin 2.82 m x 3.15 m olduğu ve her odanın kapı genişliğinin 0.90 m olduğu aktarılmaktadır. Günümüzde revaktan girilen kapıların hiçbirisi doğrudan odalara açılmamaktadır. Kapılar, odaları ikişer olarak birbirine bağlayan koridorlara açılmaktadırlar. Revağın doğusunda dört adet, batısında ise üç adet koridor bulunmaktadır. Bu koridorların ölçüleri 1.05 m x 3.15 m'dir ve döşemeleri taştan yapılmıştır. Bahsedilen koridorlar içeride bulunan mekanların havalandırılmasını sağlamaktadır. Revak duvarlarında, odalara ışık sağlayan dikdörtgen şeklinde pencereler bulunmaktadır.

Semahanenin üç oda boyutunda bir alanı kapladığı ve hanikahın en büyük odası olan bu mekanın, 5.08 m x 6.35 m boyutlarında olduğu bilinmektedir. Semahanenin güney tarafında 0.91 m genişliğinde bir mihrap bulunmakta ve bu mihrabın çevresini 0.51 m genişliğinde bir profil sarmaktaydı. Güney ve batı tarafında 0.95 m genişliğinde ikişer adet dikdörtgen pencere açıklığı bulunmakta ve aynı genişlikte, avluya bakan ikişer pencerenin mevcut olduğu bilinmektedir. Semahane ve bazı odalar kubbe ile örtülüydü. Avlunun ortasında küçük bir şadırvan mevcuttu.

Dervişler, dini törenleri dışında bu yapıda farklı eğitimler de görmekteydiler. Kendileri hanikahı bitirdikten sonra yine bu yapıya dönmekte ve kendileri için gerekli olan eğitimin devamını almaktaydılar. Bu süreçten sonra Sufi öğretilerini Bosna Hersek'in dört bir yanına yaymak için hanikahtan yeniden ayrılmaktaydılar. Vakfiyeye göre hanikahın başında bulunan şeyh Halveti tarikatına mensuptu. Vakfiyede geçen bu şartın nedeni Gazi Hüsrev Bey'in de Halveti tarikatına mensup olmasıdır.

Halveti tarikatı 16. yy'da Anadolu ve Rumeli'de yaygın ve faal bir tarikattır. Bu tarikatın öğretileri dervişlere disiplinli bir biçimde aktarılmakta ve tarikat üyeleri bağlı bulundukları topraklardaki yöneticilere saygılı bir biçimde görevlerini yerine

¹⁸¹ Bkz. (178), ODLUKA, (05.09.2006.), 7-8.

getirmekteydiler. Fakat daha sonraki dönemlerde tarikat ileri gelenleri Osmanlı Devleti'ne karşı açık bir itaatsizlik içine girdikleri için 19.yy başlarında hanikahın başına Nakşibendi şeyhi getirilmiştir. Nakşibendi tarikatının şeyhleri daha sonraki dönemlerde sürekli olarak hanikahın başında bulunmuşlardır. Diğer bir yandan hanikahta yapılan bu tarikat değişikliğinin nedenlerinden bir tanesi de Halveti tarikatından yetenekli ve olgun bir şeyhin uzun süre çıkmamasıdır. Şehir için önemi olan bu kurumun başına herhangi bir şeyhin gelemeyeceği Gazi Hüsrev Bey'in vakfiyesindeki şartlarla kurallara bağlanmıştır.¹⁸²

19.yy ve 20. yy'ın başında Gazi Hüsrev Bey'in Hanikah'ı kurumsal olarak büyük bir değişim geçirmiş ve bir medreseye dönüşmüştür. Bu süreç içinde Gazi Hüsrev Bey Medresesi ile hanikahının birleştirilmesi planlanmakta ve sürekli hizmet eden dervişler hanikahtan uzaklaştırılıp yerlerine öğrenciler dervişliğin adetlerini yerine getirmeye başlamışlardır. Bu durum uzun bir süre devam etmemiş ve sonuçta derviş adetlerinin arka plana itilmesine yol açmıştır. Adetlerde meydana gelen bu değişim hanikahın özgün fonksiyonunun kaybolmasına yol açmıştır.

Yapı Malzemesi: Revakların sütunları kireç taşından yapılmıştır. Kemerler tuf taşından inşa edilmiş ve tuf taşları kendi içlerinde kireç sıva ile bağlanmıştır. Kemerler sade profilli silme ile bitmektedir.

Yapının Süsleme Özellikleri: Hanikah'ın özgün giriş portalında tarih üzerinde mukarnas süslemeleri bulunmaktaydı. *Truhelka* kendi döneminde özgün portalın üst kısmı ve mukarnasın bir kısmının mevcut olmadığını fakat diğer öğelerin eksiksiz olduğunu aktarmaktadır. Hanikahın portalındaki süsleme, yapının batısında bulunan *Kuršumlja* Medresesi'nin taç kapısında mevcut olan özgün süsleme ile aynı nitelikte olduğu bilinmektedir. 1998 yılında tamamlanmış rekonstrüksiyonda ise bu süsleme

¹⁸² Džemal ČEHAJIĆ, "Gazi Husrev begov hanikah u Sarajevu", 31.

yerine idealize edilmiş mukarnas süslemeleri ve süslemelerin altına yeni kitabe eklenmiştir.

İnce kireç taşından yapılmış sütunların başlıklarında stilize mukarnas süslemeleri bulunmaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Gazi Hüsrev Bey Hanikah'ı farklı dönemlerde zarar görmüştür. Bunlardan bir tanesi 1697 yılında Savoy Prensi Eugen'in Osmanlı Devleti'ni büyük bir yenilgiye uğrattığı dönemde gerçekleşmiştir. Eugen ordusuyla Saraybosna'ya saldırmış ve şehrin büyük bir kısmını yakmıştır. Bu saldırıda hanikah büyük zarar görmüştür. *Mula Mustafa Bašeskija*'dan aktarıldığı kadarıyla, hanikah 1755-1756 (H.1170) tarihinde yanmış ve 1779 (H.1195) yılında tamir edilmiştir. Fakat 1831-1832 (H.1248) yılında çıkmış büyük yangında hanikah da dahil olacak şekilde Gazi Hüsrev Bey vakfına ait yapıların tamamı büyük zarar görmüştür. Bu yangından sonra dervişler için 12 oda, semahane, şeyh odası ve yan odalar içeren yeni bir hanikahın yapımı için 1832 (H.1249) yılında ferman hazırlanmıştır. Hanikah bir süre Gazi Hüsrev Bey Saat Kulesine yakın bir misafirhaneye geçmiştir fakat 1852 tarihinde çıkan yangından sonra misafirhane harap hale gelince hanikah eski yerine taşınmıştır.

Yapının plan şeması birçok kez değiştirilmiştir. Özellikle Avusturya Macaristan döneminde plan şeması büyük ölçüde deforme edilmiştir. Sanat tarihçisi *Truhelka*'nın aktardığı kadarıyla kendisi yetkin olmayan bir mimar tarafından yapıda meydana getirilmiş değişikliklere şahit olmuştur. Yapının detayları ve planı birçok kez değiştirilmiştir. Avusturya Macaristan döneminde sütunlar ve batı tarafındaki odaların önünden geçen revaklar ortadan kaldırılmıştır. Batı tarafında semahaneye geçişi sağlayan koridor da temizlenmiştir ve bu koridor ve semahanenin yanındaki oda birleştirilerek büyük bir mekan oluşturulmuştur. Bu şekilde önceden var olan yapının özgün simetrisi büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır. *Mehmedović*'in aktardığı kadarıyla da 1931 yılında Gazi Hüsrev Bey Medresesi'ne eklenmiş yeni yapı hanikahın büyük bir

kısının ortadan kaldırılmasına neden olmuştur.¹⁸³ Yapının rekonstrüksiyonu 1998 yılında tamamlanmıştır.¹⁸⁴ Yapı günümüzde sergi salonu olarak kullanılmaktadır. Hanikah'ın yeni kitabesi (1998) mevcuttur ve çevirisi şöyledir:

Benî hangâh-ı Gazi Hüsrev Beğ. 1531

Kâim iade bnâ-i âm

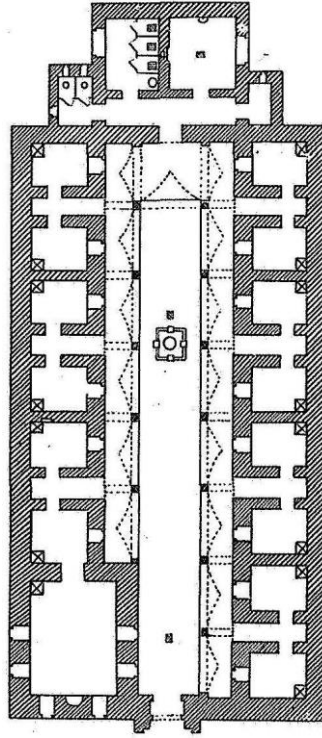
Bu hanı Gazi Hüsrev Bey yaptırdı 1531

Daim olsun

¹⁸³ Bkz. (121), MEHMEDOVIĆ, 73.

¹⁸⁴ Bkz. (178), ODLUKA (05.09.2006), 9.

Çizim 18. Hanikah, Plan Şeması (*Bejtić*'den)



Resim 40. Hanikah, Eski Fotoğraf (*Nametak*'tan)



Resim 41. Hanikah, İç Avlu (25.09.2013)

3.1.3.2. Hacı Sinan Tekkesi

Yapının Adı: Hacı Sinan Tekkesi /Sinan Ağa Tekkesi/ Silahdar Mustafa Paşa Tekkesi.

Yapının Yeri: Tekke, *Vrbanjuša* Senti, *Kadi Bali efendi* Mahallesi'nde bulunmaktadır. *Sagrdžije* Sokağı doğudan, *Logavina* Sokağı batıdan, *Alija Đerzelez* Sokağı güneyden yapıyı çevrelemektedir.

Yapının İnceleme Tarihi: 14.12.2012, 11.10.2013, 14.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının kitabesi mevcut değildir. Hacı Sinan Ağa, tekkenin inşası tamamlanmadan vefat etmiş (1639) ve eşiyle beraber tekkenin haziresine defnedilmiştir. Hacı Sinan Ağa'nın ölüm yılından tekkenin inşa tarihi çıkarılmaktadır. Yani tekkenin 1638-1640 yılları arasında inşa edildiği düşünülmektedir.¹⁸⁵

Yapının Banisi: Yapının banisiyle ilgili farklı hikayeler mevcuttur. Bunlardan ilki, Saraybosna'da tüccarlık yapan Hacı Sinan Ağa'nın kendi parasıyla tekkeyi inşa ettirdiği kabul edilmektedir. Hacı Sinan Ağa öncelike tekkeyi *Miljacka* nehrinin doğusuna inşa ettirmek istemiş ve bu alanda bir arazi satın almıştır. Fakat rüyasında tekkeyi *Miljacka*'nın kuzeyinde inşa etmesi gerektiği görünce Hacı Sinan Ağa araziyi *Kadi Bali efendi* Mahallesi'nden satın almıştır.¹⁸⁶

Diğer bir hikayede, tekkenin, Hacı Sinan Ağa tarafından inşa edildiği aktarılmaktadır. Fakat oğlu Silahdar Mustafa Paşa¹⁸⁷ nın teşebbüsüyle inşa edildiği için resmi belgelerde yapının ismi Silahdar Mustafa Paşa Tekkesi olarak da geçmektedir.

¹⁸⁵ Bkz. (176), ODLUKA (16.03.2005), 3-28.

¹⁸⁶ A.g.b.

¹⁸⁷ Mustafa Paşa Sultan IV. Murad'ın Silahdarıydı. Bkz. (2), MUJEZINOVIC, 247-248.; Silahdar Mustafa Paşa Malatya'da kendi ismini taşıyan bir kervansarayı 1637 yılında inşa ettirdiği bilinmektedir.

Farklı bir hikayede ise, tekkeyi Silahdar Mustafa Paşa'nın, babası Hacı Sinan Ağa adına inşa ettirdiği aktarılmaktadır.¹⁸⁸ IV. Murad 1639 yılında Bağdat'ı fethettikten sonra bu şehirdeki Abdülkadir Geylani'nin türbesini tamir ettirmiş ve yanına bir tane cami inşa ettirmiştir. Bahsedilen inşa faaliyetleriyle ilgili kitabe mevcuttur, Sultan'ın kitabesinin yanında Silahdar Mustafa Paşa'nın kitabesi de bulunmaktadır. Aktarıldığı kadarıyla Sultan, Bağdat'ta dolaşırken Osmanlı Devleti'nde büyük bir tekkesi olmayan bir şehrin olup olmadığını sormuş ve Silahdar Mustafa Paşa Saraybosna'da Sultan'ın istediği gibi bir tekkenin olmadığını kendisine bildirmiştir. Bundan sonra Silahdar Mustafa Paşa'nın tavsiyesi üzerine Sultan, Hacı Sinan Ağa'ya bir ferman ile yeterli ücreti gönderip tekkeyi inşa ettirmiştir.¹⁸⁹

Yapının Mimarı: Yapının mimarı Arnavut Kasım Ağa'dır. Bağdat'ın ikinci kez fethinin anısına ve Safeviler üzerine kazanılmış zafer nedeniyle IV. Murad Topkapı Sarayı'nda Mimar Kasım Ağa'ya Bağdat köşkünü yaptırmıştır. Bağdat Köşkü ve Topkapı Sarayı'nda bulunan, Kasım Ağa tarafından yapılmış diğer yapılar ile Hacı Sinan Tekkesi arasındaki benzerlik, Silahdar Mustafa Paşa'nın rütbe ve imkanı dahilinde yaptırmış olduğu görkemli bir yapı olması ve bahsedilen yapılar ile aynı dönemde inşa edilmiş olmasından çok, analogiler vasıtasıyla karşımıza çıkan tipolojik benzerliklerden dolayı varılan bir sonuçtur.¹⁹⁰

Yapının Mimari Özellikleri: Yapı "U" şekline yakın bir plan şemasına sahiptir ve üç kısımdan oluşmaktadır. Üç kütleinin ortasında bulunan avlu *kaldırma* ile kaplanmıştır.

Yapının dış duvarlarının kalınlığı 0.85 m'dir (Kuzeybatı ve kuzeydoğu avlu duvarı ve semahane kısmı) ve güney avlu duvarı ile tekkenin duvarları 0.70 m kalınlığındadır. Yapının iç duvarlarının kalınlığı 0.60 m'dir.

¹⁸⁸ Bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 247-248.

¹⁸⁹ Bkz (176), ODLUKA (16.03.2005.).

¹⁹⁰ A.g.b.

Yapıya giriş kuzeydoğu yönünden *Sagrdžije* Sokağı'ndan sağlanmaktadır. Giriş portalının ölçüleri 1.68 m x 2.17 m'dir. Giriş portalında bulunan kapıyı çevreleyen sövelerin kalınlığı 0.30 m'dir. Portalın üzerinde segmental kemer bulunmaktadır. Portalda bulunan kapı iki kanatlıdır, ahşaptandır ve üzerinde bulunan tokmak süslüdür. Portal'dan *kaldırma* ile kaplanmış bir ara pasaja geçilmektedir. Pasajın ölçüleri 5.15 m x 6.60 m'dir ve pasajın güneydoğu, kuzeydoğu ve kuzeybatı duvarlarında kalem işleri bulunmaktadır. Yapının tamamı iki eğimli çatı ile kule yapısı ve semahane ise dört eğimli çatı ile örtülmüştür.

Yapı Malzemesi: Yapı dolomitik ve kesme taştan inşa edilmiştir. *Kaldırma* ile kaplanmış geçit üzerinden yapının avlusuna ulaşılmaktadır. Avluya bakan dış duvarlar sıva ile kaplanmıştır. Çatı örtüsü kiremit ile kaplıdır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapı zengin ve özgün bir süsleme programına sahiptir. Portaldan ulaşılan pasajın güneydoğu, kuzeydoğu ve kuzeybatı duvarlarında kalem işleri bulunmaktadır. 1708-1709 yılları arasında yapıda bulunan kalem işlerinde yenilemeler yapılmıştır. Daha sonra yapıya 18.yy içinde, 1720 yılından itibaren 1774 yılına kadar yapıye büyük ölçüde yeni kalem işleri eklenmiştir.¹⁹¹ Yapıda meşhur olmuş kalem işleri 1730 yılında yapılmıştır. 50 yıl içerisinde tekke duvarları belli bir program olmadan fakat böylece daha özgün kalem işleri ile doldurulmuştur. Şeyh Ahmed ve Şeyh Feyzullah'ın kalem işleri yapıda önemli bir yer tutmaktadır. Şeyh Ahmed giriş koridorunun üst kısmında yer alan iki sıralı kompozisyonu işlemiştir. Kendi imzası tarihiyle beraber kuzey duvarına işlenmiştir.¹⁹² Yapıda bulunan en önemli kalem işi 3.00 m çapındadır ve semahanenin girişine ulaşan revağın içerisinde yer almaktadır. Kufi stilinde işlenmiştir ve Süleyman Mührü şeklinde uygulanmıştır.¹⁹³

¹⁹¹ Bkz (176), ODLUKA (16.03.2005.), 03-28.

¹⁹² Nihad ČENGİĆ, *Likovni fenomen hadži Sinanove tekije i njegova konzervacija*, 24.

¹⁹³ A.g.k., 33-38.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Hacı Sinan Ağa, tekkenin giderlerinin karşılanması için bir miktar mal ve emlak bırakmıştır. Fakat tarih boyunca geçirdiği yangınlar ve olumsuz hava koşulları nedeniyle tekke vakfı ortadan kalkmıştır. Avusturya Macaristan dönemine kadar tekkenin gelirleri tamamen tükenmiştir. Bunun yanında tekkenin malları ile ilgili bilgi veren bütün belgeler yandığı için tekke gelirleriyle ilgili herhangi bir talepte bulunamamıştır. Dolayısıyla kurum farklı kişilerden bağışlarla varlığını sürdürebilmiştir. Tekke, Bosna Hersek'in Avusturya Macaristan dönemindeki hükümetinden para yardımı almıştır. Yapının onarım kitabesi mevcuttur ve çevirisi şöyledir:

*Mesned-ârâ-yı sa'âdet hem adâlet gevheri
Sahn-ı gülşeninde oturmuş ol vücûd-ı müntehâ*

*Sâhib itmiş lâyık itmiş devlete Yezdân sezâ
Eylemiş kalbin adâletle müzeyyen bî-riyâ*

*Eyledi bu sene diyarında Ali Paşa eser
Bâ'is-i hayır du'â ve mecma'-ı esmâ-i Hüdâ*

*Hıfz ide ashâb-ı hayrâtı Hüdâ lem yezel
Gid a'dâdan ola mânend ceyzâ*

*Didiler tarihini lafzan ânın işâretine
Yani bin yüz yirmide oldu tamam bu hoş fezâ*

-

*Saadeti süsleyen hem adalet aklı
O son vücûd gülbahçesinde oturmuş*

*Allahu teala devlete sahip ve layık etmiş
Onun riyasız kalbini adaletle süslemiş*

*Ali Paşa bu sene kendi diyarında eser yaptı
Allahu tealanın isimlerinin toplandığı ve duaya sebep olacak bir eser*

*Sonsuz olan Allah teala hayır sahiplerini korusun
Düşmandan koruna*

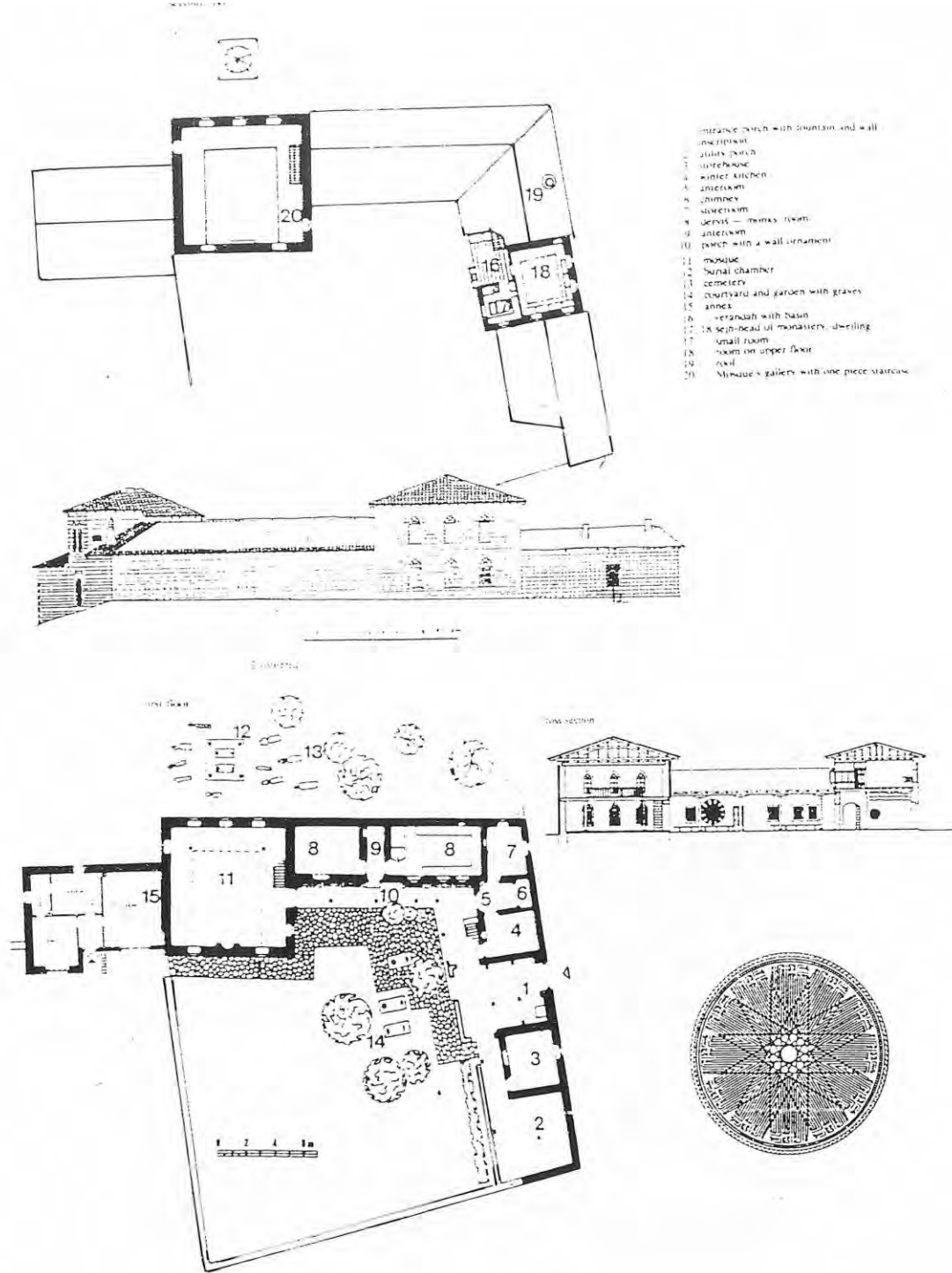
*Dediler tarihini sözle onun işaretine
Yani bin yüz yirmide tamamlandı bu güzel mekan*

Hacı Sinan Tekkesi'nde Kadiri tarikatına ait genel derviş ritüelleri dışında tasavvuf araştırmaları da yapılmaktaydı. Yapıda Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış önemli edebi eserler okunup incelenmekteydi. 18. yy'da Hacı Sinan Tekkesi, tekke işlevi dışında bölgedeki ilk akıl hastanesi olarak da kullanılmıştır. 1992 yılında başlayan savaş öncesinde tekkede İslam akide dersleri başlatılmıştı.

1997-1999 yılları arasında yapıda konservasyon, restorasyon ve güçlendirme çalışmaları yürütülmüştür. 2004 yılında *Nihad Çengiç* tarafından detaylı bir restorasyon uygulaması yürütülmüştür. Bu çalışma kapsamında yapının, yapısal ve estetik bütün öğeleriyle ilgili gerekli koruma eylemlerinin tamamı uygulanmıştır.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Detaylı bilgi için bkz. (192), ÇENGİC, 23-74.

Çizim 19. Hacı Sinan Tekkesi, Zemin ve Birinci Kat Plan Şeması, Cephe ve Süsleme
Çizimleri (Pašić'den)



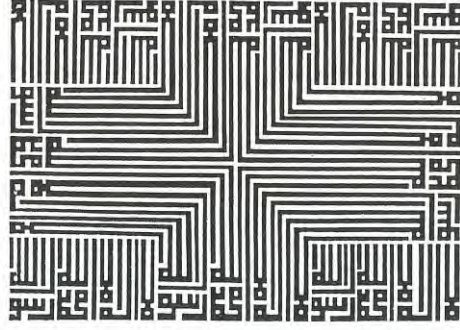
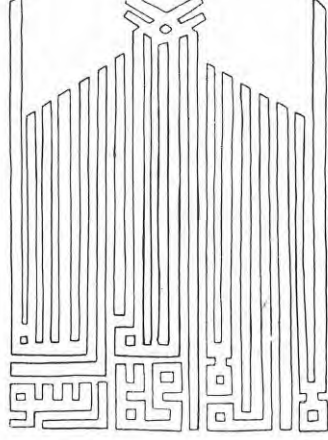


Resim 42. Hacı Sinan Tekkesi, Genel Görünüm (11.10.2013)



Resim 43. Hacı Sinan Tekkesi, Kalem İşleri (14.10.2013)

Çizim 20. Hacı Sinan Tekkesi, Süsleme Çizimleri (*Pašić*'den)



3.1.4. Medreseler

3.1.4.1. Gazi Hüsrev Bey Medresesi

Yapının Adı: Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Kurşumlu Medresesi, *Kuršumlija*, *Seldžukija*.

Yapının Yeri: Yapı, *Sarači* Caddesi'nde, Gazi Hüsrev Bey Camisi'nin kuzeyinde bulunmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 26.12.2012., 24.09.2013., 25.09.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının kitabesi mevcuttur. Kitabeden, yapının banisinin Gazi Hüsrev Bey olduğu çıkarılmakta ve kitabeden aktarıldığı kadarıyla, yapının 1537 (H.944) yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁵ Kitabenin ölçüleri 1.80 m x 0.60 m'dir. Kitabenin çevirisi şöyledir:

*Kad benî haze'l-binâ li't-tâlibîn
Hasebeten lillâhi mu'tîyü's-sâilîn*

*Gazi Hüsrev Emîr zi'l-cihâd
Menba'-ı ihsân fahrü'l-âdilîn*

*Kâle feyzu'r-Rabb târihen lehü
Mecma'-ı ebrâr dârü'l-kâmilîn*

¹⁹⁵ Muhamed Emin DIZDAR, "Gazi Husrevbegova medresa", 46.

Bu binayı cihat sahibi, ihsan membaı adalet sahibi Emir Gazi Hüsrev isteyenlerin duasını kabul eden Allah rızası için talebeler yararına bina etmiştir. Rabbin feyzi de tarih olarak “iyiler yeri olgunlar evi” demıştır.

Yapının Banisi: Yapının banisi Gazi Hüsrev Bey’dir.¹⁹⁶ Yapı Gazi Hüsrev Bey’in annesi Selçuk Sultan’ın adına inşa edilmiştir. Bu yüzden halk arasında Gazi Hüsrev Bey Medresesi’nin ismi *Seldžukija* olarak da geçmektedir.

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarî Özellikleri: Gazi Hüsrev Bey Medresesi Bosna Hersek’te ayakta kalmış en eski medresedir. Gazi Hüsrev Bey, külliyesini tamamlamak için cami ve hanikahı inşa ettikten sonra Kurşumlu Medresesi’ni, camisinin karşısındaki alana inşa ettirmiştir.

Yapı, açık avlulu ve dikdörtgen planlı revaklı medrese plan tipine sahiptir. Revakları öğrencilerin odalarına ve dershaneye açılmaktadır. Yapının tasarımında Osmanlı medreselerinde kullanılmış tasarım ilkelerinden yararlanılmıştır. Bu tip medreseler genellikle camilerin yakınlarında tekil yapı olarak tasarlanmışlardır.

Medresede küçük ve merkezi avlu; avlu çevresinde taş sütunlu revak, bunları bağlayan kemerler, revaklardan ulaşılan 12 adet hücre ile derslane olarak kullanılan ana mekan yer almaktadır. Bu mekanları örten küçük kubbeler, dershaneyi örten ana kubbe

¹⁹⁶ Yapının banisiyle ilgili ayrı bilgi için, Bkz. Gazi Hüsrev Bey Türbesi: *Yapının banisi*, 94-95. Vakfiyede Gazi Hüsrev Bey sıralanacak derslerin verilmesini şart koşturmuştur: Tefsir (Kur’an’ın Meali), Hadis (İslam Geleneği), Ahkam (Şeriat Kanunu), Usul (Şeriat Kanunun Kurumları), Meani ve Beyyan (Şiir ve Edebiyat), Kelam (Dini Felsefe) ve ihtiyaç doğrultusunda belirlenecek ilimler. Bu derslerin verilmesi için Gazi Hüsrev Bey 700.000 dirhem gümüşü vakfına aktarmıştır ve bu mebla içinde 400.000 dirhem gümüş ayrıca medresenin inşasında kullanılmıştır. Kalan 300.000 dirhem gümüş, değerli kitaplar, ders kitapları, imaretteki yiyecek ve günlük ikişer dirhem öğrenciler için yardım olarak ayrılmıştır. Bkz. (184), DIZDAR, 46-54.

ve kubbelerden daha yüksek taş, sekizgen külahlı bacalar mevcuttur. Bu yapı elemanlarının dekoratif rollerinin yanında fonksiyonel bir işlevleri de bulunmaktadır.¹⁹⁷

Medrese dikdörtgen plan şemasına sahiptir ve ölçüleri derslane ile beraber 18.70 m x 23.50 m'dir. Derslane dışında yapının ölçüleri 18.70 m x 19.75 m'dir.¹⁹⁸ Medresenin iç avlu ölçüleri 9.40 m x 10.43 m'dir ve üç tarafı revak ile çevrelenmiştir. Yapının güney tarafında medresenin girişi bulunmaktadır.

Yapının güneyinde, zengin süslemeleri bulunan taş kapı, derin bir niş içine gömülüdür. Portaldaki taş çıkmaların portala bakan iç taraflarında birer sıra mukarnasla doldurulmuş niş bulunmaktadır. Portalın içinde bulunan giriş kapısını çevreleyen taş sövenin genişliği 0.60 m'dir ve yüksekliği 2.20 m'dir. Çift kanatlı ahşap giriş kapısının genişliği 1.60 m'dir. Kapının üzerinde taştan geçmeli basık kemer bulunmaktadır ve onun üzerinde taş kitabe mevcuttur. Zengin mukarnasla süslenmiş ana giriş portalı bütün yapıda vurgulayıcı bir etkiye sahiptir.

Medresenin iç avlusunu kuzey, doğu ve batı tarafından revaklar sarmaktadır. Revakların taşıyıcılarını medresenin avluya bakan dış duvarları ve 7 adet yekpare taş sütun oluşturmaktadır. Avlunun doğu ve batı tarafında üç adet, kuzey tarafında ise bir adet taş sütun mevcuttur. Sütunlar taş kaidelere oturmaktadır, başlıkları taştan yapılmıştır ve üçgen şekle sahiptirler. Revak 10 adet küçük kubbe ile örtülmüştür ve avlunun ortasında taştan bir şadırvan bulunmaktadır. Şadırvandan akan suyu öğrenciler abdest almak ve içmek için kullanmaktaydılar.

Yapının iç avlusunun kuzeyinde derslane bulunmaktadır. Derslane dıştan kareye yakın, içten dikdörtgen plana sahiptir ve ölçüleri dıştan 8.55 m x 8.30 m; içten 6.50 m x 6.95 m'dir. Bu ölçü farklılığı duvar kalınlıklarındaki farklılık nedeniyle ortaya

¹⁹⁷ Alija BEJTIC, *Savremena namjena medrese Kuršumlije o tematskoj postavi muzeja u spomeniku*, 1.

¹⁹⁸ Yapının bütün ölçüleri için bkz. (178) ODLUKA (05.09.2006), 6-8.

çıkılmaktadır. Yapının kuzey duvarı 1.00 m, güney duvarı 0.90 m ve doğu ile batı duvarı ise 0.80 m kalınlığındadır. Mekana ışık kuzey duvarında bulunan 0.85 m genişliğindeki iki adet pencere boşluğundan ulaşmaktadır. Aynı boyutta birer pencere boşluğu doğu ve batı duvarlarında mevcuttur. Dershanenin güney tarafında iki adet pencere açıklığı mevcuttur ve avluya bakmaktadırlar. Yapının zemininden kubbenin tepesine kadar yüksekliği 11.33 m'dir. Medrese iddiasız ölçülerle inşa edilmesine karşın, kubbe ile örtölmüş kütle ve geometrik süslemeleri (tromplardaki mukarnas süslemeler) medresenin kompozisyonuna baskın çıkmaktadır. Dershanenin ana kubbesi düşey hatlarıyla yapıya hakim olan simetriyi bozmakta ve yapının mimari bütönlüğünü sağlamaktadır. Dershanenin günlük işleyiş sisteminde hergün öğrenciler müderris ile toplanmaktaydı. Dersler *halka* sistemi ile yürütölmekteydi ve *halkalar* içinde medreseye girişinden itibaren öğrenim hayatını tamamlayana kadar aynı öğrenciler aynı grup bulunmaktaydılar. Bu sistem yapının mimari planının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Hücreler kare plan şemasına sahiptirler ve ölçöleri 2.90 m x 2.90 m 'dir. Yapının duvar kalınlığı 0.90 m'dir fakat bazı yerlerde kalınlık 0.80 m ile 1.00 m arasında değişmektedir. Medresede toplam 12 adet hücre bulunmaktadır. Odalar avluya bakan pencere açıklıklarından aydınlatılmaktadır. Yapının güneydoğu ve güneybatı köşesindeki hücreleri hariç her odanın demir korkulukla kapatılmış birer adet penceresi mevcuttur. Yapının güneydoğu ve güneybatı köşesindeki hücrelerde ise ikişer adet pencere bulunmaktadır. Pencereilerin üzerinde dekoratif amaçlı ince tuğladan yapılmış sivri kemerler bulunmaktadır. Bütün odaların kapıları ahşap pervazla çevrelenmiştir. Kış mevsiminde odalar açık şöminelerle ısıtılmakta ve odaların herbirinde birer adet şömine bulunmaktadır. Odalarda sekizgen planlı yüksek bacalar bulunmaktadır. Bu bacaların tepesi külahlarla örtölmüştür. Revak ve odaların tamamı kubbelerle örtölmüştür. Bu kısımdaki mermer sütunlar pendentiflere, pendentiflerde kubbelere geçişi sağlamaktadır.

Yapı Malzemesi: Portal *miljevina*¹⁹⁹, kesme taştan inşa edilmiştir. Sütunlar yekpare mermerden yapılmıştır. Bütün pencerelerin söveleri kesme taştan yapılmıştır. Bacalar bir sıra taş ve bir sıra tuğla olacak şekilde inşa edilmiştir. Kûlahlar kalay üzerine kurşun kaplamadan yapılmıştır. Yapının dış duvarları sedimentar taştan inşa edilmiştir. Duvarlarda bağlayıcı olarak, dış duvarlarda kullanılmış taşların tozlarını içeren harçlar kullanılmıştır. Kubbeler ve sivri kemerler tuğladan inşa edilmiştir ve duvarlarda kullanılmış harçlarla aynı nitelikte harçla sıvanmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapının taçkapısının nişinde yer alan taş süslemesi mevcuttur. Altı sıra mukarnasla doldurulmuş kavsara şeklindedir. Arapça yazılmış olan kitabesinin metni altı eliptik alan içinde yer almaktadır. Eliptik alanların kenarlarında ve ortasında arabesk süslemeler mevcuttur. Kitabenin arka fonu mavi renktedir ve harfleri altın varak ile boyanmıştır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Başçarşı'da çıkan yangınlarda diğer yapılarda oluşmuş büyük ölçekli zararların aksine *Kurşumlija*'da küçük ölçekli zararlar meydana gelmiştir.

Yapıdaki 24 kubbenin tamamı özgün halinde kurşun ile örtülüyken daha sonra bilinmeyen bir tarihte kalay üzerine bakır ile kaplanmıştır.

1893 yılında medresenin avlusunun merkezinde yer alan eski şadırvan değiştirilmiştir.

1910 yılında, Avusturya Macaristan döneminde, yaygın olan oryantalist stilde bu yapı yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır. Yapının zemin seviyesi yükseltilmiş, yapı bütünlüğüyle uyumlu olmayan pencere açıklıkları tasarlanmıştır. Bu pencerelerin

¹⁹⁹ Bu taş, Saraybosna'nın 70 km kuzeybatısında bulunan *Zenica* yakınlarında, *Mošćanica* isimindeki bir alandan çıkarılmaktadır.

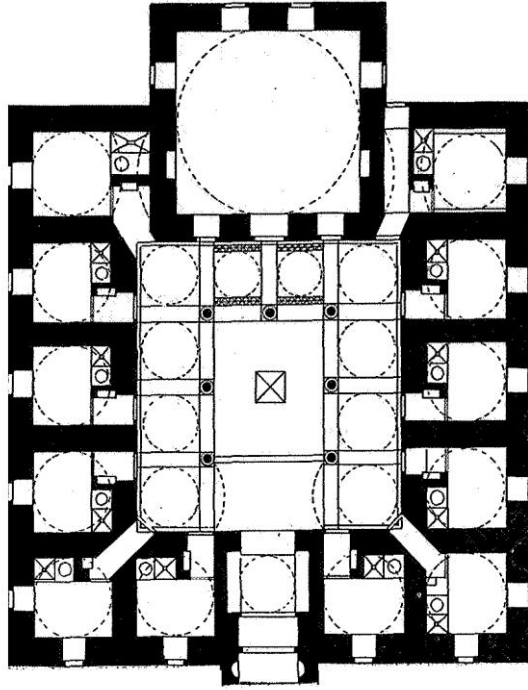
seviyeleri, ölçekleri ve görünüşleri özgün pencerelerden farklıdır. Medresenin bütün mobilyaları yapıdan çıkarılmıştır, taş döşemesi yeniden yapılmıştır, yapının cephesine çimento esaslı sıva uygulanmıştır.

1969 yılında yapının özgün yapı elemanlarının tespiti için araştırmalar yapılmıştır. Konservasyon-restorasyon çalışmaları için projeler hazırlanmıştır; pencerelerin rekonstrüksiyonunun yapılması için eski fotoğrafların ve dökümanların analizi yapılmıştır. Çimento esaslı sıva yapıdan temizlenmiş, taş duvarlar temizlenmiş, derzler yeniden yapılmış, edinilen belgeler ışığında pencerelerin rekonstrüksiyonu yapılmıştır; zemin seviyesi özgün kota getirilmiştir ve yapının döşemesi açılmıştır.

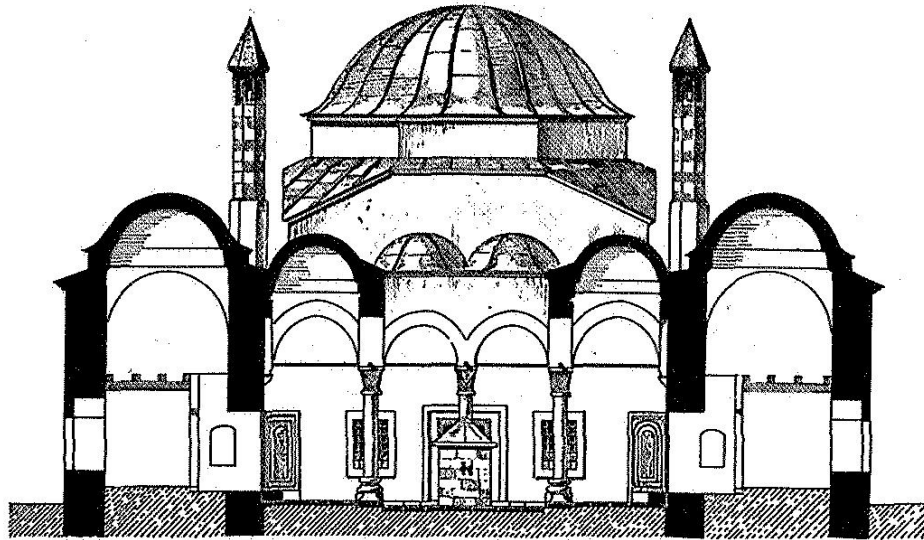
1969 tarihinden sonra yapıda küçük ölçekli restorasyon çalışmaları yapılmıştır ve 1992-95 savaşı sonrasında, 1998 yılında giriş portalının çevresindeki taş çıkmalarda kapılarından dolayı meydana gelmiş bozulmalar bu yapı elemanlarının değiştirilmesine neden olmuştur.

Günümüzde yapı iyi durumdadır ve müze işleviyle varlığını sürdürmektedir.

Çizim 21. Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Plan Şeması (*Bejtić*'den)



Çizim 22. Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Kesit (*Bejtić*'ten)





Resim 44. Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Eski Karpostal, 20.yy başı (*Škoro*'dan)



Resim 45. Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Eski Fotoğraf
(*Kreševljaković*'den)



Resim 46. Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Genel Görünüş (24.09.2013)



Resim 47. Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Mukarnas Süslemesi (24.09.2013)



Resim 48. Gazi Hüsrev Bey Medresesi, Baca Detayı (25.09.2013)

3.1.5. Hanlar, Bedestenler ve Arastalar

3.1.5.1. Gazi Hüsrev Bey Arastası

Yapının Adı: Gazi Hüsrev Bey Arastası/ Eski *Bezistan*/ Büyük *Bezistan*/ *Gazi Husrev-begov Bezistan*.

Yapının Yeri: Gazi Hüsrev Bey Arastası, Gazi Hüsrev Bey Cami ile Saat Kulesinin 50 m batısında bulunmaktadır. Arasta, günümüzde Gazi Hüsrev Bey ismiyle bilinen sokağın içinde, kuzey-güney aksı boyunca uzayacak şekilde konumlanmıştır. Yapının kuzey tarafında *Ferhadija* Caddesi bulunmaktadır; güney tarafında ise *Zelenih Beretki* Caddesi bulunmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 28.12.2012, 04.10.2013, 06,10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Gazi Hüsrev Bey'in üç vakfiyesinde de arasta ve Taşlı Han ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Ancak Dubrovnik arşivlerinde bulunan bir dilekçeden elde edilmiş bilgiler ışığında Arasta'nın hangi tarihte inşa edildiğine dair fikir yürütülmesi mümkün olmaktadır. Dilekçede, Taşlı Han'ın inşasında Dubrovnik'ten ustaların getirildiği anlaşılmaktadır ve Taşlı Han ile arasta'nın aynı zamanda inşa edildiği de bilinmektedir. *Kreševljaković*'in aktardığı kadarıyla, bu dilekçe 1542-1543 yılları arasında²⁰⁰, Taşlı Han'ın inşasının tamamlandığı dönemde yazılmıştır. Bu veriler ışığında arasta'nın 1537-1557 yılları arasında inşa edildiği sonucuna varılmaktadır.²⁰¹

Yapının Banisi: Yapının banisi Gazi Hüsrev Bey'dir.²⁰²

²⁰⁰ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, "Naši bezistani", 235-236.; Bkz. (5), ZLATAR, "Sarajevo kao trgovački centar Bosanskog sandžaka u XVI vijeku", 236.

²⁰¹ ODLUKA (05.09.2006), "Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begov bezistan sa dućanima u Sarajevu".

²⁰² Yapının banisiyle ilgili bilgi için bkz. Gazi Hüsrev Bey Türbesi: *Yapının Banisi*, 94-95.

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarı Özellikleri: Saraybosna’da Osmanlı döneminde toplam üç adet bedesten ve arasta inşa edilmiştir. Bu yapıların inşa tarihleri 1463 ve 1551 yılları arasındadır. Bu arastalardan günümüze iki tanesi ulaşmıştır ve bunlardan biri Gazi Hüsrev Bey Arastası’dır. Arasta, Taşlı Han’ın doğu tarafında inşa edilmiştir ve bu iki yapı birbirleriyle ilişkili olduğu bilinmektedir. Bu bağlantı nedeniyle, arastadaki yerel tüccarların Taşhan’da kalan Venedikli ve Dubrovnikli tüccarlarla kolayca temasa geçmeleri mümkün olmaktaydı.²⁰³

Gazi Hüsrev Bey Arastası giriş koridoru (kapı ile beraber), merkezi koridor, Gazi Hüsrev Bey Caddesi yönündeki ve iç mekandaki dükkanlar ile mekanlarından oluşmaktadır.

Tek katlı arastanın üstünde, *pasvancı*²⁰⁴ adıyla anılan nöbetçilerin kaldığı alana açılan bir çıkma mevcuttu. Arasta’nın kapılarını *pasvancılar* kontrol etmekteydi ve bu meslek grubunun maaşı arastadaki tüccarlar (*Bezistanlılar*) tarafından ödenmekteydi.

Arastanın dış dükkanları kuyumcular çarşısına aitti ve ismi “kuyumculuk”tu. Dış dükkanlar ile arastadaki dükkanları aynı kubbe örtmektedir. Bu detay bize bütün yapının aynı zaman içinde inşa edildiğini göstermektedir. Kuyumcular çarşısından arastaya iki kapıdan ulaşılmaktadır. *Kreševljaković*, bunun tesadüf olmadığını öne sürmektedir. Çünkü İstanbul’daki eski bedestenlere veya Fatih Bedesteni girişi ilk olarak kuyumculardan geçmektedir. Eski dönemlerde günümüzde olduğu gibi kadın kıyafetlerinin takılarla olan ilişkisi yadsınamayacağı için arasta ve kuyumcuların

²⁰³ Bkz. (201), ODLUKA (05.09.2006).

²⁰⁴ Pasvan: (Fars.) Gece bekçisi. (Kaynak: <http://www.osmanlicaturkce.com/?k=Pasvan&t=@> Erişim tarihi: 02.05.2013)

müşterilerinin aynı kişiler olduğu tahmin edilmektedir. Gazi Hüsrev Bey Arastası, Taşlı Han ile beraber 1879 yılına kadar Bosna'nın ticaret merkeziydi.²⁰⁵

Arastaya beş giriş üzerinden ulaşılmaktadır ve bu girişler demir kapılarla örtülmüştür. Yapının kuzey ve güney tarafında birer kapı bulunmaktadır. Kuzey yönünde *Ferhadija* Caddesi üzerinden ve güney yönünde ise *Branilaca* Sokağı'ndan giriş sağlanmaktadır. İki kapı arastanın doğu tarafında bulunmaktadır ve buraya giriş *Gazi Husrev Begova* Sokağı üzerinden sağlanmıştır. Bir adet kapı ise yapının batı tarafında, Taşlı Han'la arastanın bağlantısını kuran açıklıkta mevcuttur. Daha sonraki dönemlerde ise batı yönünde bulunan giriş taş ile örülüp kapatılmıştır.

Gazi Hüsrev Bey Arasta'sı uzatılmış dikdörtgen plan şemasına sahiptir ve 109.00 m x 19.40 m boyutlarındadır. Kuzey güney aksında genişleyecek şekilde tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Duvarlarının kalınlıkları 0.70 m ile 1.20 m arasında değişmektedir. Çatı, 0.90 m kalınlığında dışarıdan payandalar ile desteklenmiş duvarlara oturmaktadır ve bütün yapı tonoz çatı ile örtülmüştür. Dükkanlar iç mekanlarda, her biri ayrı tonoz çatılar ile örtülmüştür. Arastanın güney tarafının ölçüleri 6.50 m x 19.20 m'dir ve 4.00 m çapında dört küçük kubbe ile örtülmüştür. Yapının doğu tarafında altın sarrafları bulunmaktadır. Arastanın güney tarafı revakla bitmektedir ve ölçüleri 19.00 m x 4.00 m'dir. Revak, dört adet dikdörtgen taş sütundan oluşmaktadır ve onların ölçüleri, 0.80 m x 1.30 m'dir. Sütunlar dairesel kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Köşedeki sütunlar arastanın duvarlarına dairesel kemerlerle bağlanmıştır ve onların altında merdiven aracılığı ile revağa giriş sağlanmıştır. Revakların başında bulunan dairesel sütunların aralarındaki mesafe 4.00 m 'dir ve başlangıç kemeri dışındaki diğer sütunların aralarındaki mesafe ise 3.50 m'dir. Revak tonoz çatı ile örtülmüştür ve doğu batı yönünde uzanmaktadır. Revak içinde arastanın güney giriş portalı yer almaktadır ve bu portalın içinde bulunan giriş kapısının çevresini taş söve sarmaktadır. Giriş kapısının üzerinde taştan, dokuz parçalı, geçmeli basık kemer bulunmaktadır.

²⁰⁵ Bkz. (5), ZLATAR, "Sarajevo kao trgovački centar Bosanskog sandžaka u XVI vijeku", 236-237.

Yapı Malzemesi: Yapının temelleri büyük ölçüde mıcır ile kaba yonu taştan yapılmıştır ve kireç sıva bu yapı elemanında bağlayıcı olarak kullanılmıştır. Bunu Taşlı Han'ın kalıntılarından ve arastanın temel bağlantı noktalarından anlamak mümkündür. Temel seviyesine indikçe duvarların kesitleri genişlemektedir. Duvarların katmanlarından bir kısmını kalkerli toprak ve *Miljacka* nehrinden çıkartılmış taşlar oluşturmaktadır.²⁰⁶ Arastanın beden duvarları kireç taşıdan yapılmıştır. Rekonstrüksiyonla inşa edilmiş kısımlar ince tuğladan imal edilmiştir ve bağlayıcı olarak çimento esaslı sıva kullanılmıştır. Bu, arastanın doğu tarafına eklenmiş olan kısımlarda, altın sarraf dükkanlarında gözlenmektedir. Çatı kesme tuf taşıdan yapılmıştır. Yapının çatı örtüsünün tamamı bakır üzerine kalay ile kaplanmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda süsleme bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Arasta yangınlar nedeniyle birden çok kez zarar görmüştür. Fakat işlevini kesintisiz sürdürmüştür. Yapıya zarar vermiş en büyük yangınlar 1697 ve 1879 yıllarında çıkmıştır. 1879 yılında çıkmış olan yangın arastanın yanında bulunan Taşlı Han'ı kullanılmaz hale getirmiştir. *Bašeskija*, 1882 yılındaki yangında arastadaki bütün dükkanların yandığını aktarmaktadır.²⁰⁷

Gazi Hüsrev Bey Arastası'nın yetkilileri harap hale gelmiş olan Taşlı Han'ın yerine büyük bir binanın yapılmasına karar vermişlerdir. 1913 yılında Taşlı Han yerine bina inşa edilmiştir ve 1914 yılında I. Dünya Savaşı başlamasaydı, eski fonksiyonunu kaybetmiş olan arasta yerine bir bina yapılması planlanmaktaydı.

1914 yılına kadar arasta özgün işlevini sürdürmüştür ve içinde ipekten pamuğa kadar ürünler satılmıştır. Arastanın tüccarlarını, Müslümanlar ve Yahudiler

²⁰⁶ Bkz. (201), ODLUKA (05.09.2006), "Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begov bezistan sa dućanima u Sarajevu".

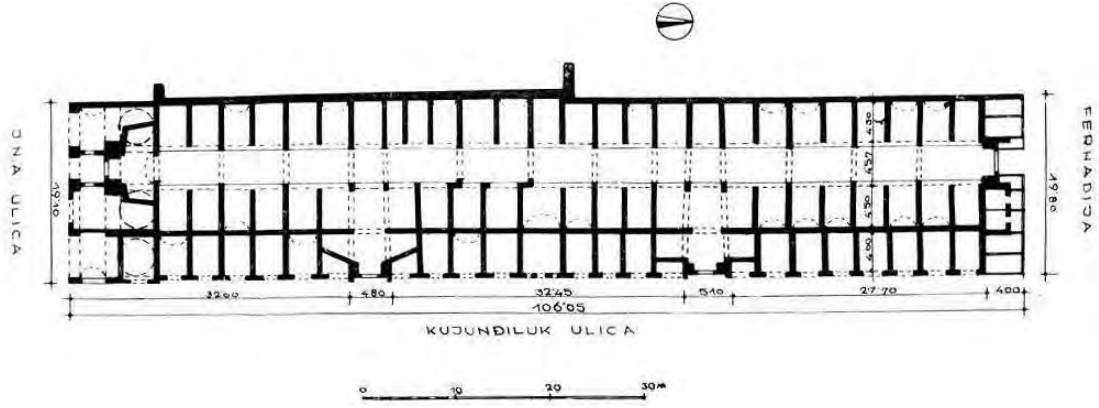
²⁰⁷ Riza MUDERİZOVIĆ, "Kronika Mula Mustafe Bašeskije", 82.

oluşturmuştur. 1878 yılından sonra akordeonlar, farklı mallar ve bijuteriler satılmaya başlanmıştır.

1968 yılının başlangıcında Gazi Hüsrev Bey arastasının restore edilmesine karar verilmiştir. Bedestenin restorasyon projelerini *Džemal Čelić* ve *E. Jahić* hazırlamıştır. *Stambeno preduzeće Sarajevo* ismindeki şirket projenin uygulanması için finansal desteği sağlamıştır.²⁰⁸ 1992-95 yıllarındaki savaş sırasında yapı zarar görmüştür. 1998 yılında yapıda çeşitli tamiratlar yapılmıştır. Arasta günümüzde iyi durumdadır ve işlevini sürdürmektedir. Osmanlı döneminde ipekli dokumalar satılırken bugün, çok farklı objeler de yapıda satılmaktadır.

²⁰⁸ Bkz. (201), ODLUKA (05.09.2006), “Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begov bezistan sa dućanima u Sarajevu”.

Çizim 23. Gazi Hüsrev Bey Arastası, Plan Şeması
(Kreševljaković'den)



Resim 49. Gazi Hüsrev Bey Arastası, Giriş Kapısı
(04.10.2014)



Resim 50. Gazi Hüsrev Bey Arastası, İç Görünüm (04.10.2013)



Resim 51. Gazi Hüsrev Bey Arastası, Doğu Cephesi (04.10.2013)

3.1.5.2. Taşlı Han

Yapının Adı: Taşlı Han/ *Taşlıhan*/ Gazi Hüsrev Bey Kervansarayı/ Gazi Hüsrev Bey Taş Hanı/ Han-ı Atik²⁰⁹

Yapının Yeri: Taşlı Han'ın kalıntıları, Gazi Hüsrev Bey Arastası'nın batı duvarının yanında, bir otel bahçesinde bulunmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 15.12.2012, 04.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının kitabesi mevcut değildir. Fakat 1541-1543 yılları arasında inşa edildiği bilinmektedir.²¹⁰

Yapının Banisi: Yapının Banisi Gazi Hüsrev Bey'dir.²¹¹

Yapının Mimarı: Taşlı Han'ın yapımında Dubrovnik'ten gelen ustaların görev aldığı bilinmektedir.

Yapının Mimarî Özellikleri: Taşlı Han günümüzde kalıntılardan ibarettir ve Gazi Hüsrev Bey Arasta'sı ile bağlantılı olduğu bilinmektedir. 1998 yılında yapı ile ilgili ilk araştırmalar başlatılmıştır. Bu araştırma sürecinde yapının 10.00 m x 30.00 m'lik alanı ortaya çıkartılmıştır ve bu boyut yapının beşte birlik kısmını oluşturmaktadır. Araştırma yapılan kısımda tamamen ortaya çıkarılmış olan kısımdaki tek duvar "B" duvarıdır. Kuzey güney yönünde uzanan bu duvar, arastanın batı duvarına paraleldir. Bu duvarın toplam uzunluğu 22.00 m'dir ve kalınlığı 1.30 m'dir. Duvar, kuzey güney aksında güneye doğru dördüncü metreden itibaren batı yönüne doğru kırılmaktadır ve kalınlığı 1.00 m'ye düşmektedir. Yüksekliği ortalama 0.20 m'dir ve bu duvarın güney yönünde birbirine dikey, ortalama 2.00 m uzunluğunda üç adet

²⁰⁹ Bkz. (103), AYVERDİ, 351. Ayverdi'nin aktardığı üzere Taşlı Han isminin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yerine Taş Han isminin kullanılmasının Türkçeye daha uygun olduğu görülmekte ve Türkiye sınırlarında bulunan birçok yapıya da Taş Han isminin verildiği bilinmektedir. Fakat Saraybosna'da halk arasında ve birçok kaynakta Taşlı Han ismine de rastlanmaktadır.

²¹⁰ ODLUKA (3.11.2004), "Arheološko područje - ostaci Tašlihana u Sarajevu".

²¹¹ Yapının banisiyle ilgili bilgi için Bkz. Gazi Hüsrev Bey Türbesi: *Yapının Banisi*, 94-95.

temel duvarı bulunmaktadır. Bu duvarlar içinde yüksekliği 0.30 m olan B1 duvarı değerlendirilmemektedir.

Taşlı Han'ın güney sınırında yapılmış kazılarda birbirine paralel iki adet duvar bulunmuştur. Kuzeydeki duvar 9.00 m uzunluğundadır ve "C" duvarı olarak adlandırılmıştır. Güneydeki duvar ise 12.50 m uzunluğundadır ve "A" duvarı olarak adlandırılmıştır. Bu bahsedilen duvarlar "B" duvarı ve ona paralel "A1" duvarı ile birlikte 4.00 m x 4.00 m boyutlarında kare plana sahip bir mekan oluşturmaktadır ve bu mekan "P5" olarak adlandırılmıştır.

"B" duvarının kuzey ucunda ince bir duvar bulunmaktadır. Bu duvar bir sıra taştan inşa edilmiştir ve sıva bağlayıcısı alçıdır. Bu duvar "B" duvarının doğu batı aksına uzanmaktadır. Günümüzde kapalı olan, arastanın girişlerinden birine geçitten girildiği bilinmektedir. Bu geçidin *kaldırma* ile kaplandığı ve güney kenarını bahsedilen ince duvarın oluşturduğu düşünülmektedir.²¹² Kuzeydoğu sınırını oluşturan duvarlar "E" ve "D" duvarlarıdır ve bu duvarlar plan düzleminde T şeklini oluşturmaktadırlar. Bu iki duvar ve "B" duvarının bir kısmı, "B3" ile beraber, "2a" ve "2b" mekanları da arastanın günümüzde kapalı olan girişini görecektir. "B" duvarının batı tarafında iki adet dikdörtgen planlı mekan bulunmaktadır ve bunlar "2c" ve "2d" olarak adlandırılmaktadırlar. Bu mekanların boyutları sırasıyla 1.70 m x 6.30 m ve 1.70 m x 5.40'dir ve farklı boyutta ve tiplerde taşlar kullanılmış ince duvarlar ile kapatılmışlardır. Duvarların kalınlıkları 0.20 m ile 0.60 m arasında değişmektedir. Yapı farklı inşa süreçleri sonucunda tamamlanmıştır ve bu bahsedilen iki mekan ikinci inşa safhasında tamamlanmıştır. Bu mekanların inşası *kaldırma* kaplamasının ortadan kaldırılma sürecine hızlandırıcı etkide bulunmuştur. Bu iki mekanın zemin seviyesinden itibaren 1.30 m ile 1.55 m derinliğindeki kısımları kurum ile doldurulmuştur. "B" duvarına paralel olarak batı yönüne doğru 4.00 m uzaklıkta "G" duvarı bulunmaktadır. "G" duvarının uzunluğu 11.00 m ve kalınlığı 1.30 m'dir. Onun devamında, kuzeyde "F" duvarı bulunmaktadır. Bu iki duvara da sonda genişletilemediği için yaklaşmak mümkün

²¹² Bkz. Margita GAVRILOVIĆ, *Izvještaj o rezultatima terenskih arheoloških istraživanja na lokalitetu Tašlihan*, juli:1998., Sarajevo.

olmamış, bu yüzden duvarlarla ilgili detaylı inceleme yapılamamıştır. Duvarın üst ucunda 1.26 m derinliğinde, 1.20 m uzunluğunda ince bir duvar bulunmuştur ve bu duvar “2b” ile “2c” mekanlarını örten duvarlar ile aynı niteliktedir.

Duvarların kalınlıkları 1.30 m ve temellerin kalınlıkları 1.70 m ile 1.78 m arasında değişmektedir. Günümüze ulaşan duvarların en yüksek noktası 1.00 m’dir. Temel derinliği değişkendir ve “A” duvarı ile sondanın güneyindeki mekanda 1.97 m, kuzeyde ise (“B3” duvarı) 1.66 m’dir. Güneydeki mekanda, “A” duvarının üst yüzeyinde bazı müdahaleler tespit edilmiştir ve bunun dışında “A” duvarının arkasında, güney ve kuzeyde müdahaleler bulunmaktadır. Duvarın kuzey kısmında (“P1”) 0.60 m uzunluğunda bir merdiven mevcuttur ve merdiven kesitte “A” duvarının yarısını kaplamaktadır. Bu merdivenin tabanı ve kenarları tuğla ile kaplanmıştır ve tuğlalar arasında kalın bir alçı sıva katmanı bağlayıcı olarak kullanılmıştır. Duvarın güney tarafında “P2”nin tabanı bulunmaktadır ve bu kısım tuğladan inşa edilmiştir ve alçı ile sıvanmıştır. Doğu tarafında “P3” duvarının tabanı bulunmaktadır ve tuf taşı bloklarından inşa edilmiştir. Bu duvara 2.50 m uzaklıkta bir yol bulunmaktadır ve taş bloktan inşa edilmiş, alçı ile sıvanmıştır. Bu yolun yüksekliği 0.15 m ve uzunluğu 1.00 m’dir.

Yapıda, *kaldırma* büyük ölçüde zemini kaplamaktadır ve bu kaplamada tamirat izlerine ve hasarlara rastlanmıştır. Bu, kaplamanın yapının inşasından itibaren uzun bir süre yapının bünyesinde mevcut olduğunu ispat etmektedir. C duvarının kuzeyinden, “B” duvarına uzanan *kaldırma*, sondanın kuzeyine kadar devam etmektedir. *Kaldırmanın* bir bölümünün genişliği 2.00 m’dir ve “G” duvarının batısından arastanın doğu girişine doğru uzanmaktadır. Zemin kaplamasının bütün yüzeylerinde kurum kalıntıları tespit edilmiştir. Kurum özellikle “B” duvarının batı etekleri ve “2b” ile “2c” mekanlarında yoğunlaşmıştır.

“H1”, “H2”, “H3”, “H4”, “H5” duvarlarını takiben ve onlara paralel olarak “A” duvarı ile “H” duvarı ortaya çıkmaktadır. Taşlı Han’dan günümüze ulaşmış kısımlar yukarıda bahsedilen tasvirlerle aktarılmıştır. Daha sonraki dönemlerde

yapılan çalışmalar yapının büyük bir kısmının ve yapının ortasında kalan mescidin ortadan kaldırılmasına yol açmıştır.

Yapı Malzemesi: Taşlı Han'ın duvarları muntazam dolomitik kireç taşından inşa edilmiştir. Duvarların yüzeyleri düzenli sıralara ayrılmıştır ve her taş sırasının yüksekliği 0.15 m'dir. Duvarların ii taş dolgu ile doldurulmuştur. Yapının zemini, kireç dolgulu tuğla ile *kaldırmadan* yapılmıştır. Yapının temelleri farklı boyutlarda dolomitik taştan ve büyük ölçüde kireç karışımından inşa edilmiştir. Temellerde iki adet birbirine paralel dikdörtgen şeklinde hava aktarımını sağlamak için kanallar açılmıştır ve bu kanalların çapları 0.15 m'dir. Bağlayıcı olarak ali kireç ile kum kullanılmıştır. Temel altındaki blokaj kısmı *terra rossa*'nın çakıl taşı ile karıştırılması ile hazırlanmıştır. Bazı kısımlarda zemin tuğla ile döşenmiştir. Tuğlanın rengi kırmızıdır fakat hangi malzemeden imal edildiği bilinmemektedir. Tuğlanın lleri değişkendir ve boyutları 0.33 m x 0.16 m x 0.04 m ile 0.28 m x 0.15 m x 0.03 m arasında değişmektedir.

“A” duvarının st yüzeyinde (“P3” mekanın yanında) iki sıra tuğla katmanı bulunmaktadır. “A”, “A1”, “C” ve “B” duvarlarıyla kapanmış “P5” mekanın, batıya bakan kısmının yarısında tuğladan yapılmış döşeme korunmuştur. Bu döşemenin kuzey uçları taş bloklarla doldurulmuştur. Aynı bloklar “P5” mekanın zeminini kaplamaktadır. B duvarının güneyinde, “P7” mekanında zemin iki sıra taş bloktan oluşmaktadır. “P8” mekanında zemin kaplaması tuğla kırıklarından imal edilmiştir. Çoğu mekanın zemin kaplamasında tuğla kırıkları kullanılmış fakat bazı mekanlarda kaplamasının hemen üzerinde tuğla kırıklarına rastlanmıştır.

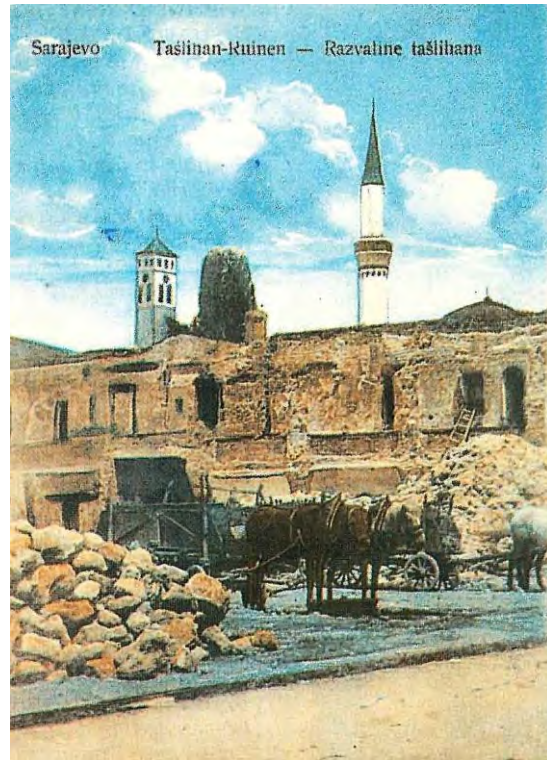
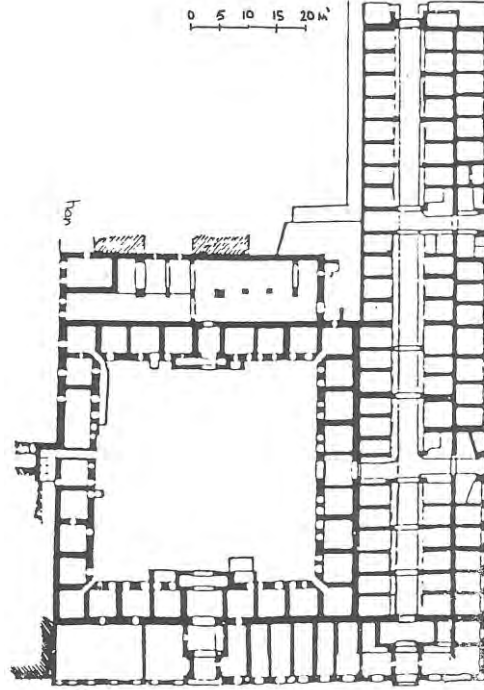
Daha sonraki araştırmalardan çıkarılan bilgiler sonucunda, zeminin taştan yapıldığı ve “A2” duvarı boyunca uzanıp Taşlı Han'ın girişinin bir kısmını oluşturduğu çıkarımı yapılmaktadır. Taşlı Han'ın girişinin altında bulunan geç dönemden kalma taş katmanları bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Yapının Süsleme zellikleri: Yapıda süslemeleri günümüze ulaşmamıştır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Taşlı Han, 1697 yılında ve takiben daha sonra 1831 yılında iki önemli yangın geçirmiştir. Aynı yıl içinde Taşlı Han'ın kuzey tarafına ahırlar eklenmiştir. 1879 yılında çıkan bir yangın sonucunda yapı harap olmuştur. Bu yangından sonra tamir edilmemiş ve yapı 1912 yılında Avusturya Macaristan işgali sırasında tamamen yıkılmıştır.

1998 yılında yapıda düzenlenmiş arkeolojik kazılar sonucunda, yapının olduğu gibi yerinde korunmasına karar verilmiştir. Günümüzde *Hotel Evropa*'nın yakın çevresinde yer almakla beraber otelin kafesinin bahçesini oluşturmaktadır.

Çizim 24. Taşlı Han, Plan Şeması (*Pašić*'den)



Resim 52. Taşlı Han, Eski Kartpostal, 1879 yangını sonrası
(*Prstojević*'den)

[illegible]



Resim 53. Taşlı Han, Mevcut Durum (04.10.2013)



Resim 54. Taşlı Han, Mevcut Durum (04.10.2013)

3.1.5.3. Moriça (*Morića*) Han

Yapının Adı: Moriça Han/ II. Yeni Han/ *Morića* Han.

Yapının Yeri: Yapı, Başçarşı'nın ticari merkezinde, *Sarači* Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 18.12.2012, 25.09.2013, 06.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa kitabesi mevcut değildir. Yapının 17.yy'da inşa edildiği kabul edilmektedir.

Yapının Banisi: Yapı, Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na aittir ve günümüzdeki ismiyle 18.yy'ın başında han'ın kiracısı olan *Mustafa Aga Morić* ve oğlu *İbrahim Morić* sonrasında anılmaya başlanmıştır.²¹³

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarî Özellikleri: Bosna Hersek'teki büyük hanlardan günümüze ulaşmış olan tek örnek Moriça Han'dır. Moriça Han, Osmanlı mimarisinde eski han tipolojisinin özelliklerini taşıyan bir yapıdır. Bu yüzden yapıda rastlanan mimarî öğeler Anadolu ve Rumeli'de aynı yapı tipolojisine sahip hanlarla benzer özellikler göstermektedir. Yapı, revaklı açık avlulu, zemin ve birinci kat olmak üzere iki katlı ve 38.40 m x 40.70 m boyutlarındadır.²¹⁴ *Sarači* Caddesi'nde bulunan diğer dükkanlarla kütesel olarak karşılaştırıldığında, Moriça Han çok daha büyük ölçekli bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bulunduğu alana uyumu nedeniyle baskın bir kütle olarak algılanmamaktadır. Bunun dışında yapının yatay olarak genişlemesi hanı daha insancıl ölçeğe çekmektedir.

²¹³ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, 24.

²¹⁴ A.g.k. 21.

Moriça Han'ın avlusu revaklıdır. Revak içinde, sıra sütunların altında atlardan hana mal yükleme ve boşaltımı yapılmaktaydı. Avlunun dört kenarında da dükkanlar, mağazalar ve ahırlar bulunmaktaydı. 1957 yılında çıkan yangından sonra yapılan rölövesine göre hanın alt katında 36 birimi, ortasında 11 hücre, helası ve ahır vardır. Ana girişin hemen karşısında bir adet kahvehane ve lokanta tesis edilmiştir ²¹⁵ Dükkanlar ve mağazalar tüccarlara kiralanmaktaydı. Zemin kat önünde bulunan iki mağaza tahıl ambarı ve kiralama işlemlerinin yapıldığı dükkan olarak kullanılmaktaydı. Mağazalar farklı ticari depolar olarak kullanılmaktaydı. Duvarların kalınlıkları 0.70 m ile 0.80 m arasında değişmektedir. Konaklama odaları, yapı girişinin sağ ve sol tarafında konumlanmıştır ve önünde *kaldırma* ile kaplı bir geçit bulunmaktadır. Bir oda girişin karşısında yer almaktadır. Zemin kat ile birinci kat, iki merdiven aracılığı ile bağlanmaktadır. Birinci merdiven girişten avluya, ikincisi zemin kat önünden katın diğer kısmına geçişi sağlamaktadır. Moriça Han'ın kendi su sistemi, çeşmesi ve kuyusu mevcuttur. Yapı merkezi bir konumda bulunduğu için tüccarlar tarafından sıklıkla ziyaret edilmiştir.

Yapı Malzemesi: Yapıda kullanılmış ana yapı malzemesi taştır. Kapı kasası ve eşikleri kesme taştan yapılmıştır. Kapı açıklığını kapatan kanatlar ile pencereleri kapatan şebeke ve kapak demirden yapılmıştır. Yapının yangından korunması için bu duvarlar taştan inşa edilmiştir ve 0.70 m kalınlığındadır. Yan duvarlar ve avlu duvarları bağdadi yapım sistemi ile inşa edilmiştir. Sütunlar ceviz ağacından inşa edilmiştir ve piramid şeklinde taş kaideler üzerine oturtulmuştur. Sütun gövdeleri kaideye demir ya da ahşap kama aracılığı ile bağlanmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda süsleme bulunmamaktadır.

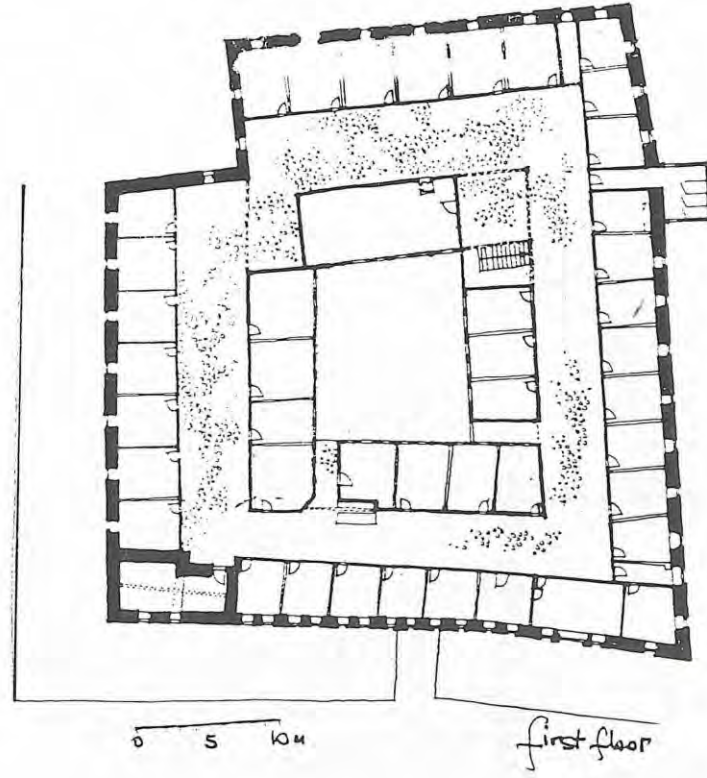
Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Moriça Han'ın birinci katı birçok kez yangından zarar görmüş, tamir edilmiş ve yeniden inşa edilmiştir. Fakat her zaman özgün plan şeması ve estetik değerlerini koruyarak günümüze ulaşmıştır.

²¹⁵ Bkz. (103), AYVERDİ, 354.

Han 1957 yılının sonunda yangın geçirmiştir ve 1969 yılına kadar tamir edilmesi için çeşitli teşebbüslerde bulunulsa da 10 yıl boyunca harap bir halde kalmıştır.

1971 - 1974 arasında yapı yeniden inşa edilmiştir ve yapı talik üslubunda kalem işleri ile süslenmiştir. 1998 yılında yapı Gazi Hüsrev Bey vakfına iade edilmiştir. Yapı günümüzde tarihi dokusu ile örtüşecek şekilde aktivite ve ticari hizmet veren firmalara kiralanmıştır. Yapıda dini dernekler, hediye dükkanları ve yerel restoranlar hizmet vermektedir.

Çizim 26. Moriça Han, Birinci Kat Planı, İç Avlu Çizimi (Pašić'den)





Resim 55. Morija Han, *Sarači Caddesi*'nden Görünüm (*Škoro*'dan)



Resim 56. Morija Han, Genel Görünüm (25.09.2013)



Resim 57. Moriça Han, İç Mekan, Üst Kat (25.09.2013)

3.1.5.4. Brusa Bedesteni

Yapının Adı: Brusa Bedesteni/ Rüstem Paşa Bedesteni/ Küçük Bedesten.

Yapının Yeri: Yapı, Saraybosna’da Başçarşı’nın merkezinde bulunmaktadır. Yapıyı, *Ćurčiluk Veliki* Sokağı kuzeyden, *Bazardžani* Sokağı batıdan, *Abadžiluk* Sokağı doğudan, *Kundurdžiluk* Sokağı ise güneyden çevrelemektedir.

Yapının İnceleme Tarihi: 15.12.2012, 03.10.2013, 10.10.2013, 11.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa tarihi 1551’dir²¹⁶. 16. yy’da bölgede ticari faaliyetler hızlı bir gelişim gösterdiği için Saraybosna’da Gazi Hüsrev Bey Arastası’nın inşasından hemen sonra Brusa Bedesteni inşa edilmiştir.

Yapının Banisi: Bedesten, Rüstem Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Rüstem Paşa’nın Saraybosna ve yakın çevresinde doğduğu bilinmektedir. Kendisinin ticaret ile meşgul olduğu ve bedestenin inşa edildiği ilk dönemlerde Bursa’da üretilen ipekleri bu bedestene getirtip satışlarını yaptırdığına kaynaklarda rastlanmaktadır. Bu yüzden Osmanlı arşiv belgelerinde geçen Brusa şehri bedestene ismini vermiştir.²¹⁷ Erken dönemlerde ipek gibi lüks ürünlerin satıldığı bedesten daha sonra daha az değeri olan ürünlerin satıldığı bir ticaret yapısı haline gelmiştir. Rüstem Paşa’nın vakfına dahil, bedestenin içinde bulunan dükkanlar zamanla farklı sahiplerin eline geçmiştir. Rüstem Paşa vakfının mütevellisinin İstanbul’da ikamet ettiği ve Saraybosna’daki vakıf yapılarının bakımı için bir yardımcı tayin ettiği bilinmektedir. Avusturya Macaristan döneminde İstanbul’da bulunan vakıf mütevellisi, bedestenle yeteri kadar ilgilenemediği için dükkanlar el değiştirmiş ve vakıf parçalanmıştır.²¹⁸ Brusa Bedesteni Rüstem Paşa’nın vakfedilmiş en önemli yapısıdır.

Yapının Mimarı: Yapının mimari bilinmemektedir.

²¹⁶ Bkz. (200), KREŠEVLJAKOVIĆ, 237.

²¹⁷ A.g.m., 239.

²¹⁸ ODLUKA (05.07.2006), “Graditeljska cjelina – Brusa bezistan (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) sa dućanima u Sarajevu.

Yapının Mimarî Özellikleri: Bruse Bedesteni, Eski Yugoslavya’da Osmanlı döneminden günümüze ulaşmış tek, kubbeli bedestendir.

Bedesten dikdörtgen plan şemasına sahiptir ve ölçüleri 20.15 m x 29.40 m’dir.²¹⁹ Moloz taş duvarlara sahip olan bedestenin duvar kalınlıkları farklıdır. Yapının kuzey duvarının kalınlığı 1.30 m, güney duvarının kalınlığı 1.25 m, doğu ve batı duvarlarının kalınlıkları ise 1.15 m’dir. Yapıyı 7.00 m çapında altı büyük kubbe örtmektedir. Bedestenin zemininden kubbelerin tepesine kadar yükseklik 12.50 m’dir. Bunun dışında yapıda iki adet küçük kubbe mevcuttur. Mekanın merkezindeki iki küçük kubbe, iki taşıyıcı ayak üzerinde yükselmektedir ve çapları 2.30 m ile 2.75 m’dir.

Yapının 20.15 m uzunluğundaki duvarlarında ikişer adet, 29.40 m uzunluğundaki duvarlarında ise üçer adet pencere bulunmaktadır. Bedestenin dört dış duvarında da birer adet kapı mevcuttur.

Yapı Malzemesi: Bedestenin duvarları ince yonu ve kaba yonu olmak üzere iki farklı taş tipiyle inşa edilmiştir. Yapının çatı örtüsü daha önce kurşun ile kaplıyken, günümüzde kubbeler kalay üzerine bakır ile kaplanacak şekilde değiştirilmiştir. Yapıda bulunan iki küçük kubbe tuğladan inşa edilmiştir. Kapı kanatları ve pencere kapakları dövme demirden yapılmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda süsleme bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Yapı günümüze kadar fonksiyonu dışında olmakla birlikte, farklı amaçlarla işlevlendirilmiştir. 19. yy’ın ortasında bedestenin içindeki dükkanlar antikacılar tarafından kullanılmaktaydı ve yapının dış dükkanları harap haldeydi. Bu dönemde dış dükkanlar ahşap malzeme ile yenilenmiştir.

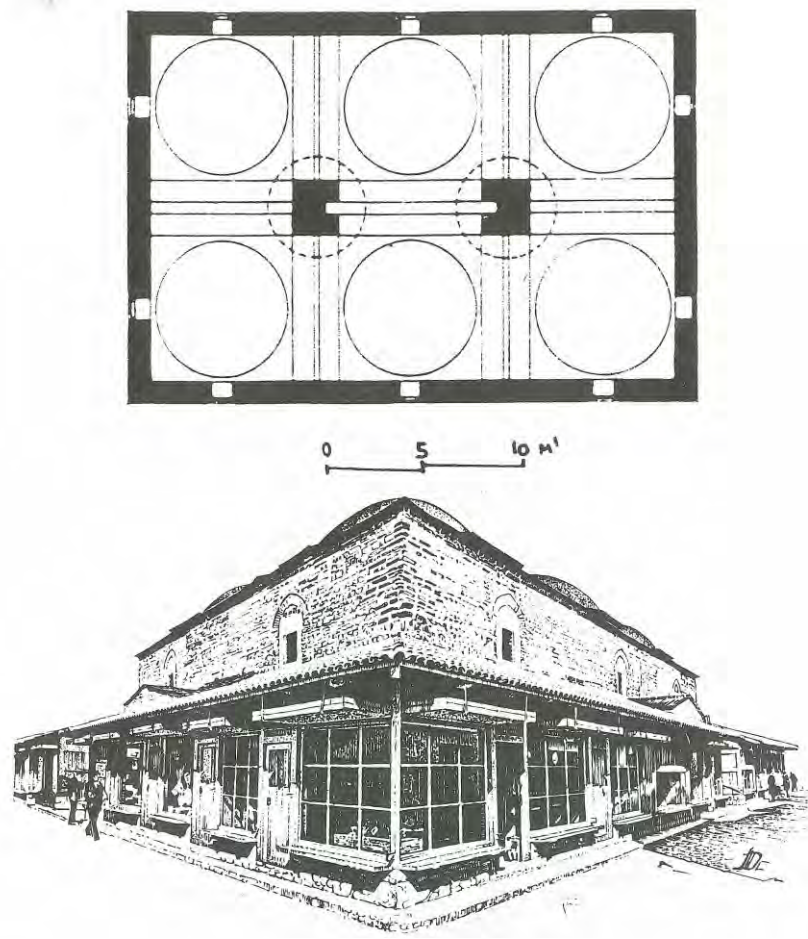
²¹⁹ Bkz. (200), KREŠEVLJAKOVIĆ, 239.

Avusturya Macaristan işgali sonrasında, 1902 yılına kadar yapı askeri kıyafet deposu olarak kullanılmıştır. 1902 yılından sonra bir süre kullanılmayan yapı daha sonraki bir dönemde zanaat ürünlerinin satışının yapıldığı ticari bir yapı haline gelmiştir. Bu ürünlerin satışı 1926 yılında, bedestenin kapanmasına kadar sürmüştür. İkinci Dünya Savaşı başlamadan önce bedesten içinde buhar değirmeni bulunduğu bilinmektedir. İkinci Dünya Savaşından sonra ise depo olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1958-1968 yılları arasında bedesten, süt ve süt ürünlerinin satıldığı bir pazar olarak kullanılmıştır. 1967 yılında modern ihtiyaçların karşılanması ve modern ürünlerin satılabilmesi için bedestende restorasyon ve rehabilitasyon çalışmaları yürütülmüştür. Restorasyon projesinin sorumluları Müh. Mimar *Husref Redžić* ve Müh. Mimar *Radivoj Jadrić*'dir ve restorasyon çalışmaları "*Stambeno preduzeće Sarajevo*" tarafından finanse edilmiştir. 1968 yılındaki restorasyon çalışmalarından sonra bedestenin içine hediyeelik eşya yapımı ve satışı yapan "*Bosna-folklor*" isimindeki firma yerleştirilmiştir. 1968 yılında yapılmış çalışmalarda özgün *kaldırma* tipi döşeme düz doğal taş kaplama ile değiştirilmiştir. Bu çalışmaların devamında bedestenin dört tarafında bulunan eski dükkanların rekonstrüksiyonu yapılmıştır.

1992-1995 savaşı sırasında yapı büyük bir hasara uğramamıştır. Sadece çatısı ve çatının silme saçakları şarapnel parçalarının isabet etmesi nedeniyle küçük ölçekte zarar görmüştür.

2000-2001 yılları arasında Brusa Bedesteni'nin müze olarak işlevlendirilmesi için bir proje hazırlanmıştır. Yapının iç mekanında yapılan düzenleme sonucunda, yapının içinde Saraybosna şehrinin tarih ve kültürü ile ilgili kalıcı bir sergi kurgulanmıştır ve bedesten *Saraybosna Şehir Müzesi*'ne dönüştürülmüştür. Proje sorumlusu Saraybosna Kantonu Kültürel ve Doğal Mirası Koruma Kurumu'dur. Proje Saraybosna Kantonu Bakanlığı tarafından finanse edilmiştir. Projenin mimari tasarımını Mimar *Kemal Hrustanović* hazırlamış ve uygulamasını Mimar *Pavle Mašić* ile Mimar *Emir Softić* yapmıştır. Projenin uygulamasını *Kuvet* isimli Saraybosnalı bir inşaat firması yapmıştır. Yapı günümüzde halen Saraybosna Şehir Müzesi olarak hizmet vermektedir.

Çizim 27. Brusa Bedesteni, Birinci Kat Plan Şeması, Perspektif
(Pašić'den)



Resim 58. Brusa Bedesteni, Eski Fotoğraf (Ayverdi'den)



Resim 59. Brusa Bedesteni, Genel Görünüm (03.10.2013)



Resim 60. Brusa Bedesteni, Pencere Detayı (03.10.2013)

3.1.6. Hamamlar

3.1.6.1. Firuz Bey Hamamı

Yapının Adı: Firuz-Firus Bey Hamamı/ Feriz Bey Hamamı.

Yapının Yeri: Firuz Bey Hamamı, Saraybosna’da, Başçarşı Meydanı’nın batısında bulunmaktadır. Yapıyı, batı yönünde *Prote Bakovića* Sokağı, güneybatı yönünde ise *Ćulhan* Sokağı sınırlandırmaktadır. Hamam’ın kuzey tarafında *Mula Mustafa Bašeskije* Caddesi bulunmaktadır. Güney yönünde ise Başçarşı’nın ana aksı, *Saraći* Caddesi mevcuttur.

Yapının İnceleme Tarihi: 14.12.2012, 06.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının kitabesi mevcut değildir. 1505-1512 yılları arasında inşa edildiği düşünülmektedir ve *Kreševljaković*’ten aktarıldığı kadarıyla 1509 yılında yapının inşası başlamıştır. 11 Mayıs 1509 tarihinde Firuz Bey’in Büyük Dubrovnik Meclisi’ne gönderdiği, Dubrovnik’ten iki taş ustası ve dört taş işçisini hamam inşaatında çalışmak üzere Saraybosna’ya davet ettiği yazılı isteğin kabul edildiğini gösteren belge arşivlerde mevcuttur²²⁰.

Yapının Banisi: Yapının banisi Firuz Bey’dir ve kendisi 1505-1512 yılları arasında Bosna’da Sancak Beyliği yapmıştır.²²¹ Firuz Bey’in 1526 yılından önce vefat ettiği bilinmektedir. Çünkü 1526 yılındaki vakfiyelerde kendisi için merhum sıfatı kullanılmaktadır. Firuz Bey’in kendi vakfiyesi günümüze ulaşmamıştır.²²²

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

²²⁰ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Hamami (Javna kupatila) u Bosni i Hercegovini 1462-1916*, 53; Bkz. Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, “Husrevbegova banja“, 70-72.

²²¹ Bkz (220), KREŠEVLJAKOVIĆ, 54.

²²² A.g.k.

Yapının Mimarî Özellikleri: Yapı, çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Firuz Bey Hamamı günümüzde kalıntılardan oluşmaktadır..²²³ Yarısı erkeklere yarısı kadınlara ayrılmış olan çifte hamam doğrusal olmayan bir plan şemasına sahiptir. Hamamın kuzey sınırı 32.50 m, doğu sınırı (Başçarşı meydanına bakan kısım) 24.00 m, batı sınırı (*Prote Bakovića* Sokağı'na bakan kısım) 15.00 m ve düz olmayan güney sınırı (*Ćulhan* Sokağı'na bakan kısım) 28.00 m uzunluğundadır. Hamamın duvarlarının kalınlıkları 0.70 m ile 1.55 m arasında değişmektedir. Fakat iç duvarlarla karşılaştırıldığında dış duvarların her zaman daha kalın bir kesite sahip olduğu gözlenmektedir.

Hamamın ana girişi doğu tarafından Başçarşı meydanından sağlanmaktaydı ve hamamın külhan kısmına ise *Mali Sarači* Sokağı (Daha sonra ismi *Ćulhan* Sokağı olarak değiştirilmiştir) üzerinden ulaşılmaktaydı. Güneydoğu tarafında, *Ćulhan* Sokağı'ndan ulaşılan girişin genişliği 5.00 m'dir.

Hamamın büyük bir kısmının kubbeler ve tonoz çatı sistemi ile örtülü olduğu aktarılmaktadır. Fakat günümüze sadece bu yapı sisteminden duvar kalıntıları ulaşmıştır. Firuz Bey Hamamı'nın en fazla korunmuş kısmı 10.00 m x 21.00 m boyutlarındaki alanın doğu kısmıdır..²²⁴ Bu kısmın güneydoğu parçası doğrudan *Ćulhan* Sokağı ile ilişkilidir. Alanın bu kısmında iki mekan yüksek bir taş duvar ile ayrılmıştır. Bu duvarın kalınlığı 1.00 m'dir ve yükseliği doğu tarafında 6.00 m, batı tarafında ise 8.11 m'dir. Bu iki mekanda kubbe kalıntısı mevcut olduğu için, kubbe ile kapatılmış oldukları düşünülmektedir. Duvarın güney yüzeyinde zemin seviyesinden itibaren 1.20 m yüksekliğinde başlayan 0.45 m derinliğinde üç tane niş bulunmaktadır. Duvarın ortasında kemerle biten niş, 2.50 m yüksekliğinde ve 1.30 m genişliğindedir. Bu nişi örten kemerin genişliği 0.30 m'dir. Duvarın, güney ve batı tarafında bulunan dikdörtgen şekline sahip nişlerinin genişlikleri 0.90 m, yükseklikleri ise 1.40 m'dir.

²²³ Osmanlı dönemi hamamlarının tipolojileri için bkz. Semavi EYİCE, "Hamamlar", 402-430.

²²⁴ Bütün ölçüler için bkz. ODLUKA (29.03.2008) , "Mjesto i ostaci istorijske grağevine– Firuz-begov hamam u Sarajevu".

Hamamın güneyinde bulunan mekan dikdörtgen plan şemasına sahiptir ve ölçüleri 10.00 m x 11.75 m'dir. Kuzeyde bulunan mekan kareye yakın bir plan şemasına sahiptir ve ölçüleri 9.25 m x 10.00 m'dir. Güneyde bulunan mekanın, güney duvarının yüksekliği 0.30 m ile 1.00 m arasında değişmektedir. Bu duvarın içinde 1.30 m genişliğinde bir açıklık mevcuttur ve bu açıklık mekanı * ulhan Sokağı*'na bağlamaktadır. Doğu duvarının kalıntısı ta  kademeli bir yapı sistemine sahiptir. Bu kalıntının genişliği 1.00 m'dir ve yüksekliği ise güneyde 1.00 m, kuzeyde ise 4.50 m'dir. Bu duvarın kuzeyinde dikdörtgen bir ni in kalıntıları mevcuttur ve bu ni  aksi yönde bulunan ni lerle aynı boyutta olduğu düşünülmektedir. Doğu duvarının devamı, kuzeyindeki açık mekanı sınırlandırmaktadır ve genişliği ile yüksekliği 0.80 m a mamaktadır. Duvarın orta kısmında 2.80 m genişliğinde bir açıklık bulunmaktadır. Bu duvarın güney tarafında 1.80 m genişliğinde bir açıklık mevcuttur ve bu açıklığın kuzey tarafında, aksi duvarın kalıntıları bulunmaktadır ve bu kalıntıların genişliği ise 0.90 m'dir. Güney mekanın batı duvarı 20.yy'ın ortasında inşa edilmiş yapıya değmektedir ve genişliği 1.00 m'dir. Bu duvarın kuzey kısmının yüksekliği 7.50 m'dir ve kademeli bir şekilde güneye inmektedir. Bu sıranın en güneyinde 2.00 genişliğinde bir açıklık bulunmaktadır. Aksi doğu tarafında aynı seviyede aynı genişlikte bir duvar kalıntısı bulunmaktadır ve özgün ta  duvarın devam eden bir parçası olduğu düşünülmektedir. Bu duvarın kuzey kısmında, düz olmayan 0.70 m genişliğinde ve 2.00 m yüksekliğinde bir açıklık olduğu ve bu kısımda tuğladan yapılmış sivri kemerin kalıntılarının bulunduğu algılanmaktadır. Bu kısmın hemen üzerinde duvarın içinde baca açıklığı bulunmaktadır. Kare şekline sahip olan bu açıklığın boyutları 0.35 m x 0.35 m'dir.

Kuzey mekanının, kuzey duvarının genişliği 0.75 m ve yüksekliği 5.50 m'dir ve doğuya yakla ık a yüksekliği 1.00 m azalmaktadır. Bu duvar içinde iki tane dikdörtgen şeklinde simetrik ni  bulunmaktadır. Bu iki ni , kuzey ile güney mekanını ayıran duvarın güney yüzeyinde bulunan dikdörtgen ni lerle aynı aksta bulunmaktadır. Parselin batı kısmında, hamam sınırlarının dışında, 20. yy'da inşa edilmiş, zemin seviyesinde "L"  eklinde plan şemasına sahip bir yapı bulunmaktadır. Bu yapının daha büyük olan doğu kısmı hamamın batı duvarının kalıntılarına

değmektedir ve ölçüleri 9.00 m x 19.00 m'dir. Daha küçük olan kuzeybatı kısmının ölçüleri 4.75 m x 8.75 m'dir. Bu yapı 8.50 m x 10.20 m boyutlarında güneybatıda kalan açık bir alanı çevrelemektedir ve *Prote Bakovića* Sokağı'na yönelmektedir. Bu, sokaktan yüksek bir korkuluk ve kapı ile ayrılmıştır.²²⁵

Firuz Bey Hamamı'na su temin eden birden çok su temin sistemi mevcuttu. Bu su temin sistemi şehrin kuzeydoğusundaki *Sedrenik* semtinde ve *Mrkovići* köyünde başlamaktaydı. *Sedrenik*'te bulunan su rezervi, Firuz Bey su rezervi olarak da adlandırılmaktadır. Su önce rezervden iki kilometre boyunca toprak borularla, sonrasında ise ahşap borularla hamama ulaştırılmaktaydı. Bu su rezervinde bulunan suyun fazlası şadırvan ve hamamı çevreleyen sokakların çeşmelerine iletilmekteydi. Bu su temin sisteminin son çeşmesi 1937 yılında kapatılmıştır. Bu yıl içinde Firuz Bey Hamamı'nın su kaynağı şehir su temin sistemine yönlendirilmiştir.²²⁶

Yapı Malzemesi: Taş ve tüf taşı kullanılarak inşa edilmiş olan bu yapıda kireç taşı da yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Hamamın tonoz çatısı tüf taşından inşa edilmiştir ve kurşunla kaplı olduğu aktarılmaktadır. Kuzey mekanının döşemesi dikdörtgen şeklinde sarı renkli klinkerli yapay taş ile kaplanmıştır.²²⁷ Güney mekanının döşemesi ise düzensiz farklı boyutlarda taşlar ile kaplanmıştır. Hamamda mevcut olan duvarın ortasında bulunan nişin kemeri tuğladan yapılmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda süsleme bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Firuz Bey Hamamı, Firuz Bey Medresesi'ne gelir sağlanması için inşa edilmiştir. Yapı, 1697 yılında çıkan bir yangında tamamen ortadan kalkmış ve bir süre yeniden inşa edilmemiştir. Hamam, bu tarihten itibaren 1810 yılına kadar hizmete açık tutulmuştur. Fakat bu tarih aralığında hamamın işletilmesinden kazanılan paranın hangi amaçla kullanıldığı

²²⁵ Arkeolojik kalıntılar üzerinde yapılmış tespitler neticesinde çıkarılmış sonuçlar ve detaylı analizler için bkz. (224), ODLUKA (29.03.2008) , "Mjesto i ostaci istorijske grağevine– Firuz-begov hamam u Sarajevu".

²²⁶ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, 75.

²²⁷ 20.yy'da üretilmiş ve yapıya eklenmiştir. Bkz. (224), ODLUKA (29.03.2008), 9.

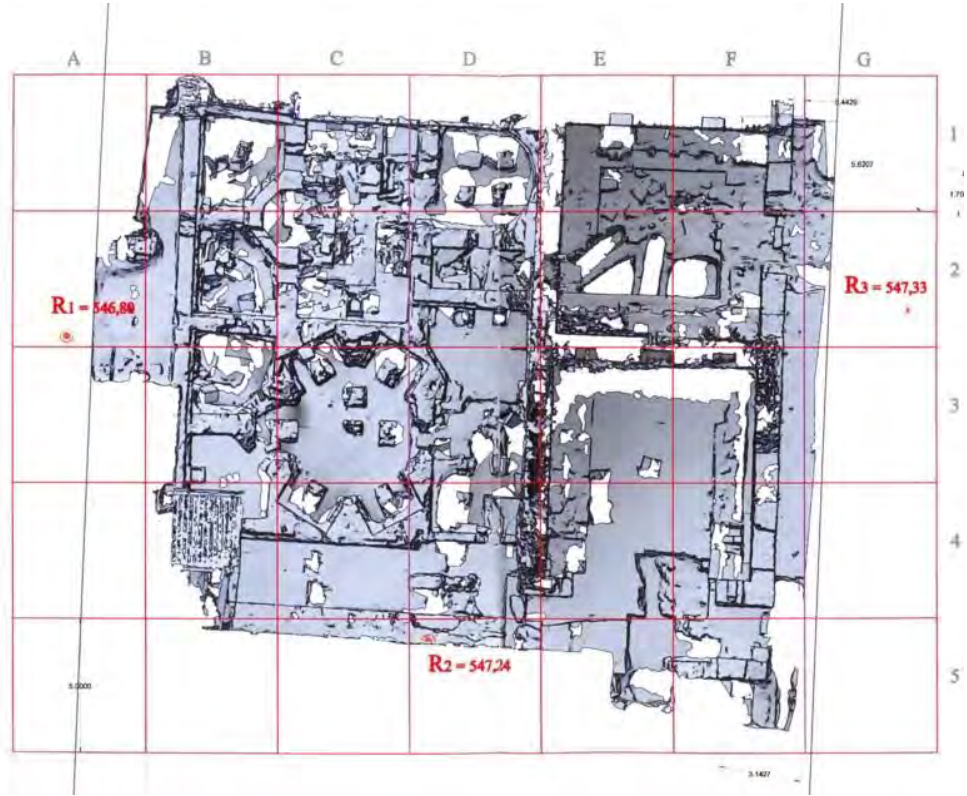
bilinmemektedir. Bu tarihte, yapının kubbeleri harap bir duruma geldiği ve vakıf tamirat için kaynak edinemediği için hamam hizmete kapatılmıştır. 40 yıl boyunca hizmete kapalı kalmış olan hamam daha da harap bir duruma düşmüştür. Hamamın bağlı olduğu vakfın mütevellisi 1849'da yapıyı, Saraybosna'nın önemli siyasi figürlerinden biri olan *Fadil Paša Šerifović*'e satmıştır.²²⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde hamam harap hale gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ise hamam kalıntılarının üzerinde atölye ve yemek servisi yapılan bir yapı inşa edilmiştir. Üzerinde sağlam yapılar inşa edilmediği için hamamın temelleri ve kalıntıları iyi bir şekilde korunmuştur. 1995 yılında bu alan boş bırakılmıştır. 2007 yılında *Fabrika duhana Sarajevo* hamamı içeren araziye satın almıştır. Federal Kültür ve Spor Bakanlığı'nın Anıtlar Koruma Enstitüsü tarafından yapıyla ilgili bir rapor (16 Şubat 2009) hazırlanmıştır ve bunu takiben alanda arkeolojik araştırmalar başlamıştır. “*Društvo arheologa 1894*” tarafından yapılan “Arkeolojik Araştırmalar Projesi” kapsamında alan araştırmaları yapılmıştır. Bu çalışma 2010 yılında tamamlanmıştır ve yapının mimarisi, strüktürü ve süslemelerinin özgün niteliklere sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Sit alanı olan Firuz Bey Hamamı'nın yeniden inşası için *Fabrika duhana Sarajevo* firması girişimlerde bulunmuştur. Fakat bu kararın sadece firma tarafından alınamayacağı ve profesyonel bir çalışmanın yürütülmesinin gerekli olduğunu ispatlamak için ICOMOS Bosna Hersek Milli Komitesi tarafından bir panel düzenlenmiştir.²²⁹ Bu panelde, hamamla ilgili veriler ve uzmanlarla yapılmış görüşmeler sonucunda *Firuz Bey Hamamı Arkeolojik Alanının Konservasyon Projesi*'nin ivedilikle hazırlanması gerektiği sonucuna varılmıştır.²³⁰ Yapı 2013/2014 yılında halka kapalı arkeoloji ve araştırma alanı ilan edilmiştir. Yapıya yaklaşmak veya girmek mümkün değildir.

²²⁸ *Fadil Paša Šerifović*; kaligraf, şair, mevlevi şeyhi, mutasarrıf, kadı ve Nakibü'l-Eşraf görev ve niteliklerine sahip Saraybosnalı önemli bir siyasi figürdü. Vakıf malı olan hamam'ın satılması, normal şartlarda mümkün değilken *Šerifović* gibi nüfuz sahibi birisine kendi döneminde satılması şaşırtıcı değildir. Bkz. (220), KREŠEVLJAKOVIĆ, 54.

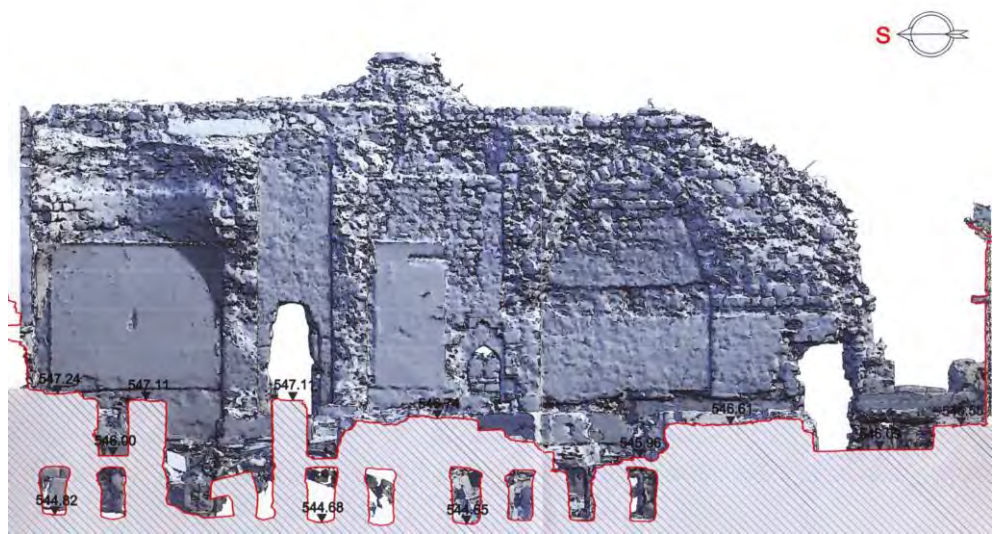
²²⁹ Vjekoslava SANKOVIĆ-SIMIČIĆ (Ed.), **Firduz-begov hamam: Revitalizacija arheološkog lokaliteta**, 9-11.

²³⁰ Bkz. (229), SANKOVIĆ-SIMIČIĆ (Ed.), 95-99.

Çizim 28. Firuz Bey Hamamı, Arkeolojik Araştırmalar
(Sanković-Simičić (Ed.)'den)



Çizim 29. Firuz Bey Hamamı, Doğu Duvarı
(Sanković-Simičić (Ed.)'den)





Resim 61. Firuz Bey Hamamı, Batı Mekanı (Halvet, Meydan kısmı)
(*Sanković-Simičić (Ed.)*'den)



Resim 62. Firuz Bey Hamamı, Mevcut Durum (06.10.2013)

3.1.6.2. Gazi Hüsrev Bey Hamamı

Yapının Adı: Gazi Hüsrev Bey Hamamı

Yapının Yeri: Gazi Hüsrev Bey Hamamı, güneyden *Mula Mustafa Bašeskije* Caddesi, batıdan ise *Pehlivanuša* Sokağı ile sınırlandırılmıştır.

Yapının İnceleme Tarihi: 19.12.2012, 25.09.2013, 01.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa kitabesi mevcut değildir. Yapının inşa tarihi ile ilgili kitabında *Redžić* 1555 yılını işaret etmektedir.²³¹

Yapının Banisi: Yapının banisi bilinmemektedir. Fakat Gazi Hüsrev Bey veya vakfının mütevellilerinden birisinin bu yapıyı inşa ettirmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Yapı ile ilgili ulaşılabilmiş tek kesin bilgi, bu yapının Gazi Hüsrev Bey vakfına Kasım 1537 tarihinden sonra eklenmiş olduğudur. Bu tarihe kadar Gazi Hüsrev Bey'e ait üç vakfiyede yapıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktır. Kaynaklarda, 17. yy'da hamamın mevcut olduğuna dair bilgilere rastlanmaktadır.²³²

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarı Özellikleri: Onarımlarla günümüze ulaşan Gazi Hüsrev Bey Hamamı çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Yapıyı iki büyük ve farklı boyutlarda sekiz kubbe örtmektedir. Hamamın erkekler kısmına *Mula Mustafa Bašeskije* Caddesi'nden ve bayanlar kısmına ise *Pehlivanuša* Sokağı'ndan girilmekteydi. Aynı boyuttaki iki ana kubbenin örttüğü soğukluk kısmından ılıklik kısmına geçiş sağlanmaktadır. Bu kısmın yan taraflarında hela ve usturalık mekanları mevcuttu. Ayverdi'den aktarıldığı kadarıyla Gazi Hüsrev Bey Hamamı'nın sıcaklığı büyük ölçülere sahip değildi ve dört adet halveti mevcuttu.²³³ Erkekler ve bayanlar kısmının

²³¹ Bkz. (130), REDŽIĆ, 83.

²³² Bkz. (220), KREŠEVLJAKOVIĆ, 55.

²³³ Bkz. (103), AYVERDİ, 352.

boyutları tamamen aynıydı. Aralarındaki tek fark kadınlar kısmının önünde bir avlunun bulunmasıydı. Öncelikle kare plan şemasına sahip büyük bir kubbe ile örtülmüş şadırvan üzerinden hamama girilmektedir. Şadırvandan sonra *kapalık* kısmına ulaşılmaktadır.²³⁴ Kapalığın uzunluğu şadırvan kısmı kadardır; fakat daha dardır. Bu kısım tonoz çatı örtüsü ile kapatılmıştır. Kapalıktan meydan ismindeki mekana girilmektedir ve meydan kubbe ile örtülmüştür. Meydan'ın açıldığı üç kapıdan üç halvete geçiş sağlanmaktadır. Bütün halvetler kubbe ile örtülmüştür ve her birindeki sıcaklık farklı seviyelerdedir. Meydan içinde bir tane tıraşhane bulunmaktadır ve halvetler içinde ise beş tane havuz mevcuttur. Bu havuzlara duvarlardaki lülelerden sıcak ve soğuk su aktarılmaktadır. Bu odalarda pencere açıklıkları yoktur. Işık kubbelerin tepesinde bulunan açıklıklardan mekana dağılmaktadır. Kapalık, meydan ve halvetler altında bodruma yakın bir oda bulunmaktadır. Bu mekanda su ısıtılmaktadır. Şadırvanın önünde büyük yangından önce (1879) bir köşe bulunmaktaydı. Hamamdan ayrılan erkekler bu kısımda kahve içmekteydiler. Bahsedilen yangından sonra günümüzde mevcut olan dükkanlar inşa edilmiştir.

Gazi Hüsrev Bey tarafından yaptırılan Gazi Hüsrev Bey Cami'nin kullanımına tahsis edilmiş su rezervinden 1891 yılına kadar Gazi Hüsrev Bey Hamamı da faydalanmıştır. Bu su rezervi Gazi Hüsrev Bey Cami'ne 7 km uzaklıkta bulunmaktaydı.²³⁵

Yapı Malzemesi: Yapının duvarları yonu taştan inşa edilmiştir ve kubbeleri ise kurşun ile kaplanmıştır. Yapı yenilenirken çatıdaki kurşun kaplama, kalay üzeri bakır kaplamaya çevrilmiştir.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda yeni tarihli kalem işleri bulunmaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Hamam, 1697 yılındaki büyük yangında hasar görmüştür. Tamiratının 1706 yılında tamamlandığı ve aynı yıl

²³⁴ Osmanlı hamamında bilinen *camekân* - soyunma yeri, bkz. (223), EYİCE, "Hamamlar", 402-430.

²³⁵ Bkz. (220), KREŠEVLJAKOVIĆ, 56.

içinde kiralandığı bilinmektedir. Saraybosna’da çıkan bir sonraki büyük yangında, 8 Ağustos 1879, hamam büyük zarar görmüştür ve bu yangında hamamın içinde bulunan bütün ahşap öğeler yanmıştır.²³⁶ Vakfın harcama defterleri incelendiğinde hamamın sıklıkla tamirat gördüğü anlaşılmaktadır. Hamamın geçirdiği son büyük tamirat 1891 yılına tarihlenmektedir ve bu tamiratta hamamın çevresinde dönemi için modern sayılan dükkanlar inşa edilmiştir. Şehir su temin sisteminden hamama su bağlanmıştır ve Viyana’dan yeni büyük bir kazan getirtilmiştir.²³⁷ Hamam 1914 yılından sonra özgün işlevini kaybetmiştir.²³⁸ 1930’larda hamamın avlusu, külhan kısmı ve kadınlar kısmı gece klübü olarak kullanılmıştır. Erkekler kısmı ise içki deposu olarak yeniden işlevlendirilmiştir.²³⁹ Saraybosna’da çıkmış büyük yangınlar yapıya geri dönüşü olmayan zararlar vermemiştir ve dolayısıyla yapı günümüze ulaşmıştır. Günümüzde Gazi Hüsrev Bey Hamam’ı *Adil Zulfikarpašić* Vakfı-Boşnak Enstitüsü’ne aittir, konser, sergi, panel vb sosyal etkinlikler için kullanılmaktadır.

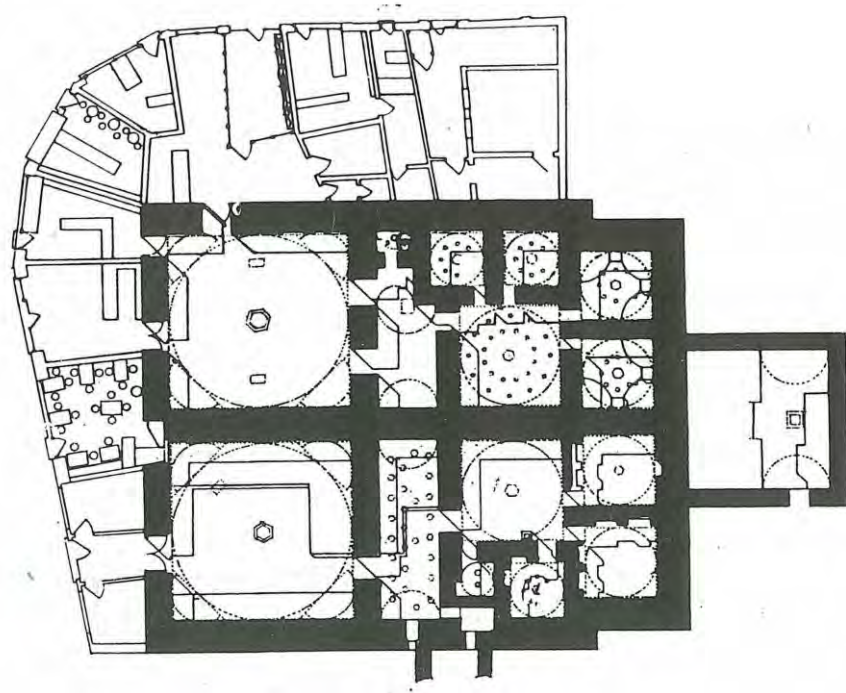
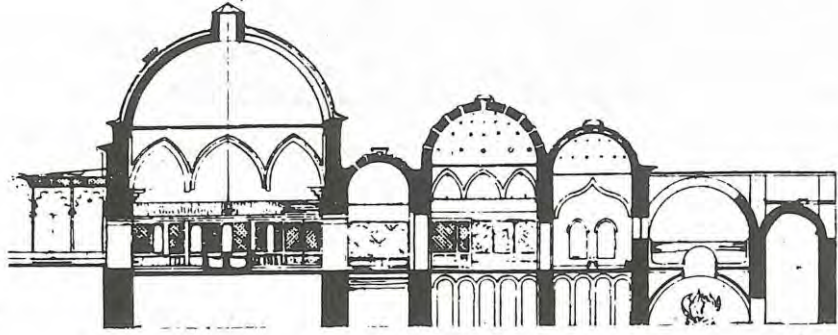
²³⁶ Bkz. (220), KREŠEVLJAKOVIĆ, 55-56.

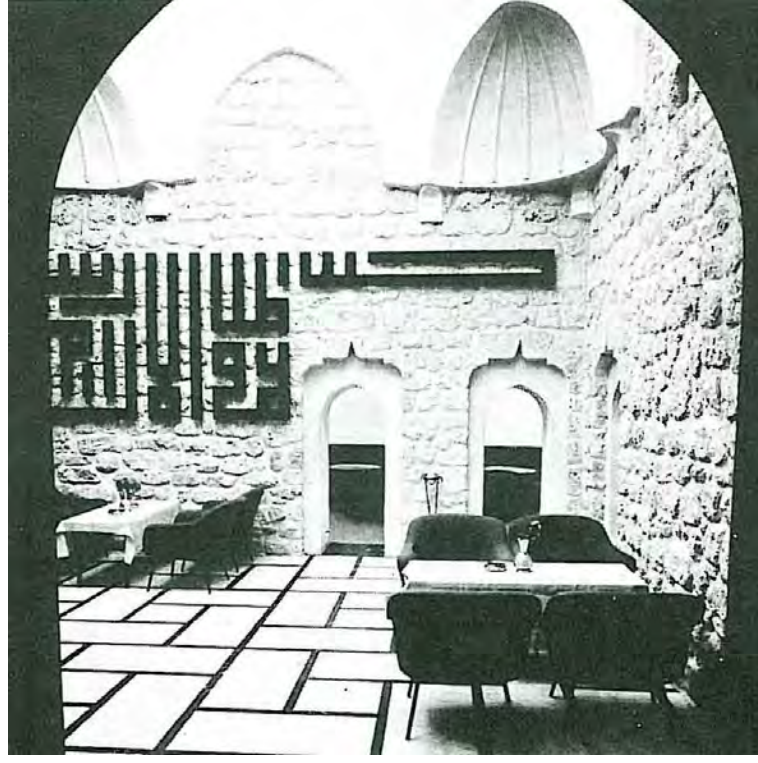
²³⁷ 1932 yılında yayınlanan “Husrevbegova banja“ makalesinde *Kreševljaković* bu tamirat için farklı bir tarih olan 1898 yılını vermiştir. Bkz. (220), KREŠEVLJAKOVIĆ, “Husrevbegova banja“, 72.

²³⁸ A.g.m., 71.

²³⁹ Bkz. (220), KREŠEVLJAKOVIĆ, 57.

Çizim 30. Gazi Hüsrev Bey Hamamı, Plan Şeması ve Kesit (*Pašić*'den)





Resim 63. Gazi Hüsrev Bey Hamamı, 1980'ler (Ayverdi'den)



Resim 64. Gazi Hüsrev Bey Hamamı, Örtü Sistemi (01.10.2013)

3.1.7. Köprüler

3.1.7.1. Hünkar Köprüsü (*Careva ćuprija*)

Yapının Adı: Hünkar Köprüsü/ *Careva ćuprija*/ *Carev most*

Yapının Yeri: Özgün köprü günümüze ulaşmamıştır. Mevcut köprü ilk köprünün 20 m kadar doğusunda, 19.yy'ın sonlarında inşa edilmiştir. Günümüze ulaşmamış taş köprü Hünkar Camisi'nin kapısı ile Kolobara Han'ın girişini 1896 yılına kadar bağlamaktaydı.²⁴⁰ Günümüzdeki köprü, Hünkar Camii Külliyesi'ni kuzeydoğu yönünde sınırlayan *Obala Isa-bega Ishakovića* Caddesi ile *Konak* Caddesi kesişimine bağlanmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 22.09.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının kitabesi mevcut değildir. 1 Şubat - 3 Mart 1462 tarihleri arasında *Gazi İsa Bey Ishaković* tarafından yapının vakfiyesi hazırlanmıştır. Bu sene içinde (Bosna'nın fethinden bir yıl önce) *Gazi İsa Bey Ishaković* Saraybosna'da Zaviye ile *Miljacka* nehri üzerine köprü inşa edilmesini emrettiği ve inşa faaliyetlerinin harcamalarını karşılaması için *Brodac* köyünde değirmenler vakfettiği bildirilmektedir.²⁴¹ 15.yy'ın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı fethinden sonra, Saraybosna'da büyük imar faaliyetleri başlamış ve Saraybosna, Osmanlı Devleti'nin kuzeybatısındaki en önemli merkez haline gelmiştir. *Miljacka* vadisi iletişim ve hareket açısından stratejik bir öneme sahip olduğu için Osmanlı Devleti bu bölgede onüç adet köprü inşa ettirmiştir ve bu köprülerden beş tanesi taştan yapılmaydı.²⁴² Yeni şehrin çekirdeği nehrin iki yakasında kurulmuştur fakat bu iki yaka işlevsel olarak birbirinden farklıdır. Bir yakada ticari faaliyetler yoğunlaşmakla

²⁴⁰ Bu köprü Hacı Hüseyin tarafından 1619/20 (H.1029) yılları arasında yaptırılmıştır. Aynı yerde 1462 yılından önce İsa Bey *Ishaković* tarafından bir köprü yaptırılmıştır fakat köprünün yapı malzemesi bilinmemektedir. Bkz. (3), BAŠESKIJA, *Ljetopis*, 296.

²⁴¹ Bkz. (1) ŠABANOVIĆ, “Dvije najstarije vakufname u Bosni”, 7-29.

²⁴² ODLUKA (11.03.2009), “Povijesni spomenik - Careva ćuprija u Sarajevu”. 4.

beraber diğerk yakada siyaset ve yönetim birimleri bulunmaktadır. Belirtilen iki yakayı ise Hünkar Köprüsü bağlamaktaydı.

Yapının Banisi: Yapının banisi *Gazi İsa Bey İshaković*'tir. II. Murad devri uçbeylerinden İshak Bey'in oğludur ve Gazi Bey olarak da anılmaktadır. 1454 yılında Saraybosna'nın ilk sancakbeyi olmuştur. Balkanlardaki en büyük Türk vakıflarından birinin kurucusudur. Üsküp'te büyük bir hayratı bulunmaktadır ve bu hayratı dışında günümüze ulaşmamış çok sayıda değerli yazma eser de kendisinin vakfiyesine dahildir. Üsküp'te İsa Bey Camii'ni inşa ettirmiş ve vakfiyesinde aktarıldığı kadarıyla inşası sırasında da vefat etmiştir. Bunun dışında yine Üsküp'te çifte hamam, mescit, 38 km su kemeri, tünel tesisatı ve han inşa ettirmiştir. Saraybosna'da Hünkar Camii, Bendbaşı Zaviyesi (Mevlevi Tekkesi), iki han, hamam, köprü, bedesten (1461'den önce), kervansaray, değirmen ve dükkan inşa ettirmiştir. Kalkandelen (Tetovo, Makedonya)'de de bir hamam inşa ettirmiştir.²⁴³

Yapının Mimarı: Mevcut köprünün projesini çeşitli kaynaklarda Çek mühendis *J.Pelikan Šuster*'in hazırladığı aktarılmaktadır.²⁴⁴

Yapının Mimarî Özellikleri: 28.80 m uzunluğundaki köprü tek kemer açıklığıyla geçilmiş ve betonarme olarak inşa edilmiştir. Basık kemer formunda inşa edilmiş köprünün alt kısmının en yüksek noktası ile nehir yatağı arasında 5.00 m yükseklik farkı bulunmaktadır. Köprünün inşasında klasik inşa teknikleri de kullanılmıştır. Yapının iki yakada yaslandığı yüzeylerde taş direkler bulunmaktadır. Köprünün yaslandığı taş direkler aynı zamanda kireç taşından yapılmış set duvarları ile desteklenmektedir. Taş direklerin köşeleri dairesel formda sonlanmaktadır. Köprüyü oluşturan kemerin açıklığı 25.00 m'dir ve köprüyü oluşturan kemerin iç yüzeyi çıplak beton ile bitirilmiştir.

Köprü hem yaya hem de araç trafiğine açıktır. Araç trafiğine açık olan şeridin genişliği 7.43 m'dir, yayalara ayrılmış alanın genişliği 2 x 0.95 m'dir. Yapının

²⁴³ Havva KOÇ, "İsa Bey", 652.

²⁴⁴ Bkz. (242), ODLUKA (11.03.2009), 5.

toplam genişliği 9.33 m'dir. Yayalara ayrılmış alan ile taşıtlara ayrılmış şeridin arasındaki yükseklik farkı 0.16 m'dir.

Köprünün yan yüzeylerinde çıkma şeklinde betonarme şerit devam etmektedir. Köprünün set duvarlarıyla birleştiği noktalarda dairesel sütunlar bulunmaktadır. Bu mimari elemanların yükseklikleri 1.22 m ile 1.57 m boyutları arasındadır ve özgün işlevleri aydınlatma elemanı taşıyıcılığıdır. Üç tane sütunun temel yükseklikleri 0.30 m ile 0.35 m arasında değişmektedir ve bir sütunun temeli mevcut değildir. Sütunların çapları 0.55 m ile 0.59 m civarındadır. Köprünün güney yakasında bulunan, sütunlara yaslanan taş korkulukların kalınlıkları 0.44 m'dir ve yüksekliği ise 0.70 m'dir. Bu korkulukların toplam uzunlukları 1.70 m'dir.

Günümüzde mevcut olan köprünün demir korkuluğunun yüksekliği 1.10 m'dir ve tarihi belgelerde tespit edilen özgün haline benzememektedir.

Yapı Malzemesi: Köprüyü destekleyen direkler kireç taşından (beyaz *hřeša*) inşa edilmiştir. Araçlar için ayrılmış şerit granit küp taş ile kaplanmıştır. Yayalar için ayrılmış yol ise asfalt ile kaplanmıştır. Yayalar için ayrılmış alanın daha önce granit küp taş ile döşenmiş olduğu tahmin edilmektedir. Kemerin yan yüzeylerinde sürekli devam eden kuvars taş kaplama mevcuttur.

Yapının Süsleme Özellikleri: Köprüde süslemeye yer verilmemiştir. Köprünün basık kemer açıklığının yan yüzeylerinde 0.50 m genişliğinde kullanılmış taş kaplama ile hareket sağlanmıştır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Hünkar Köprüsü'nün 1619 yılında yıkıldığı bilinmektedir. O tarihte *Miljacka*'nın taşması nedeniyle altı tane daha taş köprü yıkılmıştır. Kronogramdan aktarıldığı kadarıyla, Hacı Hüseyin Ağa isminde bir şahıs tarafından 1619/1620 (H.1029) yılında Hünkar Köprüsü yenilenmiştir.²⁴⁵ Büyük sel 15 Kasım 1791 (H. 18 Rebiulevvel 1206) yılında,

²⁴⁵ Bkz. (3), BAŠESKIJA, *Ljetopis*, 296.

Bašeskija'dan aktarıldığı kadarıyla, bütün Saraybosna köprülerini (Şehir Çehaya'nın köprüsü hariç) yıkmıştır.²⁴⁶ Hacı Hüseyin Ağa *Haračić* aynı yerde üç direkli, dört kemerli bir taş köprü inşa ettirmiştir. Daha sonraki dönemlerde (1792/1793) köprüde meydana gelmiş hasarlardan dolayı, yapının nehrin sağ yakasına yaslanan kemerinde *Hacı Mustafa Bešlija* tarafından tamirat yaptırılmıştır. 1880 yılında Belediye oturumunda meclise, *Milyacka* nehir yatağının düzenlenmesi ve *Bendbaša* ile *Čobanija* arasındaki set duvarlarının güçlendirilmesiyle ilgili bir teklif sunulmuştur. Bu inşa faaliyetleri, daha yoğun bir biçimde 1881 yılında şehri vurmuş, büyük çapta maddi zarara neden olmuş sel sonrasında gündeme getirilmiştir. Nehir yatağının düzenlenmesine ek olarak, set duvarlarının güçlendirilmesiyle ilgili ilk çalışmalar Latin Köprüsü'nden *Čumurija* Köprüsüne kadar yaptırılmıştır. Nehrin her iki tarafındaki set duvarlarının güçlendirilmesi dışında *Miljacka*'nın bir yakasında da *Apelov Kej* isminde bir yol açılmıştır. Daha sonra *Miljacka*'nın sağ yakası bu isimle anılmaya başlanmıştır. 1893 yılında *Čobanija*'dan *Skenderija*'ya kadar nehrin iki yakası düzenlenmiştir. 1896 yılında yoğun bir şekilde inşa faaliyetleri başlamış ve Latin Köprüsü'nden başlayıp *Vijećnica* (Meclis Binası)'ya kadar 3,5 km uzunluğunda taştan yapılma set duvarı inşa edilmiştir. Bu inşa faaliyetleri sırasında setlerin temelleri ve direkleri düzenlenmiştir. Bu set duvarlarının yükseklikleri 3 m - 5 m arasında değişmekteydi. Eski Hünkar Köprüsü 1897 yılında yıkılmıştır. Avusturya Macaristan döneminde yeni Hünkar Köprüsü, Eski Köprü'nün 20 m doğusunda *Konak* Sokağı ile bütünleşecek şekilde inşa edilmiştir. Çeşitli kaynaklarda köprünün 1897 yılında inşasının tamamlandığı bildirilmektedir.²⁴⁷ İki dünya savaşı arasındaki dönemde köprü *Bogdan Žerajić* ismini almıştır ve bu isimle 1992 yılına kadar adlandırılmıştır. 1992 yılından günümüze kadar köprü özgün ismiyle adlandırılmaktadır.

Yapı üzerinde, korkuluğun boyanması dışında koruma amaçlı herhangi bir uygulama yapılmamıştır. Köprünün yapısal elemanları ve betonarme taşıyıcı sistemi hasarlıdır. Taşıyıcı sistem üzerindeki yapısal çatlaklar basit gözlemle seçilebilmektedir. Betonarme taşıyıcı sistemde bazı noktalarda demir donatılar

²⁴⁶ Bkz. (3), BAŠESKIJA, *Ljetopis*, 296.

²⁴⁷ Bkz. (242), ODLUKA (11.03.2009), 5.

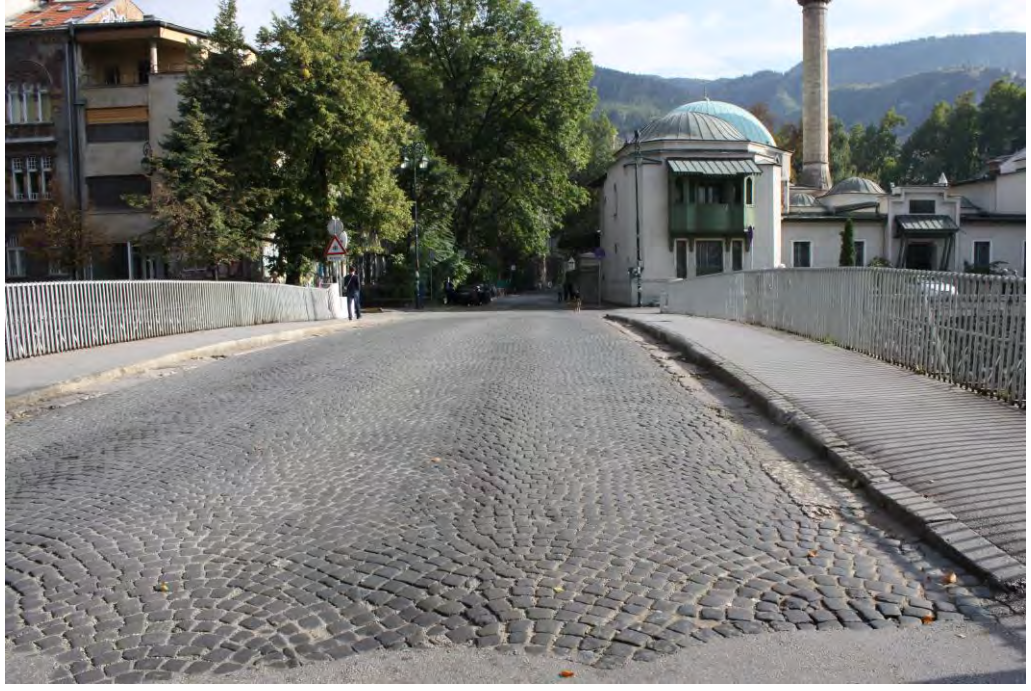
yüzeyde seçilmektedir ve bu donatılar korozyona uğramışlardır. Kemerin iç yüzeyinde tuzlanma gözükmemektedir. Yapının yan yüzeylerindeki taş kaplamalarda, çıkma yapan beton ek kısımda parça kopması gözlemlenmektedir. Demir korkuluğun bağlantı noktalarında korozyon seçilmektedir. Köprünün yan yüzeyinde sıva dökülmesi ve bazı noktalarda özgün malzeme ile örtüşmeyen çimento sıva müdahaleler gözlemlenmektedir. Yapının üzerinde mevcut olan bütün sütunlar hasar görmüştür. Sütunlardan bir tanesinde parça kopması mevcuttur ve sütunlar üzerinde derin çatlaklar gözlemlenmektedir. Köprünün güney yakasında camiye bakan her iki sütunun yan taraflarında taş korkuluk mevcuttur. Köprü üzerinde her iki yönde yoğun bir trafik akışı mevcuttur dolayısıyla köprü mevcut durumuyla yenilemeye ve acil koruma müdahalesine ihtiyaç duymaktadır.



Resim 65. Hünkar Köprüsü, Kartpostal, 1897. (*Prstojević*'den)



Resim 66. Hünkar Köprüsü, Genel Görünüm (22.09.2013)



Resim 67. Hünkar Köprüsü, Konak Caddesi'ne Bakış (22.09.2013)

3.1.7.2. Latin Köprüsü (*Latinska ćuprija*)

Yapının Adı: Frenklin Köprüsü/ Latin Köprüsü/ *Principov Most/ Latinska Ćuprija/ Latinski Most.*

Yapı, Osmanlı kaynaklarında Frenklin Köprüsü olarak geçmekte, halk arasında ise Latin Köprüsü olarak adlandırılmaktadır.²⁴⁸

Yapının Yeri: Köprü, kuzey yönünde *Obala Isa Bega Ishakovića* Caddesi, güney yönünde ise *Obala Kulina Bana* Caddesi ile sınırlanmaktadır. Bu köprü *Bistrik* semti ve daha önce *Latinluk* ismiyle anılan Dubrovnikli tüccarların ikamet ettiği koloni arasında bulunmaktaydı (Bu semtte Katolikler ikamet ettiği için 1781 yılında bu alanda bir Katolik kilisesi bulunduğu bilinmektedir²⁴⁹). Köprü'nün kuzeyinde, günümüze sadece ismi ulaşmış olan Eski Saraybosna'nın askeri ve idari merkezi "At Meydanı" bulunmaktaydı.²⁵⁰

Yapının İnceleme Tarihi: 07.09.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa kitabesi mevcut değildir. 15.yy'ın ikinci ve 16.yy'ın birinci yarısında, Saraybosna'da başlayan hızlı gelişmeler ve *Bistrik* ile *Latinluk* kısımlarında meydana gelmiş imar faaliyetleri ulaşım için yeni ihtiyaçların doğmasına neden olmuştur ve şehir için Hünkar Köprüsü dışında yeni köprülerin inşa edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Köprü ile ilgili ilk bilgiye 1541 yılında Bosna Sancak defterinde rastlanmaktadır. Bu bilgiye göre Şirmerd'in oğlu saraç Hüseyin Mehmed Bey, *Minetović* Mahallesinde bir köprü ile bir mektep inşa ettirmiştir. *Mehmed Bey Minetović* Camisi daha önce eski vakıf müdürlüğü binasının bulunduğu alanda konumlanmış ve dolayısıyla saraç Hüseyin'in köprüsü, büyük ihtimalle günümüzde mevcut olan Latin Köprü'nün arazisinde bulunmaktadır.²⁵¹ Sancak defterinden köprü'nün malzemesi ile ilgili bilgi edinmek mümkün değildir. Sonraki

²⁴⁸ Džemal ĆELIĆ, Mehmed MUJEZINOVIĆ, *Stari mostovi u BiH*, 121.

²⁴⁹ A.g.k., MUJEZINOVIĆ, 121.

²⁵⁰ ODLUKA (03.09.2004), "Povijesna građevina - Latinska ćuprija u Sarajevu", 8.

²⁵¹ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, *Izabrana djela III*, 231-232.; Bkz (248), ĆELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 118, 121.

kaynakta (Sicil Kayıtlarında) mevcut olan bilgilere göre bu köprünün ahşaptan yapılmış olduğu sonucuna varılmaktadır; çünkü köprü hızlı bir şekilde ortadan kalkmıştır. Sicil belgesinden aktarıldığı kadarıyla H.973 (1565) yılında aynı yerde Ali Ayni Bey tarafından bir taş köprü inşa ettirilmiştir. Günümüzdeki köprü 1798 yılında inşa edilmiştir.²⁵²

Yapının Banisi: Sicil Defterinde bir hacı olan *Alija Turalić*'in köprünün inşası için 410 akçe verdiğini aktarılmaktadır. *Alija Turalić* ile 1556 yılında Rüstem Paşa vakfının mütevellisi olan Ali Ayni Bey'in aynı kişi olduğu tahmin edilmektedir.²⁵³

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimari Özellikleri: Latin Köprüsü dört açıklıklı bir köprüdür ve kemerleri nehir yatağına oturan üç güçlü ayağa dayanmaktadır. Köprü kuzey yakasında taştan yapılmış bir set ayağına, güney yakasında ise taştan set duvarına yaslanmaktadır. Nehrin içindeki ayakların boyutları birbirine yakın ölçülerdedir. Köprü ayaklarını iki yönde keskin hatlara sahip mahmuzlar desteklemektedir. Akıntı yönünde bulunan mahmuzlar üçgen, zıt yönde bulunan mahmuzlar ise altıgen plan şemasına sahiptir. Köprünün silmeler hariç genişliği 4.30 m, akıntı yönündeki mahmuzlarının genişliği 2.25 m, akıntıya zıt yönde bulunan mahmuzlarının genişliği ise 1.35 m'dir. Köprünün toplam genişliği 7.90 m olmakla beraber bu ölçü güney yönünde bulunan son mahmuzun diğer mahmuzlardan 0.20 m daha uzun olması nedeniyle 8.10 m'ye çıkmaktadır.²⁵⁴ Mahmuzların genişlikleri birbirine yakın ölçülerdedir. Orta ve kuzey mahmuzların genişlikleri 2.40 m ve güneyde bulunan mahmuzun genişliği 3.00 m'dir. Kuzeyden güneye doğru köprü ayaklarının yükseklikleri değişmektedir. Bu nedenle ayakların zemine değdiği noktalar farklı kotlara isabet etmektedir. +0.00 kotu köprünün güney ayağının tabanından başlamaktadır ve nehir içinde zemin yüksekliği değişken olduğu için orta ayağın tabanı +0.27 m kotundan ve kuzeydeki ayağın tabanı ise +0.49 kotundan başlamaktadır. Köprü ayaklarını destekleyen

²⁵² Bkz (251), KREŠEVLJAKOVIĆ, 231-232.;

²⁵³ Hazim ŠABANOVIĆ, *Postanak i razvoj Sarajeva*, 94.; Bkz. (248), ČELIĆ, Mehmed MUJEZINOVIĆ, *Stari mostovi u BiH*, 121.;

²⁵⁴ ODLUKA (03.09.2004), "Povijesna građevina - Latinska ćuprija u Sarajevu", 8, 9.

mahmuzların yükseklikleri güneyden kuzeye +2.43 m, +2.61 m, +2.76 m'dir. Köprünün kemerleri farklı açıklıklara oturan yarı dairesel formlara sahiptir. Kemer açıklıkları güneyden kuzeye doğru değişmektedir; ölçüleri 6.20 m, 6.80 m, 8.40 m ve 7.00 m'dir ve bu günümüzdeki köprünün toplam uzunluğunu 39.20 m'ye ulaştırmaktadır. Orta ve kuzey ayakların içinde strüktürü hafifletmek için açılmış dairesel boşlukların çapları 1.60 m'dir.²⁵⁵ Dairesel boşlukların çerçevesini oluşturan taşların yönü ışınsal olarak daire merkezine yönelmektedir. Kuzey yakasına yaslanan ayağın içinde boşluk olduğu tespit edilmiş ve bunun diğer ayaklarda da aynı şekilde tekrar ettiği, böylelikle köprü üzerindeki iki dairesel boşluğun dekoratif öge olma yanında fonksiyonel özelliklerinin de olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁶

Yapı Malzemesi: Latin Köprüsü'nde kullanılmış ana yapı malzemesi taştır. Akıntı yönünde köprüyü destekleyen mahmuzların külahları poligonal şekilde kesilmiştir ve tuf taşı ile kaplanmıştır. Akıntıya zıt yöndeki mahmuzların külahları ise tek yönde eğimlidir ve yine tuf taşı ile kaplanmıştır. Mahmuzlar ile piramidal külahları silmeler ayırmaktadır ve bu silmeler beyaz kireç taşından inşa edilmiştir. Aynı zamanda mahmuzların zeminden kemer tabanına kadar olan kısımları Saraybosna'dan çıkan beyaz kireç taşından inşa edilmiştir. Köprünün mahmuzları dışındaki kısımlarının tamamı yatay muntazam derzli tuf taşından inşa edilmiştir.²⁵⁷ Köprünün günümüze ulaşmamış tepe silmeleri ile parapetleri kireç taşından inşa edilmiştir²⁵⁸. Günümüzdeki parapetler ile tepe silmeleri *hreša* taşından inşa edilmiştir.

Köprünün içerisinde bulunan iki dairesel boşluğun çerçevesi tuf taşından inşa edilmiştir. Köprünün üzerindeki yaya yolu ile ilgili yapılan araştırmalarda Osmanlı Döneminden kalma özgün taş kaplamaya rastlanmıştır ve bu parçalar uygulamalar sonrasında köprünün merkezinde uygun yerlere yerleştirilmiştir. Yaya yolunda eksik olan bütün parçaların rekonstrüksiyonu, *hreša*'dan ve daha önce yerinde bulunmuş özgün parçalar üzerinden çıkarılan şablonlardan yapılmıştır. Köprü

²⁵⁵ Bkz. (250), ODLUKA (03.09.2004), "Povijesna grağevina - Latinska ćuprija u Sarajevu", 8, 9. Günümüze ulaşmayan köprünün dördüncü ayağı olduğu varsayılırsa eklenen beşinci açıklık ile beraber köprünün toplam uzunluğunun 50 m üzerinde olduğunu varsaymak yerinde olacaktır.

²⁵⁶ Bkz. (110), ĆELIĆ – ĆEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al., 134.

²⁵⁷ Bkz. (250), ODLUKA (03.09.2004), "Povijesna građevina - Latinska ćuprija u Sarajevu", 9.

²⁵⁸ A.g.b., 9.

üzerinde Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş kireç taşından zemin döşemesi dışında Avusturya Macaristan döneminde eklenmiş granit küp taş döşeme mevcuttur. Bu eklenti Osmanlı Dönemindeki taş döşemeye teknik olarak kusursuz ve aynı zamanda iki farklı dönemi ustaca yansıtacak şekilde uyumlu eklenmektedir.²⁵⁹

Yapının Süsleme Özellikleri: Köprünün içerisinde bulunan boşlukların boyutları strüktürel olarak istenen katkıyı köprüye sağlayamadığı için özgün projede ağırlığı hafifletici önlem olarak düşünülse de *Mujezinović* bu boşlukları dekoratif yapı elemanları olarak gördüğünü aktarmaktadır. Özgün halinden farklı boyutlarda ve malzemede parapetlerin bulunması ve eklenen silmeler; köprü bünyesinde görsel olarak dominant olan boşlukları geri plana atmıştır.²⁶⁰

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Saraybosna'da sık sık ortaya çıkan sel baskınları köprüyü de aynı şekilde etkilemiştir. 1793 yılında bir yakaya yaslanan kemer yıkılmış, aynı yıl Saraybosna kadısı onun yenilenmesi için Valiye dilekçe yazmıştır ve Vali tarafından bu istek kabul edilmiştir. 15 Ocak 1789 yılında köprüdeki kemerlerden biri daha yıkılmış ve bu olay sonrasında yapı yenilenmiştir. 15 Kasım 1791 yılında Saraybosna'da meydana gelmiş büyük sel sırasında Latin Köprüsü büyük zarar görmüştür ve yaya ulaşımı tamamıyla kesilmiştir. Meydana gelmiş zararın büyüklüğü, sosyal ve ekonomik kriz ile savaşlar nedeniyle altı yıl boyunca köprüyle ilgili herhangi bir yenileme çalışması yapılamamıştır. Saraybosna'nın zengin tüccarlarından *Hacı Abdulah-aga Briga* ölümünden sonra hayır işleri için mirasının üçte birini bırakmıştır. Hayır işleri için ayrılmış mebla köprünün yenileme işi için kullanılmıştır. 23 Cumade'l ahir 1212 (13 Aralık 1797) tarihinde Saraybosna'nın önde gelenleri kadıdan *Briga*'nın mirasının Latin Köprüsü'nün yeniden inşası için kullanılmasını rica etmişlerdir. Köprünün yenilenmesi 1798 yılında tamamlanmıştır ve yanına dükkanları olan iki ev inşa edilmiştir. Bu dükkan ve evlerden kazanılan gelirlerin, köprünün sonraki yıllarda geçireceği tamiratlar için kullanılmasına karar verilmiştir. Köprünün yenilenmesi ile ilgili iki kitabe (tarih) mevcuttur, bunlardan ilki Saraybosna kadısı *Mehmed Emin*

²⁵⁹ Bkz. (110), ČELIĆ – ČEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al., 134.

²⁶⁰ Bkz. (248), ČELIĆ- MUJEZINOVIĆ, 125.

Isević tarafından yazılmıştır ve bu kitabe 1886 yılına kadar Latin Köprüsü'nün üzerinde bulunmuştur. 1886 yılında bu kitabe Ulusal Müzeye kaldırılmıştır. Diğer kitabe Saraybosnalı şair *Abdulah Burek Nazari* tarafından kaleme alınmıştır fakat köprünün üzerine işlenmemiştir. Bu kitabeye *Mehmed Enveri Kadić*'in Bosna ile ilgili kitabeleri topladığı antolojisinde rastlamak mümkündür.²⁶¹ Köprünün yenilenmesi ile ilgili olarak, *Mula Mustafa Bašeskija* yıllığında aktardığı kadarıyla, köprünün tamiratına 27 Safer 1212 (19 Ağustos 1797) tarihinde başlanmıştır ve 1213 yılı Rebiülahir ayının sonunda (1-10 Ekim 1798) tamamlanmıştır.²⁶² Tarihçiye göre yenileme işlemi üç ay sürmüştür fakat yine kendisinin sunduğu diğer verilere göre bu işlem toplam bir yıl sürmüştür. *Bašeskija* büyük ihtimalle sadece yenileme işleminin son etabını yazılarında aktardığı için süreci üç ay olarak belirtmiştir.²⁶³

1914 yılında *Miljacka* nehrinin sağ yakasında Avusturya Macaristan İmparatorluğu veliahtı Franz Ferdinand ve eşinin suikasta uğramasına ithafen, köprü girişine betonarmeden bir anıt ve bank inşa edilmiştir. Bahsedilen bank günümüzde de mevcuttur. Fakat anıt 1918 yılında kaldırılmış ve köprüye suikastı gerçekleştiren *Gavrilo Princip*'in ismi verilmiştir.²⁶⁴

19.yy sonundan itibaren *Miljacka* nehrinin akışında meydana gelmiş değişiklikler²⁶⁵ ve modern ihtiyaçların kentsel sirkülasyonu etkilemesi nedeniyle beş gözlü ve simetrik olduğu varsayılan köprü değiştirilmiştir. Bu varsayım kapsamında kuzey yönünde bir açıklığın iptal edildiği düşünülmektedir. Çünkü simetrik olarak kemer yükseklikleri kağıt üzerine aktarıldığında, en güneydeki kemere denk gelen yükseklik şu anda var olmayan beşinci kemer yüksekliğiyle eşittir.²⁶⁶ Yaya sirkülasyonunu sağlamak için köprüye eklenmiş silmeler özgün korkulukların ortadan kaldırılmasına neden olmuştur. Bu işlem sonrasında taş korkuluklar yerine

²⁶¹ Yenileme işlemi ile ilgili iki kitabeden de ebced hesabı ile çıkarılan tarih H 1213'tür.

²⁶² Bkz. (3), BAŠESKIJA, 334, 339.

²⁶³ A.g.k., 339.

²⁶⁴ Bkz. (248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 122.

²⁶⁵ Nehir yatağının daralması ve şehrin nehir yatağına doğru genişlemesi 1880—1897 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bkz. Ljiljana KRALJEVIĆ, “Kozja Čuprija na Miljacki: istorijat, arhitektura i konzervacija objekta”, 18.

²⁶⁶ Bkz. (250), ODLUKA (03.09.2004), 9-10.

demirden korkuluklar eklenmiştir. Bunun dışında köprü üzerinde mevcut kitabe 1880 yılında sökülmüş ve Ulusal Müzeye taşınmıştır. 1894 yılında yenileme tamamlanmış ve kitabe köprüye eklenmiştir fakat zaman içine bu kitabe ortadan kalkmıştır.²⁶⁷

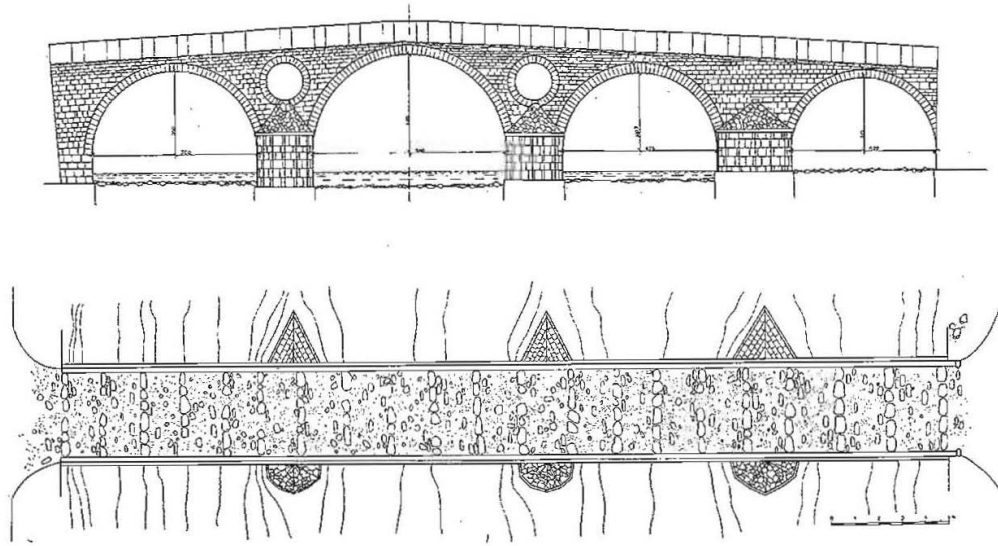
Restorasyon, konservasyon ve yapısal onarım projelerinin uygulamalarına Ağustos 2003 yılında başlanmıştır. Saraybosna Kantonu'nun Kültür, Tarih ve Doğal Mirası tarafından yapılmış olan projede (2003-2004) beşinci kemerin rekonstruksiyonunun günümüzde mümkün olmayacağı sonucuna varılmıştır. Günümüzde beşinci kemerin geçtiği alanda bir cadde bulunmakta ve dere yatağının daraltılması ile caddede bulunan tramvay hattının taşınmasının mümkün olmaması rekonstrüksiyon işlemini imkansız kılmıştır. Bu nedenle beşinci kemerin şeması köprü bitişinden sonra asfalt kaplamaya yerleştirilen taş ekler ile teorik olarak aktarılmaya çalışılmıştır.²⁶⁸ Aralık 2003 yılında çalışmalar çevresel koşullardan dolayı durdurulmuştur. Çalışmalar Mart 2004 yılından itibaren devam ettirilmiş ve Eylül 2004 tarihinde tamamlanmıştır.²⁶⁹

²⁶⁷ Bkz. (250), ODLUKA (03.09.2004), 8.

²⁶⁸ Bkz. (110), ČELIĆ – ČEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al., 134

²⁶⁹ A.g.k.

Çizim 31. Latin Köprüsü, Batı Cephesi ve Plan Şeması
(Čelić – Mujezinović'den)



Resim 68. Latin Köprüsü, Eski Kartpostal, 1914 (Prstojević'den)



Resim 69. Latin Köprüsü, Genel Görünüm (07.09.2013)

3.1.7.3. Keçi Köprüsü (*Kozija Ćuprija*)

Yapının Adı: Keçi Köprüsü/ *Kozija Ćuprija*.

Yapının Yeri: Köprü, Sarabosna'ya üç kilometre uzaklıkta, eski kervan yolu (İstanbul Caddesi/ *Stambolska Džada, Carigradski Drum*²⁷⁰) üzerinde bulunmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 22.09.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa kitabesi mevcut değildir. Fakat *Catarino Zeno* seyahatnamesi aracılığıyla bilgi edinmemiz mümkündür. Bu seyahatnameden yola çıkarak 1550 yılında *Miljacka* nehrinin üzerinde birden çok geçiş, köprü olduğu anlaşılmaktadır. Keçi Köprüsü'nün bunlardan biri olma ihtimali bizi yapının 16.yy'da da mevcut olabileceği sonucuna ulaştırmaktadır. Fakat *Alija Bejitić*, yapının 17. yy'da inşa edildiğini düşünmekte ve yapının ismi ile *Jarčedoli* isimindeki yerleşkeyi ilişkilendirmektedir.²⁷¹

Yapının Banisi: Yapının banisi ile ilgili birden çok teori mevcuttur. Bir efsaneye göre köprüyü Romalılar inşa etmiştir. Diğer bir teoride ise köprü, Sokollu Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu bilgi köprüye yakın bir köşk üzerindeki kitabeden çıkarılmıştır. Bu kitabeye göre köşkün güzel bir yapı olduğu ve büyük ihtimalle köprünün tamamlandığı dönemde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Köşkün ek yapı olarak Keçi Köprüsü'nün hemen yanında inşa edildiği düşünülmektedir. Günümüze ulaşmayan metne²⁷² göre 1577-1578 yılları arasında Köşke kitabe yerleştirilmiştir ve aynı zamanda bu tarihler Sokollu Mehmet Paşa'nın Vişegrad köprüsü üzerinde

²⁷⁰ Bu cadde *Šeher-Çehaya* köprüsü üzerinde *Miljacka* nehrinin kuzey yakasından başlayarak *Alifakovac* ve Keçi Köprüsünü geçerek nehrin sağ yakasına ulaşmaktadır. 15. yy'dan 19. yy 'a kadar Saraybosna, *Prača* ve *Goražde*'yi geçerek bütün Bosna Hersek'i Sancak, Sırbistan, Makedonya, İstanbul ve Doğu vilayetlerine bağlamaktaydı. Bkz. ОДЛУКА (01.09.2004), “Историјски споменик – Козија ћуприја у Сарајеву”, 4,5.

²⁷¹ Bkz. (110), ĆELIĆ – ĆEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al., 129.

²⁷² Bu köşkün ve kitabenin hangi tarihte ortadan kalktığı bilinmemektedir. Bu kitabenin metni Muhamed Enveri efendi *Kadić*'in vakayinamesinde kopyalanmıştır. Metnin içeriği için Bkz. Mehmed MUJEZINOVIĆ, “Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka”, 110-111.

bulunan kitabeldeki tarihlerle örtüşmektedir.²⁷³ Köprü ile ilgili kesin bilgilere 18. yy ve 19. yy ‘a tarihlenen kaynaklardan ulaşmak mümkündür. Bu bilgilerin büyük bir kısmını köprünün tamirâtı ve köprünün çevresinde yapılmış imar çalışmaları oluşturmaktadır.

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimari Özellikleri: Keçi Köprüsü tipolojik olarak tek kemerli bir köprüdür ve dairesel açıklıklara sahip olması bu köprünün Bosna Hersek’teki diğer köprülerden ayrılmasına neden olmaktadır.²⁷⁴ *Miljacka* nehrini ustaca geçen köprü; oldukça yüksek, daireye yakın formda bir kemere sahiptir. Yapının strüktürü zeminde bulunan kayalardan başlamaktadır ki köprünün güney yakasında bu özellik açık bir şekilde seçilebilmektedir. Kuzey yakasında kemerin oturduğu kısımda yedi sıra kireç taşından taşıyıcı ayak örülmüştür. Köprünün güney yakası tamamen kaya kütlesi üzerine yaslanmaktadır. Nehrin iki yakasında bulunan kaya kütleleri aynı yüksekliktedir. İki yaka arasında ortalama 17.50 m uzunluğunda bir açıklık mevcuttur. Kayalar arasında bu kadar kısa bir açıklığın olması ve İstanbul Caddesi’nin yüksek bir kottan geçmesi doğal olarak köprünün bu gabariye ulaşmasına neden olmaktadır.

Kemerin uzunluğu 17.60 m’dir ve nehir yatağından itibaren kemerin en yüksek noktası arasındaki yükseklik farkı 10.00 m civarındadır. Köprü üzerinde bulunan dairesel boşlukların çapları 3.01 m ile 3.15 m ‘dir. Dairesel boşlukların etrafındaki sıralar köprünün cephesinden 0.03 m ile 0.04 m içeriye girmektedir.

Köprünün genişliği değişkendir ve 4.75 m ile 4.79 m arasında değişmektedir. Köprünün uzunluğu parapetlerin bitişleri hesaba katılırsa 42.18 m civarındadır. Fakat yaya yolu baz alınırsa parapetlerin bitişleri arasında uzaklık 49.00 m’dir. Köprünün

²⁷³ Bkz. (248), ČELIĆ-MUJEZINOVIC, 90.

²⁷⁴ Bosna Hersek’teki tek açıklıklı olan diğer köprüler *Mostar*, *Livno* ve *Klepci/Čapljina*’da bulunmaktadır.

kaplandığı dikdörtgen taş bloklar farklı boyutlardadır. Bu bloklar 1.25 m x 0.70 m ile 0.35 m x 0.15 m boyutlarındadır.²⁷⁵

Yapı Malzemesi: Keçi Köprüsü, diğer Bosna Hersek köprülerinde olduğu gibi tuf ve kireç taşından yapılmıştır. Kemerin büyük bir kısmı tuf taşından inşa edilmiştir, köprünün alt kısımları, cephelerin tamamı ve parapetler kireç taşından inşa edilmiştir. Kemerin en yüksek noktasında tuf taşı yerine üç sıra kireç taşı kullanılmıştır.²⁷⁶ Köprü üzerinde bulunan dairesel boşlukları saran çerçeveler de tek sıra tuf taşından inşa edilmiştir.²⁷⁷

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda süsleme bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Köprü ile ilgili değişiklikleri barındıran bilgilere 18. yy ve 19. yy'da rastlanmaktadır. Bu bilgilerden bazıları *Mula Mustafa Bašeskija*'nın yıllığında geçmektedir. *Bašeskija*, 1771 yılında Hacı Osman Hacı Bektaşoğlu'nun (*Hadžibektašević*) mirasından bir taş duvarın tamir edilmesi ve bu duvarın Keçi Köprüsünden *Alifakovac*'a kadar uzatılması için para harcadığını aktarmaktadır.²⁷⁸ 18 Muharrem 1214 (22 Haziran 1799) tarihinde, Keçi Köprüsü'nün bir kemerinin tamiratı sırasında kemerin beş veya altı usta üzerine yıkıldığını ve ustalardan birinin hayatını kaybettiğini yine bu eserinde aktarmaktadır.²⁷⁹

19.yy'ın tamiratlarında köprünün her iki tarafında farklı işçilikte ve boyutlarda kaplama taşı kullanılmıştır. Taşların farklı sıralanması ve farklı malzeme kullanımı da çeşitli detay hatalarının oluşmasına neden olmuştur. Özellikle kuzey yakasında akıntıya karşı olan cephede bahsedilen özellikler seçilebilmektedir. Edinilen bilgilere göre daha önce yapılmış tamiratlar köprünün gabari ve

²⁷⁵ Bkz. (270) , ОДЛУКА (01.09.2004), 10.

²⁷⁶ Bkz. (110), ČELIĆ – ČEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al., 130.

²⁷⁷ Bkz. (270) , ОДЛУКА (01.09.2004), 4,5.

²⁷⁸ Bkz. (110), ČELIĆ – ČEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al., 129.

²⁷⁹ Bkz. (3), BAŠESKIJA, 108.

²⁷⁹ A.g.k., 344.

strüktüründe herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır. Fakat bu müdahaleler yapının dış görünüşü ve detaylarını etkilemiştir.²⁸⁰

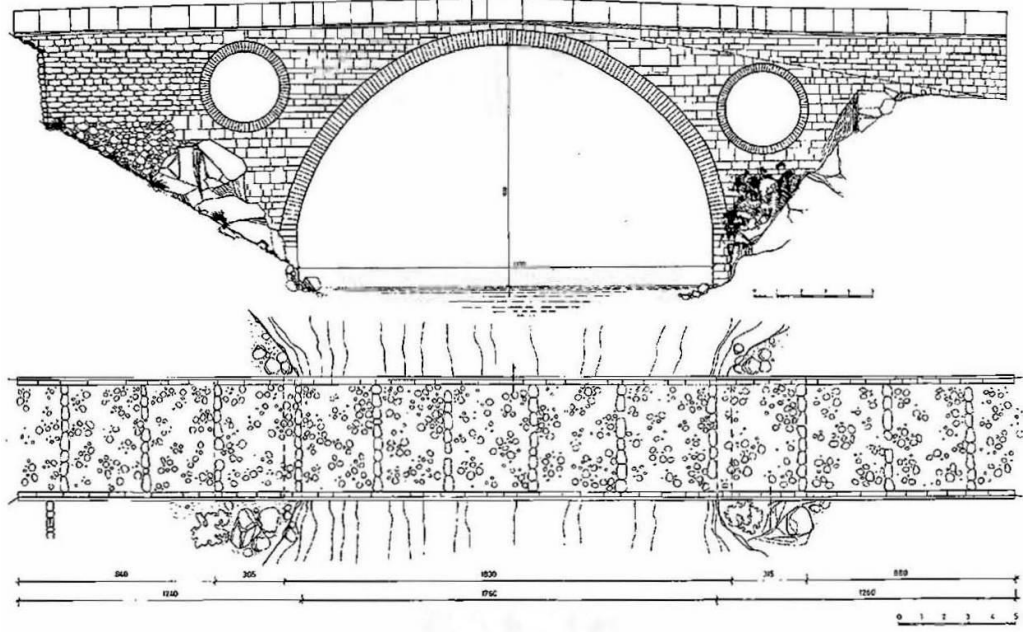
1956-1957 yılları arasında yapıda detaylı ve kapsamlı bir restorasyon çalışması yürütülmüştür. Köprünün sağ yakasında Avusturya Macaristan dönemine tarihlenen muhdes duvarlar ortadan kaldırılmıştır.

2008-2009 yılları arasında Saraybosna Kantonu tarafından yürütülen proje kapsamında yapılmış ilk analizlerde köprü strüktürünün bazı yapısal elemanlarının görevlerini yerine getiremeyecek durumda olduğu tespit edilmiştir. Yapıdaki en kritik hasar köprünün üst kısmını kapsamaktadır ve bu kısımdan yapı içerisine su akmaktadır. Köprünün üzerindeki yaya yolu döşemesi tek bir düzleme oturmamaktadır. Köprünün batı cephesi üzerinde kuzey yakasına yakın olan kısımlarda kireç taşı kaplamasında kopmalar mevcuttur. Köprü kemerinin iç yüzeyinde tespit edilmiş özel kirlilik, yaya yolundan drenajın sağlanamadığını ve suyun köprü yüzeyinden kemer yüzeyine kadar aktığını göstermektedir. Bunun dışında parapetlerde ise yerel olarak deformasyonlar mevcuttur. Yürütülen proje kapsamında yaya yoluna su izolasyonu uygulanmıştır ve yaya yolu ile parapetlerdeki uygunsuz yükseklik farkları giderilmiştir. Su yalıtımına takviye olarak köprü girişlerine dökme demirden su toplama kanalları eklenmiştir ve bu kanallarda toplanan su nehre aktarılmaktadır. Köprü cephelerinde ve içinde açılmış dairesel boşluklarda bitkilenme tespit edilmiştir. Bu kısımda bahsedilen bütün hasarlar ve iyileştirme teknikleri 2009 yılında tamamlanmıştır²⁸¹. 2008 yılında tespit edilmiş, su yalıtımı eksikliği kaynaklı siyah lekeler ve köprü üzerinde ve içindeki dairesel boşluklarda mevcut olan bitkilenme problemi günümüzde de sürmektedir. Bunun dışında parapetlerin iç yüzeylerinde siyah tabaka oluşumu günümüzde de devam etmektedir. Saraybosna Kantonu'nun yürüttüğü uygulamada parapetlerin aynı düzleme çekilme işlemi başarısız olduğu gözlenmektedir. Sonuç olarak günümüzde köprü iyi durumdadır.

²⁸⁰ Bkz. (270) , ОДЛУКА (01.09.2004), 11.

²⁸¹ Bkz. (110), ČELIĆ – ČEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al, 130-131.

Çizim 32. Keçi Köprüsü, Doğu Cephesi ve Plan Şeması (Čelić – Mujezinović'den)



Resim 70. Keçi Köprüsü, Eski Kartpostal (Škoro'dan)



Resim 71. Keçi Köprüsü, Genel Görünüm (22.09.2013)

3.1.7.4. Şehir Çehaya Köprüsü (*Šeher Čehajina ćuprija*)

Yapının Adı: Şehir Çehaya Köprüsü/ Şeheriya/ Mustafa Paşa Köprüsü/ *Šeher-ćehajina ćuprija*.

Yapının Yeri: Şehir Çehaya Köprüsü, kuzey yönünde *Obala Kulina Bana* Caddesi ve *Bentbaša* caddesinin kesiştiği nokta, güney yönünde ise *Obala Pariške Komune* Caddesi ile sınırlanmaktadır. Yapı, Saraybosna'nın iki semti arasında bulunmaktadır, bunlar güneyde *Alifakovac*, kuzeyde ise *Nadmlini* semtleridir. Köprü; güneyinde, *Alifakovac* semtinde bulunan Vekil Harç Camisi ve mezarlığı ile doğrudan ilişkilidir. Aynı zamanda köprünün kuzey doğu tarafında Avusturya Macaristan döneminde inşa edilmiş Meclis Binası (*Vijećnica*) bulunmaktadır.

Yapının İnceleme Tarihi: 07.09.2013, 08.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: Şehir Çehaya Köprüsü ve Şeheriya isimleri yapının inşa tarihi ve banisiyle ilgili bilgiler içermektedir. 16.yy'da yoğun ticari faaliyetler ve şehirde meydana gelmiş genişlemeler nedeniyle Hünkar Köprüsü ve birkaç köprünün inşa edildiği bilinmektedir. Yapının bulunduğu yerde, 16.yy'ın ikinci yarısında inşa edilmiş bir taş köprünün mevcut olduğu kaynaklarda geçmektedir. Mostar Şehir Arşivi'nde bulunan kitabenin kopyasına göre köprünün ebced hesabı ile H.994 (1585-1586) yılında inşa edildiğine ulaşılmaktadır. Bu kopyanın üzerindeki ekli notta Arşiv'de bulunan kitabenin Saraybosna *Bentbaša*'da bulunan köprünün kitabesi olduğuna ulaşılmaktadır.²⁸² Kitabeyi işleyen şair Hadi, eserinde köprünün üstün nitelikli olduğuna değinmektedir. Aktardığı kadarıyla *Miljacka*'da köprünün memba tarafında hafif, geçici ve ahşaptan yapılmış, günümüze ulaşmayan köprüler bulunmaktadır. Aktarılan bilgiyi destekleyen bir kanıt eğer güçlü bir köprü memba yönünde inşa edilmişse bunun günümüze ulaşmış olacağıdır ki günümüzde herhangi bir köprü kalıntısı bu yönde mevcut değildir. Yukarıda Hadi'nin aktardığı bilgiye uyan tek köprü Şehir Çehaya Köprüsü olduğu için bu kitabe ile köprünün

²⁸² Bkz. (248), ČELIĆ- MUJEZINOVIĆ, 111.

ilişkilendirilmesi mantıksal açıdan doğrudur. Kitabede adı geçen şair Hadi *Višegrad* Köprüsü'nün kitabesini yazan şair ile aynı kişi olması muhtemeldir. Bu iki köprünün kitabelerinin yazılmaları arasında 10 yıllık bir zaman farkı vardır ve şair için bu kitabede *Hadi* ve *Nihadi* isimleri zikredilmektedir. Bu, şairin aynı kişi olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²⁸³

Yapının Banisi: Köprünün isimleri nedeniyle, banisinin Şehri Kethüda (Saraybosna Şehri Kethüdası) veya *Šeher Čehaja* olduğu düşünülmektedir. Baninin gerçek ismi, hangi tarihte yaşadığı gibi önemli bilgilere ulaşamamaktadır. Civarda bulunan *Alifakovac* mezarlığındaki bir mezar taşının Şehri Kethüdaya ait olduğu düşünülmektedir. Yalnız bu mezar taşı biçimsel olarak 17.yy öncesine tarihlenmektedir fakat Şeher Čehaya Köprüsü'nün daha eski olduğu tahmin edilmektedir.²⁸⁴ Mostar Şehir Arşivi'nde bulunan kitabesinde köprünün banisi *Alija Hafizadić* olduğu aktarılmaktadır ve bu kişinin meşhur Ali Ufak veya Ali Fakih olduğu düşünülmektedir.²⁸⁵

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarî Özellikleri: Şeher Čehaya Köprüsü 16. yy ile 19. yy arasında Osmanlı Mimarlığı'nda yaygın olan köprü tipolojisini yansıtan bir örnektir. Köprü, dört kemer ve üç taşıyıcı ayaktan oluşan ağır ve taştan yapılma bir strüktürden ibarettir. İlk inşa edildiği tarihte beş açıklık ve dört taşıyıcı ayaktan oluşmaktaydı. Fakat *Miljacka* nehri yatağında gerçekleştirilmiş düzenlemeler sonucunda kuzey yakasında bir kemer ile bir direk yeni oluşan set içine gömülmüştür.

Memba yönünde bulunan selyaranlar üçgen plan şemasına, mansap cephesindekiler ise çokgen plan şemasına sahiptirler. Mahmuzların kaidelerinin yükseklikleri ve şekilleri değişkendir. Memba cephesinde bulunan selyaranlar

²⁸³ Bkz.(248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 111-112.

²⁸⁴ A.g.k., 110.

²⁸⁵ Ali Ufak veya Ali Fakih *Alifakovac* semtine isim veren meşhur kişidir ve kendisi *Alifakovac* mezarlığına defnedilmiştir. Bu mezartaşı 16.yy veya 17.yy başlarına tarihlenmektedir ve kronolojik olarak bahsedilen köprü kitabesiyle aynı döneme rastlamaktadır. Bu bilgi Ali Fakih'in köprünün banisi olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. (Bkz. *Ali Fakih Türbeleri*, 104.)

pramidal külâhlar ile örtülmüştür altında ise profilli silmeler bulunmaktadır. Memba tarafında bulunan selyaranların külâhları keskin hatlara sahiptir ve eşkenar üçgen formuna sahiptirler. Selyaranlarda bulunan kaideler köprü cephesine yapışmışlardır.

Mansap tarafında bulunan mahmuzlar çokgen plan şemasına sahiptirler ve yine çokgen külâhlar ile örtülmüşlerdir. Gabarilerinden dolayı mahmuzlar aynı zaman payanda olarak da çalışmaktadırlar. Köprünün ayaklarının kesitlerinin arttırılması için yapı bünyesinde bazen bir bazen iki kademe kullanılmıştır. Ortada bulunan iki ayakta iki kademe güneyde bulunan ayakta ise bir kademe mevcuttur.

Güneyde bulunan köprü ayağının kaide yüksekliği 0.20 m'dir ve geri kalan iki ayağın kaidelerinin yükseklikleri ise 0.50 m'dir. Kuzeydeki ayağın mansap kısmında kalan mahmuzunun yüksekliği silmeye kadar 2.40 m ve geri kalan mahmuzların silmeye kadar olan yükseklikleri ise 2.75 m'dir. Memba ve mansap tarafındaki mahmuzların külâhlarının yükseklikleri 1.40 m ile 1.75 m arasında değişmektedir.²⁸⁶ Köprü açıklıkları kuzeyden güneye doğru: ilk kemer açıklığı 7.20; ikinci kemer açıklığı 7.35 m, üçüncü ve dördüncü kemer açıklıkları 7.85 m uzunluğundadır. Beşinci kemerin uzunluğunun 7.20 m ile 7.35 m genişliğinde olduğu tahmin edilmektedir.²⁸⁷ Kemerlerde bulunan taşlar 56-61 adet arasında değişmektedir ve kemerin iç yüzeyinde aynı taş sıraları devam etmektedir. Kemerler köprü ayaklarına dayanmaktadır ve ayakların genişlikleri birbirine yakın boyutlarda olup 2.40 ile 2.50 m arasında değişmektedir. Ayakların boyutları kuzeyden güneye, ilki 2.50 m, diğer ikisi 2.40 m'dir. Yakalara yaslanmış olan ayakların boyutları ise 2.00 m'dir. Toplamda köprünün uzunluğu 39.55 m'dir. Beşinci kemerin yaklaşık 7.30 m uzunluğunda ve yakaya dayanan ayağın 2.00 m genişliğinde olduğu varsayılırsa özgün köprünün uzunluğunun 51.00 m civarında olması gerekmektedir.

Köprüde en güneydeki kemer hariç diğer kemerlerin tamamı dairesel formdadır. Güneydeki kemer açıklığı ise eliptik formdadır. Bu form ile ilgili *Mujezinović* iki görüş sunmaktadır: bunlardan ilki daha sonra gerçekleşmiş

²⁸⁶ Bkz.(248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 116.

²⁸⁷ A.g.k., 114-117.

deformasyonlar sonucu bu şeklin alındığı, ikincisi ise kemerin ilk inşasında bu formun kullanıldığıdır. Açıklıkların yükseklikleri ayakların açıklıkların genişliklerine oranı $\frac{1}{2}$ ' civarındadır. Fakat kuzeydeki kemer buna istisnadır. Bu kemerde yükseklik 20 cm daha alçaktır ve bu belirtilen oran sağlanamamaktadır. Kemerlerin kalınlıkları aynıdır ve 0.45 m'dir.

Köprünün yüksekliği güney yakasından üçüncü kemere kadar yükselmekte ve sonrasında yatay bir biçimde aynı kotta üçüncü ve dördüncü kemer arasında devam etmektedir. Fakat beşinci kemerin daha alçak olduğu varsayılırsa dördüncü kemerden beşinci kemere doğru yükseklik alçalmaktadır. Günümüzde beşinci kemerin gömülü olması nedeniyle köprünün genel silueti asimetrik ve eksik algı içermektedir.²⁸⁸

Yapı Malzemesi: Köprüde birden çok tipte taş malzeme kullanılmıştır. Kemer açıklıkları, cephe duvarları ve kemerlerin iç yüzeyleri sarı ve kahverengi tuf taşından inşa edilmiştir. Ayaklar ve mahmuzlar kemer etekleri seviyesine kadar iki tür kireç taşı (koyu gri ve beyaz) ile kaplanmıştır. Kuzeyde bulunan ayağın malzemesi diğer ayaklardan farklıdır ve tamamen kireç taşı içermemektedir. Bu ayakta ilk iki sırada beyaz, üçüncü ve dördüncü sırada ise yeşil ve gri renkli kireç taşı bulunmaktadır. Bütün ayakların kaideleri beyaz renkli kireç taşından yapılmıştır ve mahmuzların külahları tuf taşından inşa edilmiştir. Korkuluk ve özgün saçak silmesi kireç ve yerel bir taş olan *majdan*'dan yapılmıştır. Köprünün yan cephelerinde bulunan taş bloklar ve kemerlerde bulunan taşlar dörtgen şeklinde ve yükseklikleri doğrusal derzler oluşturacak şekilde benzerdir. Köprü ayaklarında bulunan kireç taşları tuf taşlarına göre daha temiz yüzeye sahiptirler. Kemerlerin derzleri harçlarında bağlayıcı olarak alçı kullanılmıştır. Yaya yolu ise *hřeša* isimli yerel kireç taşından inşa edilmiştir.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Köprüde gerçekleştirilmiş yenileme çalışmaları sırasında bazı tarihi değişikliklere rastlanmıştır.

²⁸⁸ Bkz.(248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 114.

1619 yılı sonunda sel felaketi nedeniyle Saraybosna’da altı köprü ortadan kalkmıştır. Bu altı köprü içinde Şehir Çehaya Köprüsü de bulunmaktadır ve bu felaket nedeniyle Hadi’nin hazırladığı kitabe de ortadan kalkmıştır. Bu bilgiye *Zadar Belgesi* ‘nden ulaşılmaktadır. Fakat kesin olarak köprünün inşası veya yenilenmesi hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamamaktadır.²⁸⁹ Bu belge aracılığı ile köprü ile alakalı edinilen bilgiler sınırlıdır ve 1791 yılına kadar da köprü ile ilgili bilgi elde edilememiştir. H. 18 Rebiyülevvel 1206 (16 Kasım 1791) yılında, *Bašeskija* yıllığında, meydana gelmiş olan sel felaketine rağmen köprünün dayandığı ve zarar görmediği aktarılmaktadır.²⁹⁰ Sonraki dönemlerde köprüde yapılmış bazı tamiratlarla ilgili bilgiler mevcuttur. *Atija Hanım Hadžimusić*’in mirasından aktarılmış parayla köprü yenilenmiştir H. 21 Safer 1250 (8 Temmuz 1834).²⁹¹ Bunun yanısıra H. 1257 (1840-1841) tarihinde *Kalin Hadži Alija* Mahallesi’nden Ahmet kızı Amina belli bir miktar parayı Vekil Harç mahallesinde bulunan Şehir Çehaya Köprüsü’nün yenilenmesi için harcamıştır.²⁹²

H.1259 (1843) yılında Saraybosna’yı etkilemiş sel felaketinden sonra köprünün iki ayağını destekleyen payandalar yıkılmıştır ve nehrin güney yakasından itibaren üç kemer zarar görmüştür.²⁹³ Sonrasında bu sene içinde köprüde meydana gelmiş hasarların onarımını Bosna Miralayı *Mustafa Paša Babić*’in üstlendiği kitabeden çıkarılmaktadır.²⁹⁴ Köprünün güney yakasında bulunan ilk ayağın alt kısmının sağ yüzünde bu kitabe mevcut olduğu bilinmektedir. Kitabe dört eliptik alanda nesih talik yazı stili ile işlenmişti. Kitabe bünyesinde yıl belirtilmemekle beraber ebced hesabı ile de tarihin hesaplanması mümkün değildi. Fakat 1843 yılındaki sel felaketine yakın bir tarihte *Babić*’in köprüyü yenilediğini *Mujezinović* aktarmaktadır.²⁹⁵ Yenileme işlemi sonrasında köprü Mustafa Paşa köprüsü olarak da adlandırılmaya başlanmıştır. 1881 yılında meydana gelmiş sel felaketi sonrasında bir

²⁸⁹ Bkz.(248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 112.

²⁹⁰ Bkz. (3), BAŠESKIJA, 296.

²⁹¹ Bkz.(248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 112.

²⁹² Mehmed MUJEZINOVIĆ, “Stari Alifakovac u Sarajevu”, 130 ; Bkz. (248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ 112-113.

²⁹³ Bkz.(248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 113.

²⁹⁴ Bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 348.; Bkz.(248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 113.

²⁹⁵ Onarım kitabesinin içeriği için bkz. (2), MUJEZINOVIĆ, 348.

Saraybosna gazetesinde (*Sarajevski list*) yayınlanmış sel ile ilgili bir haberde köprü Şehir Çehaya yerine Mustafa Paşa Köprüsü olarak adlandırılmıştır.²⁹⁶ Sel sırasında *Miljacka* nehri birkaç köprüye zarar vermiş ve Şehir Çehaya Köprüsüne gelen akıntı köprünün orta kemerine zarar vermiştir. Meydana gelmiş hasar nedeniyle köprü kullanıma kapatılmıştır. Aynı yıl içinde Saraybosna Şehir Belediyesi meydana gelmiş hasarların tamamının onarımını üstlenmiştir. 1904 yılında *Miljacka* nehrinin yatağının düzenlemesi sırasında köprünün kuzey tarafında bulunan bir açıklık Latin Köprüsünde olduğu gibi ortadan kaldırılmıştır. Bu düzenleme sırasında köprünün korkuluğu da kaldırılmıştır. Özgün halinde taştan yapılmış olan korkuluk saçak silmesine yaslanacak şekilde kemerlerin dış yüzeyine yaslanmakta ve özgün korkuluk 1.00 m yüksekliğinde büyük taş bloklardan oluşmaktaydı. Müdahale öncesi yaya yolunun genişliği 4.50 m ve korkulukla beraber yaya yolunun genişliği altı arşın veya 4.80 m'ye çıkmaktaydı.²⁹⁷ Fakat müdahale sonrasında yaya yoluna tahsis edilmiş köprünün konsol kısımlarına demir korkuluk eklenmiştir.

Köprüden günümüze sadece taşıyıcı ayaklar özgün olarak ulaşmıştır. Köprünün yaya yolu, modern ihtiyaçlara uygun olacak şekilde Avusturya Macaristan döneminde yenilenmiştir.²⁹⁸

Köprüde uygulanmış restorasyon, rekonstrüksiyon ve konservasyon çalışmaları ile ilgili projeler Saraybosna Kantonu'nun Kültür, Tarih ve Doğal Mirası tarafından Aralık 1998 ile Nisan 1999 yılları arasında hazırlanmıştır. Projeler iki farklı safhadan oluşmaktadır, bunlar yapısal ve konservasyon safhaları olarak adlandırılmaktadır. Uygulama safhasında sonradan eklenen niteliksiz eklerin ayıklanması ve yapıdan uzaklaştırılması gibi uygulamalar mevcuttu ve bunları yaya yolunda bulunan konsolun ve demir korkulukların ayıklanması, yapının üzerinden geçen altyapı bağlantılarının yapıdan uzaklaştırılması gibi müdahaleler oluşturmaktaydı. İlk safha boyunca bazı yapısal öğeler üzerinde çalışmalar yoğunlaşmıştır: Temellerin, köprü ayaklarının, üç kemerin onarımı, dördüncü

²⁹⁶ Bkz.(248), ČELIĆ-MUJEZINOVIĆ, 113.

²⁹⁷ A.g.k., 116.

²⁹⁸ A.g.k., 113.

kemerin kuzey tarafındaki duvarın (*Vijećnica*'ya bakan) boyutlarında küçültme yapılmıştır. Doğu ve batı duvarlarının onarım ve rekonstrüksiyonları, köprüde bulunan taş yapı elemanlarının korunması için nehrin debi ve akış istikametine müdahale edilmiştir. Bahsedilen bütün çalışmalar Kasım 1999 yılında tamamlanmıştır.

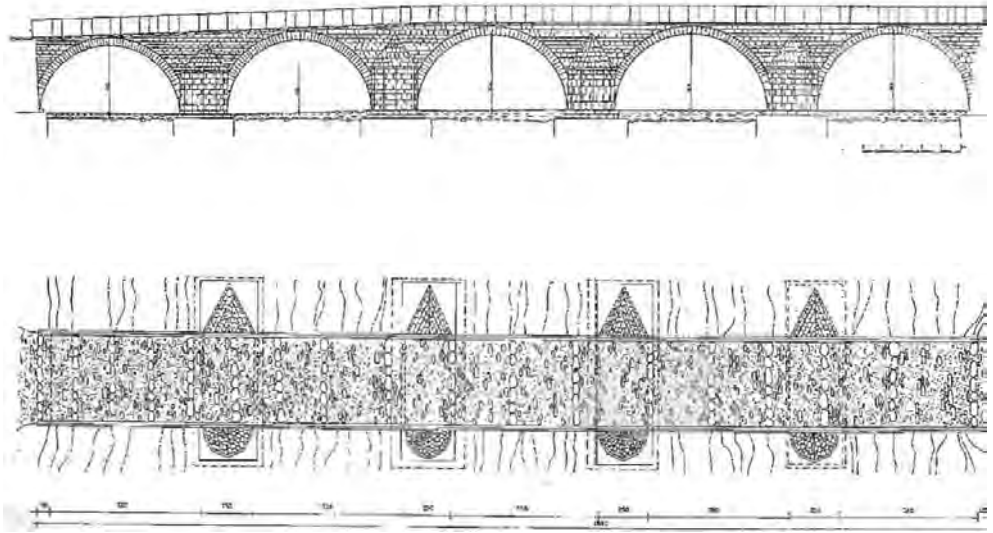
İkinci ve son safhada köprünün özgün görünümünü yeniden ortaya çıkarmak için zarar gören ve yapı bünyesinde bulunmayan yapısal elemanların rekonstrüksiyonu ve restorasyonu, yapı bünyesinde bulunan yapı elemanları içinse konservasyon müdahaleleri uygulanmıştır. Korniş, korkuluk, yaya yolu *kaldırma* ve onun altındaki katmanların rekonstrüksiyonu köprünün özgün kotuna dönmesine yardımcı olmuştur. Cephe üzerinde konservasyon müdahaleleri yapılmıştır. Aynı zamanda bu bahsedilen çalışmalar dışında köprünün yakın çevresinde kuzey güney aksında bulunan girişlerin düzenlemeleri yapılmıştır.²⁹⁹

Şehir Çehaya köprüsü geçirdiği restorasyon sonrasında özgün görünümüne ve yalnızca yaya kullanımına açık olan köprü işlevine kavuşmuştur. Yapıda rekonstrüksiyon, yapısal onarım, bütünleme ve bunları kapsayan geniş kapsamlı bir restorasyon çalışması yürütülmüştür. Köprü üzerinde motorlu taşıtların geçiş yapması yasaklanmıştır. Restorasyon çalışmaları 19 Aralık 2001 yılında tamamlanıp köprü kullanıma açılmıştır ve günümüzde iyi durumdadır.³⁰⁰

²⁹⁹ Bkz. (95), PUDARIĆ (Ed.), 108-109.

³⁰⁰ ODLUKA (26.01.2005), "Historijski spomenik - Šeher-čehajina čuprija u Sarajevu", 8.

Çizim 33. Şehir Çehaya Köprüsü, Batı Cephesi ve Plan Şeması
(Čelić – Mujezinović’den)



Resim 72. Şehir Çehaya Köprüsü, Eski Kartpostal, 1912 (Škoro’dan)



Resim 73. Şehit Çehaya Köprüsü, Genel Görünüm (08.10.2013)

3.1.8. Diğer Yapılar

3.1.8.1. Saat Kulesi

Yapının Adı: Saat Kulesi/ *Sahat-kula*.

Yapının Yeri: Gazi Hüsrev Bey Cami'nin batısında bulunan Saat Kulesi, doğudan *Mudželiti Veliki* Caddesi, kuzeyden ise *Sarači* Caddesi ile sınırlandırılmıştır.

Yapının İnceleme Tarihi: 25.09.2013, 08.04.2014.

Yapının İnşa Tarihi: Yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait olmasına rağmen vakfiyelerin hiçbirinde Saat Kulesi'nin ismi zikredilmemektedir. Saat Kulesi ile ilgili ulaşılabilen en eski bilgi, 17.yy 'ın ilk yarısında Katip Çelebi'nin eserlerinden bir tanesinde geçmektedir. Kendisi Gazi Hüsrev Bey Camii'nin yanında çanlı saat kulesi bulunduğunu aktarmaktadır.³⁰¹ Başka bir bilgiye Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın vakıf defterlerinden ulaşmak mümkündür. Bu defterde aktarıldığı kadarıyla 1565 yılında Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın bünyesinde bulunan kervansarayın yakınında bulunan bir hane-i saati'den bahsedilmektedir. Bu bize bu tarihte bile Saat Kulesi'nin mevcut olabileceğini göstermektedir.³⁰²

Yapının Banisi: Yapının banisi bilinmemektedir.

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

Yapının Mimarî Özellikleri: Saat Kulesi 30.00 m yüksekliğiyle Begova Cami'nin şerefesine ulaşmaktadır ve Bosna Hersek'teki en yüksek saat kulesidir. Yapı kareye yakın plan şemasına sahiptir ve 3.32 m x 3.20 m boyutlarındadır. Köşeleri zeminden

³⁰¹ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, "Sahat-kule u Bosni i Hercegovini Prilog za studij konzervacije", 20.

³⁰² Behija Zlatar kendi kitabında vakıf defterinde bulunan tamlamayı,(hane-i saati) Saatçi'nin Evi olarak tercüme etmiştir. Bkz. (5), ZLATAR, *Zlatno doba Sarajeva*, 77.

itibaren pahlı başlamakta ve 18.00 m yüksekliğinden itibaren sivrilerek çatısına ulaşmaktadır. Saat Kulesi'ni Bosna Hersek'teki diğer saat kulelerinden ayıran bir özellik de yapının yükseldikçe plan şemasında meydana gelen genişlemelerdir. Saat Kulesi'nin özgün halinde, planda gerçekleşen bu genişlemelerin özgün olup olmadığı bilinmemektedir. Bu genişleme yapının ilk silme sırasının üstünde ve çatı silmesinin altında gerçekleşmektedir. Bu genişleme planda bazı noktalarda 0.10 m'ye kadar ulaşmaktadır.³⁰³

Saat Kulesine giriş imarete (günümüzde fırın) bakan güney cephesinden sağlanmaktadır. Yapının kapısı demirdendir ve boyutları 0.58 m x 1.50 m'dir. Girişten içeriye doğru kapı açıklığı genişlemekte ve 0.80 m'ye ulaşmaktadır. Saat Kule'sine dar ahşaptan yapılmış 0.50 m genişliğindeki merdiven aracılığıyla üst katlara ulaşılmaktadır. Ahşap merdiven duvarların iç yüzeyine tutunmaktadır ve her altıncı basamak ahşap bir sahanlıkla sona ermektedir. Saat Kulesi'nin batı cephesinde kulenin havalandırılması ve aydınlatılması için yuvarlak açıklıklar bulunmaktadır.

Yapıda mevcut tuf taşlarının yükseklikleri 0.25 m'dir. Kulenin zemine yakın kısımlarında duvar kalınlıkları 0.79 m ile 0.85 m arasındadır ve yapının en yüksek kısımlarında ise duvarlınlıkları 0.70 m'ye ulaşmaktadır. Kulenin cephesinde her 2.50 m de bir, 9-10 tuf taşı sırasından sonra beyaz kireç taşından yapılmış farklı bir taş sırası mevcuttur. Saat Kulesi'nin doğu cephesinde 18.00. m'de 0.83 m genişliğinde bir açıklık bulunmaktadır. Bu açıklık yapının yüksekliği arttırılana kadar kapı işlevi görmektedir. İçeri doğru genişleyen kapı açıklığı duvar bitiminde 0.98 m'ye ulaşmaktadır. Bu açıklık dışarıdan demir bir kapı ile kapatılmıştır ve onun üzerinde, 20.00. m'de cepheyi dört cepheden saran tüften yapılmış 0.24 m yüksekliğinde profilli bir silme bulunmaktadır. Kulenin her cephesinde, silmenin hemen üzerinde ikişer adet pencere açıklığı mevcuttur. Bu pencere boşlukları 0.65 m genişliğinde ve 1.73 m yüksekliğindedir ve eliptik kemerler ile bitmektedir. Bütün cephelerde pencerelerin üzerinde saat mekanizmasını barındıran dairesel boşluklar bulunmaktadır. Saat mekanizmalarının üzerinde bir tane daha profilli taş silme

³⁰³ ODLUKA (05.07.2006), "Sahat-kula u Sarajevu", 8.

mevcuttur. Bu silme üzerinde de üçer adet sivri kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere açıklıklarının genişlikleri 0.47 m ile 0.50 m arasında değişmektedir ve yükseklikleri 0.89 cm'dir Saat kalesinin bitişi saçak silme ile sağlanmaktadır ve bundan sonra dört dilimli çatı örtüsü başlamaktadır. Çatının en üst noktasında üç elmalı alem bulunmaktadır.

Yapı Malzemesi: Saat Kulesi'nin büyük bir kısmı tuf taşından geri kalan kısmı ise kireç taşından inşa edilmiştir. Tuf taşları derzleri kireç harcı ile doldurulmuştur. Yapının çatısı bakır ile kaplanmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri: Yapıda süsleme bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: Savoy Prensi Eugen 1697 yılında çıkmış olduğu Saraybosna seferi sonucunda bütün şehri yakmıştır. Bu sefer sırasında Saat Kulesi de zarar görmüş fakat daha sonra tamir edilmiştir.³⁰⁴ H.1177 (1762-1763) yılında Saat Kulesi tamir edilmiştir ve bu tamir ile ilgili *Kreševljaković* ne kadar masraf yapıldığını aktarmaktadır. 1831 yılında Saat Kulesi yeniden zarar görmüş ve sonraki yıl içinde tamir edilmiştir.³⁰⁵

Saat Kulesi'nin özgün halinde sadece tek saat kadranı bulunmaktaydı ve bu kadran Gazi Hüsrev Bey Cami'ne bakmaktaydı. Daha sonra Saat Kulesi'nin dört yüzüne saat kadranı eklenmiştir. Günümüzdeki mevcut saatin mekanizması 1875 yılında Londra'dan getirtilmiştir. Saati Londra'dan Saraybosna tüccarları olan *Hašimaga Glođo* ve *Mehaga Hadžikapetanović* getirmiştir.³⁰⁶ Mekanizmanın montajı sırasında saat kulesinin daha uzaktan farkedilebilmesi için ve saat mekanizmasının sağlıklı bir biçimde kuleye eklenebilmesi için, yapının üst duvarları birkaç sıra daha yükseltilmiştir.³⁰⁷

³⁰⁴ Bu bilgi 1697 yılından 30 sene sonra Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın arşivinden bir hüccet'te rastlanmıştır. Bkz. (301), KREŠEVLJAKOVIĆ, 20.

³⁰⁵ Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ, "Sahat-kula i muvekitana", 64.

³⁰⁶ Bkz. (303), ODLUKA (05.07.2006), 7.

³⁰⁷ A.g.b.

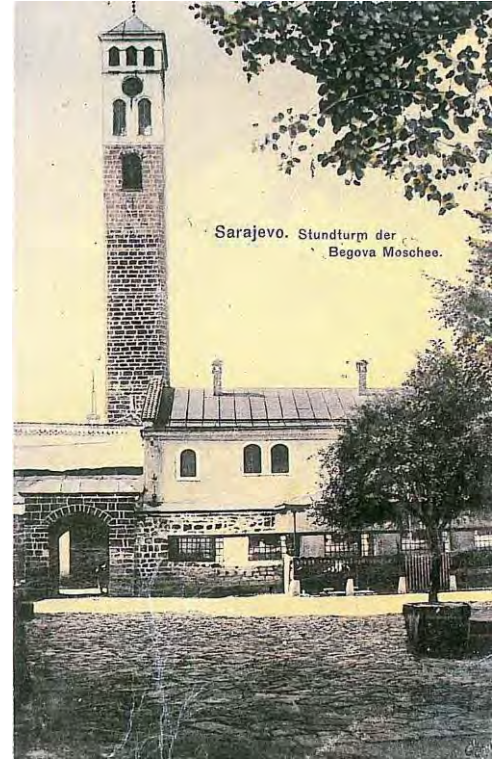
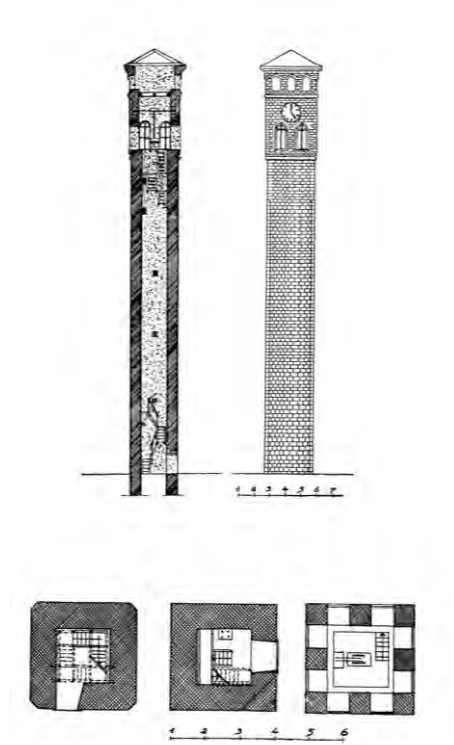
Saat Kulesi günümüzde de, alaturka olarak özgün halini sürdürmektedir. Yıl içinde gün batımları sürekli değişken olduğu için saatin periyodik ayarlanması gerekmektedir ve bu ayarı muvakkit yapmaktadır. Muvakkit günübirlik bu düzenlemeleri yapmaktadır ve hergün gün batımında saat kadranı 12'yi göstermesi gerekmektedir.

Saat Kulesi 1931 ve 1955 yıllarında tamir edilmiştir. Daha sonra 1992-1995 savaşı sonrasında yine bir tamirat görmüştür.³⁰⁸ Yapıda 2007 yılında Saraybosna Kantonu'nun Kültür, Tarih ve Doğal Mirası tarafından restorasyon ve yenileme çalışmaları yaptırılmıştır.³⁰⁹ Yapılan restorasyon çalışmalarında Saat Kulesinde bulunan tuf taşlarının temizliği, çatı strüktürünün değiştirilmesi, kısmen eskimiş taş blokların değiştirilmesi ve kısmen Saat Kulesi'nin eteğinde bulunan *hreša*'dan yapılmış taş blokların değiştirilmesi işlemleri yapılmıştır. Yapının içinde ahşap merdivenlerin yenilenmesi yapılmıştır. Yapı günümüzde yapısal açıdan iyi durumdadır.

³⁰⁸ Bkz. (303), ODLUKA (05.07.2006), 7.

³⁰⁹ Bkz. (110), ČELIĆ – ČEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al., 135.

Çizim 34. Saat kulesi, Kesit ve Plan Şeması
(Kreševljaković'den)



Resim 74. Saat Kulesi, Eski Fotoğraf,
1890'lar sonu (Prstojević'den)



Resim 75. Saat kulesi, Mevcut Durum (25.09.2013)

3.1.8.2. Eski Vratnik Şehri Tabya ve Kuleleri

Yapının Adı: Eski Vratnik Şehri Tabya ve Kuleleri kaynaklarda, Hodidid/ Hodyded/ Hoddided/ Codidel/ Codidich/ Chodidich/ Chodidied/ Chodidieth/ Vilayet Hodidide/ Medine-i Saray kal'ası/ Saray-Bosna kal'ası/ Saray kal'ası/ Codiviet/ Hodidic/ Chodiech isimleriyle geçmektedir.

Yapının Yeri: Yapıların bulunduğu alan coğrafi olarak iki farklı bölgeyi birbirine bağlayan bir güzergah üzerindedir. Saraybosna'nın güneydoğusundaki tepelerde, kaya bir arazi üzerine konumlanmışlardır.

Yapının İnceleme Tarihi: 21.09.2013, 22.09.2013, 08.10.2013.

Yapının İnşa Tarihi: *Vratnik* olarak tanımlanan alanda daha önce bir ortaçağ şehrinin bulunduğu bilinmektedir. Bu şehir 18.yy'da tabya ile genişletilmiş ve sonrasında Avusturya Macaristan döneminde kale ile çevrelenmiştir. *Vratnik*'te bulunan mimari yapı bütününden kalan diğer kısımlar Beyaz Tabya'nın kuzeyinde ve doğusunda bulunmaktadır. Günümüzde *Vratnik*'te bulunan Beyaz Tabya'nın arazisinde Ortaçağ'da inşa edilmiş bir istihkamın bulunduğu bilinmektedir. *Bejtić*'in tahminlerine göre bahsedilen istihkam 1435 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Fakat yapı ile ilgili ilk bilgilere, yapının eteklerinde bulunan bir dış mahalle aracılığı ile ulaşılmaktadır. Yapının yakınında bir dış mahallenin büyüdüğü ve bu mahalle ile ilgili Osmanlı kaynaklarında, 15.yy'ın ikinci yarısında sekiz evde Dubrovnikli ailelerin yaşadığı aktarılmaktadır.³¹⁰ Günümüze ulaşmış Osmanlı yapıları, 1729 ile 1739 yılları arasında inşa edilmiştir.³¹¹

Yapının Banisi: Yapının banisi *Gazi Ahmet Paşa Rustempašić*'tir.

Yapının Mimarı: Yapının mimarı bilinmemektedir.

³¹⁰ ODLUKA (16.03.2005), "Graditeljska cjelina - Stari grad Vratnik u Sarajevu", 7.

³¹¹ Bkz. (41), BEJTIĆ, 116-117.

Yapının Mimarî Özellikleri: Arkeolojik araştırmalar sonucunda *Vratnik* şehri arkeolojik alanında bulunan istihkamların mimari açıdan çok katmanlı oldukları anlaşılmıştır. Yazılı kaynaklarda bu şehirle ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır. 16. yy ve 17. yy'da Saraybosna'da bulunmuş gezginlerin tasvirlerinden şehirle ilgili bilgi edinmek mümkündür. Fakat *Bejtić*'e göre önceki araştırmacılar ortaçağdan kalan *Hodidid* şehrini farklı bir yerde ve hatalı bir şekilde değerlendirmişlerdir. Ona göre kesin olarak ortaçağ Bosna şehri *Hodidid*, *Vratnik*'te bulunmaktaydı. Fakat aynı şekilde adlandırılan başka bir *Hodidid* veya *Stari Grad*, *Paočice* ve *Mokranjčice* üzerinde bulunmaktaydı ve bu şehrin Osmanlılar döneminde inşa edildiğini *Katarino Zeno*'nun tuttuğu seyahatnameden anlaşılmaktadır.³¹² Bu şehir 1550 yılından sonra bile işlevini kaybetmeden aktif olarak kullanılmıştır.³¹³ *Vratnik*'teki kale ile ilgili en eski bilgiye *Zeno*'nun 1550 tarihli seyahatnamesinde rastlanmaktadır. Bu bilgi sadece kalenin Saraybosna şehrindeki bir tepenin en üst noktasında bulunduğu işaret etmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak yapının ne zaman inşa edilmiş olabileceğine dair kesin bilgi elde edilmesi mümkün değildir. Bunun yanında *Zeno*, yapıyı inşa ettiren kişi ile ilgili de herhangi bir bilgi aktarmamaktadır. Fakat diğer *Hodidid* kalesi için Osmanlılar tarafından inşa edilmiş olduğunu kesin olarak bildirmektedir.³¹⁴

Vratnik'in ilk kalesinin en eski tasvirine 1626 yılında Split şehrinden gelen *Andrija Grgićević*'in Bosna'ya yolculuğu sırasında Alman imparatoruna yazdığı bir raporda rastlanmaktadır. Kendisi bu kaleyi; eski, boyut olarak büyük olmayan, dört küçük kuleli bir yapı olarak tasvir etmektedir. Kale içinde orta büyüklükte bir veya iki topun bulunduğunu ve içeride hem dizdar hem de ağa görevini yürüten bir kişinin olduğunu aktarmaktadır.³¹⁵

1640 yılında Saraybosna'dan geçen *Rovinjski* Başrahip Paul, küçük bir kale gördüğünü güncesinde aktarmaktadır.³¹⁶

³¹² Bahsi geçen *Hodidid*, Saraybosna'nın dışarısında, şehirden yürüyerek üç saatlik mesafededir.

³¹³ Bkz. (41), BEJTIĆ, 112-113, 115.

³¹⁴ A.g.m., 120-121.

³¹⁵ Bkz. (310), ODLUKA (16.03.2005), 10.

³¹⁶ Bkz. (41), BEJTIĆ, 117.

Venedik'ten İstanbul'a gönderilen elçiyi takip eden *Giovani Morosini* 1672 yılında İstanbul'a doğru giderken Saraybosna vadisiyle aynı istikamette Saraybosna'yı savunmak amacıyla inşa edilmiş kare plana sahip dört kuleli küçük bir kale gördüğünü aktarmaktadır.³¹⁷

1660 yılında Saraybosna'dan Melek Ahmed Paşa ile geçen Evliya Çelebi yaklaşık olarak şehri tamamen tasvir etmektedir.³¹⁸ Evliya Çelebi'nin aktardığına göre Ahmet Paşa *Vratnik*'te bulunan şehri tamir ettirmiştir.³¹⁹ Çelebi bu şehir ile ilgili olarak, güzel ve küçük olduğunu, taştan inşa edildiğini, yüksek bir tepede bulunduğunu ve genişliğinin dört yüz adım olduğunu aktarmaktadır. Evliya Çelebi şehrin Osmanlı fethinden önce inşa edilmiş olduğunu söylemektedir. Şehrin savunulması için hem doğal hem de insan eliyle oluşturulmuş önlemler bulunmaktadır. Evliya Çelebi şehrin kuzey tarafında küçük bir hendek, güney ve güneydoğuda *Miljacka* nehrine kadar inen iki minare yüksekliğinde bir uçurumun bulunduğundan bahsetmektedir. Şehrin bu kısma bakan cephesinin yıkılmaya yüz tutmuş olduğunu aktarmaktadır. Bununla beraber Çelebi, kalenin *Mokro*'ya giden yola bakan cephesi ile *Mlini* (*Degirmenlije*)'ye bakan cephelerinin hasarlı olduğunu aktarmaktadır. Seyyah bu hasarlı cephelerin top ile yapılacak herhangi bir saldırıya dayanamayacağını belirtmektedir. Bunun dışında kale içinde kale muhafızı, kale askerleri yer aldığını ve kalenin doğuya dönük cephesinde dikdörtgen, demirden bir kapının bulunduğunu bildirmektedir. Seyyah kale içinde Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettirdiği bir camiden bahsetmektedir. Bu cami Saraybosna içinde bulunan birçok cami arasından, "yukardaki şehirde" (Eski *Vratnik* Şehri) inşa edilmiş ilk cami olması nedeniyle öne çıkmaktadır. Caminin küçük, mütevazı ve kale için kullanışlı olduğu da seyyah tarafından aktarılmaktadır.³²⁰ Beden duvarları içerisinde imamın,

³¹⁷ Bkz. (41), BEJTIĆ, 118

³¹⁸ Melek Ahmet Paşa (İstanbul, 1604-1 Eylül 1662) Sadrazam olarak görev yapmıştır. Evliya Çelebi'nin akrabası ve koruyucusudur. Mart 1659 yılında Bosna Beylerbeyi olarak görevlendirilmiş ve bu görevde Kasım 1660 yılına kadar kalmıştır. Bkz. (3), ÇELEBİ, 103; Ömer Mahir ALPER, "Ahmet Paşa (Melek)", 150-151.

³¹⁹ Bkz. (3), ÇELEBİ, Çev.Hazim Şabanović, 103.

³²⁰ A.g.k., 106.

iki müezzinin, iki mehter evinin, buğday deposunun ve birkaç askerin evi bulunmaktaydı. Cami 1811 yılına kadar kale içerisinde varlığını sürdürmüştür.³²¹

Viyana'daki savaş arşivlerinde bulunan, Savoy Prensi Eugen'nin komutanlarının ve 17.yy'da Saraybosna'ya sızmış ajanların hazırladıkları tasvirler ve krokiler ışığında *Alija Bejtić*, *Vratnik*'teki ilk kalenin rekonstrüksiyonunu hazırlamıştır.³²² *Bejtić*'e göre *Vratnik*'te bulunan kale tipine benzeyen yapılar Ortaçağ'da Macaristan etkisi altındaki Hırvatistan, Slavonya ve Srem'de bulunmaktadır. Bu etki alanına Bosna'da 13.yy'ın ortasında dahildi ve bu kendisini özellikle askeri alanda göstermekteydi. Doğal olarak Ortaçağ'daki Macaristan'ın gotik mimarisi doğrudan *Vratnik* şehrinin plan şemasını ve oturumunu etkilemiştir.³²³ *Vratnik* şehrinin ortaçağda inşa edilmiş olduğunu ispatlayan bir kanıt daha şehrin kale duvarlarında burç inşa edilmemiş olması ve bağımsız top boşluklarının bulunmamasıdır. Bu bilgi Saraybosna'da yaygın bir biçimde top kullanımının olmadığına ve bu özelliğin tarihsel olarak en geç 14.yy'ın sonuna denk geldiği çıkarılmaktadır.³²⁴

Ortaçağda mevcut olan şehir *Hodidid* Beyaz Tabya'nın bulunduğu alanda, *Miljacka*'nın oluşturduğu kanyon üzerinde, yüksek, kayalık bir tepede bulunmaktaydı. Şehre ulaşım kuzeyden *Višegrad Kapısı*'ndan sağlanmaktaydı. *Bejtić*'in tahminine göre bu ortaçağ şehri 1878 yılına kadar ayakta kalmıştır ve bu sene içerisinde Avusturya Macaristan İmparatorluğu tarafından yeni bir hisar inşa edilmiştir. *Bejtić*'in aktardığı kadarıyla yeni hisarın bir beden duvarında eski şehirden kalmış son inşa malzemeleri kullanılmıştır. Bütün alan günümüzdeki kale ile beraber

³²¹ Bkz. (3), ČELEBI, Çev.Hazim Šabanović, 102.

³²² *Bejtić*'in hazırladığı rekonstrüksiyon için bkz. (41) BEJTIĆ, 120.

³²³ A.g.m., 122.; Lidija Fekeža, Batı ve Kuzey Avrupa'daki ortaçağ kent yerleşimi oluşumunu Bosna ile karşılaştırılırsa üç ila dört yüzyıllık bir gecikmenin söz konusu olduğunu savunmaktadır. Avrupadaki en kapsamlı kentsel yerleşim gelişimi 13.yy'da sağlanmıştır. Fakat Hırvatistan ve Slovenya'da bu gelişme tamamen sağlanamamıştır. Bosna Hersek ise bir yüzyıl sonra bu gelişimi göstermektedir. Bkz. Lidija FEKEŽA, "Neke osnovne crte razvoja srednjovjekovnih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini", 40.

³²⁴ Bosna'da ateşli silahların kullanımıyla ilgili ilk bilgiye 1378 yılında ulaşılmaktadır. Barut ve top gibi ateşli silahların kullanımına bu seneden itibaren daha yaygın bir şekilde kaynaklarda rastlanmaktadır. Bu teoriye ek olarak *Bejtić* *Vratnik*'teki şehri Fransa'da 14.yüzyıldan itibaren inşa edilmeye başlanmış yapılarla karşılaştırmaktadır. Bkz. (41) BEJTIĆ, 122.

Beyaz Tabya olarak bilinmektedir. Bu isimlendirmenin nedeni 1729-1739 yılları arasında Osmanlılar tarafından inşa edilmiş ve ayakta kalmış olan Beyaz Tabya'dır. Bu yıllar arasında eski kalenin beden duvarları genişletilmiş ve üç tabya ve üç kapıkulesi ile birbirine bağlanarak şehir kuşatılmıştır.³²⁵

Vratnik beden duvarları 495.596 m²'lik alanı dış konturları düzensiz bir alan oluşturacak şekilde çevrelemektedir ve duvarların kalınlığı 2 m'dir.³²⁶

Beden duvarları içerisinde beş adet tabya bulunmaktadır ve bunlar: Beyaz Tabya, *Strošićka* Tabya, *Žuta* Tabya (Sarı Tabya), *Ravne bakije*'deki Tabya, *Zmajevac*'taki Tabya ve üç kapıkuledir. Bu kapıkuleler *Višegrad* kapıkulesi, Kapıkule *Ploča*, Kapıkule *Širokac*'dir.

Yapı Malzemesi: Şehirde ayakta kalmış yapıların çoğunda yapı malzemesi olarak kesme ve kabayonu taş kullanılmıştır.

Yapının Süsleme Özellikleri:Yapılarda süsleme bulunmamaktadır.

Yapının Geçirdiği Onarımlar ve Bugünkü Durumu: 1992-1995 savaşı başlamadan önce bugünkü Saraybosna Kantonu'nun Kültür, Tarih ve Doğal Mirası Beyza Tabya alanında ilk arkeolojik araştırmaları yapmıştır. Araştırmalar sonucunda bir caminin temellerine rastlanmıştır. Alanda değerli kalıntılar mevcut olduğu için araştırmalara devam edilmesine karar verilmiştir. Alan savaş öncesinde ve sırasında büyük hasara uğradığı için araştırmaları ivedilikle devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu nedenle 1997 yılında Saraybosna Kantonu'nun Kültür, Tarih ve Doğal Mirası

³²⁵ Bahsedilen tarihler arasında eski şehrin beden duvarları ve tabyaları inşa edildiği zaman şehrin yerleşim çekirdeği *ičkala* adını almış (*ičkala*, iç kalesi manasına gelmektedir), resmi olarak hisar görevini görmüş (kaynaklarda *citadela* – hisar, kale manasına gelmektedir) ve *Ičkala* isminden dolayı şehrin eteğinde bulunan *Ičkala* sokağı bu isimle anılmıştır. Bu sokağın ismi Osmanlı dönemi ve Avusturya Macaristan döneminin ilk yıllarında kullanılmaktaydı. Daha sonra bu isim daha seyrek kullanılmaya başlanmış ve onun yerine *Ispod grada* (Şehrin altı manasına gelmektedir (Bu tamlamada kastedilen şehir *Vratnik*'tir)) ismi kullanılmaya başlanmış ve daha sonra hem halk arasında hem de resmi kurumlarda bu isim benimsenmiştir. Bkz. (41) BEJTIĆ, 116-117., Bkz. Alija BEJTIĆ, **Ulice i trgovi Sarajeva**, 189.

³²⁶ Bkz. (310), ODLUKA (16.03.2005), 11.

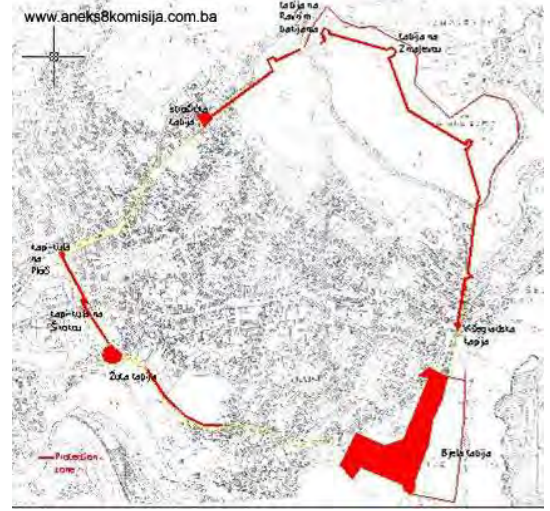
tarafından bir tetkik yapılmıştır. Şubat – Nisan 2000 tarihleri arasında onarım, rekonstrüksiyon, canlandırma ve restorasyon projeleri hazırlanmıştır. Yapının tarihi strüktüründe birçok katman olması (Ortaçağ'dan Avusturya Macaristan dönemine kadar), bulunduğu alanın kendine has bir düzeninin olması, yapının boyutları ve özellikle fiziksel durumunun kötü olması, restorasyon çalışmalarının başladığı tarihten itibaren şimdiye kadar sürmesine ve de uzun bir süre daha devam etmesine yol açacağı düşünülmektedir. Bu yapının canlandırılması için hazırlanmış proje kapsamında birçok etap yer almaktadır. Aynı zamanda farklı meslek gruplarına mensup kişiler proje etapları boyunca görevlendirilmişlerdir. Günümüze kadar yapılmış çalışmalara rağmen yapının durumunda gözle görülebilir, hızlı bir gerileme mevcuttur. Yapının korunması için ve alanın ve ziyaretçilerin güvenliğinin sağlanması için ivedi onarım projesi, hazırlık çalışmaları ve alanın temizlenmesine hazırlık yapılmaya başlanmıştır.³²⁷

³²⁷ Bkz. (95), Sanda PUDARIĆ (Ed.), 68.



Resim 76. Kapıkule *Ploča*, Eski Fotoğraf 1960'lı Yıllar (Ayverdi'den)

Çizim 35. *Vratnik* Şehri, Vaziyet Planı
(*KONSBiH*'in Anıt Dosyasından)



Resim 77. Beyaz Tabya, Mevcut Durum (22.09.2013)



Resim 78. *Višegrad Kapikulesi*, Mevcut Durum
(21.09.2013)



Resim 79. Kapikule *Ploča*, Mevcut Durum (08.10.2013)

4. BÖLÜM

4.1. Değerlendirme ve Sonuç

Balkan yarım adasındaki islamlaştırma ve kültür dönüşüm süreci incelendiğinde, bu sürecin 15.yy'ın sonunda Makedonya ve Sırbistan'da tamamlanmak üzere olduğu fakat Bosna'da ise daha yeni başlamak üzere olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden Erken Osmanlı Mimarisi Üslubuna Makedonya ve Sırbistan şehirlerinde rastlamak olağandır. 14.yy sonu ve 15.yy başında gerçekleşen Balkan topraklarının Osmanlı Devlet teşkilatına katılımı, beraberinde kültürel dönüşümü de başlatmıştır. Bu bahsedilen üslubun, baskın bir biçimde Osmanlı topraklarında görüldüğü dönemde Bosna toprakları hala Osmanlı ordularının işgali altındaydı. 15.yy'ın sonunda Sırbistan ve Makedonya'daki şehirler çoktan oryantal bir şehir çehresine sahip olmuşlardı. Fakat aynı zamanda Bosna banliyöleri de bu yeni üslubun erken mimari ürünleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Yani Bosna'da, komşu devletlerde sona ermek üzere olan bir sürecin daha yeni başlamak üzere olduğu görülmektedir. Bu yüzden Osmanlıların erken fethetmiş olduğu devletler altın çağlarını 14.yy'da yaşamaktayken, Bosna'nın mimari açıdan altın çağının 16.yy olduğu kabul edilmektedir.

Bosna ve Hersek bölgelerinde İslam'ın yayılması Yerel Bosna Kilisesi ve onun takipçilerinin inançlarındaki kendine özgürlük nedeniyle büyük ölçüde başarıya ulaşmıştır. Bu nedenle kabul edilmiş yeni inanç ve onun kültürel göstergeleri daha sonra Osmanlı topraklarına katılmış olan bölgelerdeki (Bosna, Hersek ve Sancak) Osmanlı kültürünü yansıtan anıtlarda açık bir şekilde görülmektedir. Günümüzde dahi eski Osmanlı şehirlerinin büyük bir çoğunluğunda kentsel ve mimari özelliklerin bariz bir oryantal çehreye sahip olduklarını gözlemlemek mümkündür.

Bosna eyaleti'nin şehirlerinde korunmuş mimari eserlerin birçoğu Osmanlı klasik dönem mimari üslubuyla inşa edilmiştir. 16.yy'da inşa edilmiş en değerli yapılar incelendiğinde bahsedilen üslubun bütün özelliklerini yapılar üzerinden

okumak olasıdır. Bu özelliği aynı şekilde Saraybosna’da inşa edilmiş olan yapılarda gözlemlemek mümkündür. Sonraki yüzyıllarda inşa edilmiş olan yapılarda da bahsedilen özellikler mevcuttur zira bu yapıların inşasında 16.yy’da inşa edilmiş olan yapılara öykünme gözlemlenmektedir.

Klasik dönem mimari üslubunda yapısal ve taşıyıcı öğelerin bütünlüğü söz konusudur. Bununla beraber yapının düşey taşıyıcılarından olan paye ve sürekli taşıyıcı olan beden duvarları görsel olarak bir bütünlük içerisindedir ve dışarıdan algılanması mümkündür. Sonuç itibarıyla Saraybosna’da Klasik dönemde inşa edilmiş olan bu yapılarda, yapının strüktürel sistemini ortaya çıkarmak ve bu sistemin kalitesini arttırmak için çeşitli kısıtlamaların uygulandığı görülmektedir.

Saraybosna’da inşa edilmiş olan yapıların dış ve iç süslemelerinde genel olarak stilize bitkisel motifler kullanılmıştır (Rumi motifi). Daha nadir bir biçimde Bosna’da gerçekçi bitkisel desenlere ve bazı özel vurgulanmış motiflere rastlamak mümkündür (Hatai motifi). Fakat birçok yapıda kalemişi ve genel itibarıyla yapının iç mekan süslemeleri oldukça basittir. Bunun dışında seyrek de olsa süslemeler içerisinde çiçek ve meyveleriyle beraber stilize ağaç gövdesi gibi karmaşık motifler de mevcuttur. Özellikle süsleme olarak stilize selvi ağacı ve stilize maşrapa ile ibrike sıklıkla rastlamak mümkündür. İç mekan süslemelerinde çatının formuna göre değişen süsleme sistemi mevcuttur. Kubbeli olan yapılarda bu süslemeler kendini kalemişi uygulamaları olarak göstermektedir.

4.1.1. Camiler

Bosna Hersek’te Klasik Kubbeli Cami iki tipte inşa edilmiştir. Bunlardan ilkinde ana mekan tek kubbe ile örtülmüş ve diğer tipte ise ana mekanın yanında yarım kubbe mevcuttur. İlk tip Saraybosna’da sıklıkla uygulanmaktaydı ve bu tipin gelişimine etkiyen ana etmen estetik açıdan camideki mimari elemanların kendi aralarındaki en uygun orantısal ilişkisidir. Revak içerisinde bulunan sütunları bağlayan sivri kemerler ile pencere üzerlerinde bulunan sivri kemerler camilerde rastlanan karakteristik özelliklerin başında gelmektedir. Sütun başlıkları çoğu zaman

stilize mukarnas olarak şekillendirilmiştir. Portalda bulunan segmenter kemerde ise genellikle iki renkli taş uygulaması gözlemlenmektedir. Üzerinde bulunan mukarnas süslemesi dış cephedeki ana mimari süsleme olarak ortaya çıkmaktadır.

Caminin iç mekanındaki ana süslemeler kubbe ile bağlantılıdır. Kubbe ile pandantiflerde devam edecek şekilde süslemeler uygulanmış bunun dışında mihrab, minber, mahfil, pencereler ve kapılar üzerindeki süslemeler gözlemlenmektedir. Çoğu zaman pandantifler üzerinde mukarnas ve kalem işi yer almaktadır. Mihrabın üst kısmında mermerde veya kireç taşı üzerinde zengin mukarnas süslemeleri uygulanmıştır. Duvarlarda yer alan pencere açıklıkları üzerinde (birinci sırada) demir korkuluklar ve ahşap kapaklar mevcuttur. Üst pencere sıralarındaki pencere boşluklarında ise çok renkli revzenler yer almaktadır. Girişte bulunan ahşap kapı sade geometrik süslemelerle düzenlenmiştir.

Tek Kubbeli Camiler: Tek kubbeli camiler sade mimari kompozisyonlardan oluşmaktadırlar. Caminin ana giriş mekanı tasarlanmış mekanın ana amacını oluşturmaktadır. Dolayısıyla camini dış görünüşünden doğrudan içerideki ana mekanı okumak mümkündür. Böylece yapının iç mekanı ve dışı bütüncül bir biçimde birleşmektedir. Caminin kubbesi ve genel boyutları özellikle sınırlanmış ve şehrin çehresi ile ölçeğine uygun bir biçimde inşa edilmiştir. Bu cami tipinde; yapı öğeleri yapının iç mekanını bölmemekte ve süsleme öğeleri en az düzeyde uygulanmaktadır. Böylece minber ve mahfil caminin mobilyaları olarak görülmekte fakat iç mekan tasarımında bu mobilyalar sabit mimari öğeler olarak karşımıza çıkmamaktadır. Mevcut olan süslemeler zengin olmamasına rağmen yapı kompozisyonunun değerini azaltmamaktadır. Yapının sanatsal değeri; yapının sadeliği, boyutsal açıdan açıklığı ve ölçeksel değerinden kaynaklanmaktadır.

Klasik dönemde Saraybosna’da inşa edilmiş çoğu kubbeli cami bu tip sınıfa girmektedir. Onlar Çekrekçi Muslihiddin Cami (1526), Başçarşı *Havadža Durak* Cami (1528), Ali Paşa Cami (1561), Ferhad Bey Cami (1562), Hünkar Cami (1565). Diğer tipolojiye kubbe dışında yarım kubbeye sahip olan camiler girmektedir. Saraybosna’da bu tipteki tek örnek Gazi Hüsrev Cami (1531)’dir.

Hünkar (Careva) Cami: Saraybosna’da inşa edilmiş tek kubbeli camilerden biri olan Hünkar Cami’nin 1565 yılındaki yeniden inşası sırasında belli kısımları korunmuştur. Camide korunmuş kısımlardan biri yapının en eski olan kısmı, merkezi kubbesidir. Kısmen iyi durumda olan bu kısım üzerinde savaş öncesinde, 1980-1983 ile 1985-1990 yılları arasında, yapılmış konservasyon ve restorasyon çalışmaları sayesinde ana mekanda bulunan farklı dönemlere ait zengin kalemîşi süslemeleri korunmuştur. Caminin banisi İsa Bey İshakovic, Saraybosna şehrinin kuruluşuyla ilgili çalışan ilk yetki sahibi olduğu için Caminin öncelikle tarihi ve sembolik değeri mevcuttur.

Gazi Hüsrev Bey (Begova) Cami: Gazi Hüsrev Bey Cami, İstanbul’da kendisinden 33 yıl önce inşa edilmiş olan Atik Ali Paşa Camisi ile benzer özellikler taşımaktadır. Piramidal kütleyle sahip olan Hüsrev Bey Cami’nin strüktürel ve mekansal oranları, Atik Ali Paşa Cami’nin oranlarına yakındır. Caminin kubbesinin formu, Atik Ali Paşa Cami’nin kubbesi ile karşılaştırıldığında daha basık bir şekle sahiptir. Bununla beraber caminin kubbesi basık olmasına rağmen görsel olarak boyutlarından daha büyük gözükmektedir.

Gazi Hüsrev Bey Cami’nin yapısal çözümü Bosna’daki tek kubbeli inşa edilmiş ilk üç camiye göre daha üstündür. Saraybosna’daki yarım kubbeli olarak inşa edilmiş tek cami Gazi Hüsrev Bey Cami’dir. Klasik üslubun erken döneminden günümüze ulaşmış yapılar arasında en değerli örneklerden bir tanesidir.

Saraybosna’daki diğer Osmanlı mimari örnekleriyle karşılaştırıldığında yapının dış ve iç mekanlarında geçirdiği değişikliklere rağmen Saraybosna şehir hafızasında önemli bir yer tutan özgün bir yapı olarak öne çıkmaktadır. *Miljacka* nehrinin kuzeyindeki konumlanmış olan bu heybetli yapı, eski şehir çekirdeğine hakim olarak, takip eden yüzyıllar boyunca Saraybosna ve Bosna Hersek’teki bütün müslümanların gözündeki ruhani ve kültürel bir merkezi temsil etmektedir.

Hadım Ali Paşa Camii: Tek mekan ve strüktür sistemi kendi sanatsal ifadesine öncelikle Makedonya, Sancak, Kosova’da sonrasında ise Bosna Hersek’te inşa edilmiş tek kubbeli camilerle ulaşmıştır. Saraybosna’daki Ali Paşa Cami bahsedilen özellikteki camileri başarılı ve kusursuz bir örnek olarak temsil etmektedir. Özellikle yapının genel bütünlüğü, yapısal homojenliği ve eksiksizliği önemli öğeler olarak öne çıkmaktadır.

Ferhad Paşa Camii: Ferhad Paşa Cami’ni önemli yapan öğelerin başında, yapının bulunduğu yere özgü olması ve banisinin de aynı şekilde yapının inşa edildiği yerde yetişmiş olması gelmektedir. Caminin mimari açıdan önemli olması, mimari çözümünün ve yapısal oranlarının birbiri içerisinde nitelikli bir biçimde eritilmiş olmasından gelmektedir. Ana mimari bileşenlerinin oranları Klasik Osmanlı mimarlığının olgunluğunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu yapı Saraybosna’daki Osmanlı yapıları arasında önemli bir yere sahiptir.³²⁸

4.1.2. Türbeler

Saraybosna’da iki tip türbe gözlemlemek mümkündür

Bunlardan ilki kendi mekansal çözümüyle kubbeli camiye yakın geometrik bir forma sahiptir. Cami formu ile karşılaştırıldığında plan şeması kare yerine çoğu zaman sekizgen bir şemaya sahiptir. Yapısal kompozisyonu revaksız, cami formu ile karşılaştırıldığında daha sade fakat basit örtü strüktüründen taştan yapılmış kubbeli yapıya kadar geçen yaratıcı sürecin bütün karakteristik özellikleri barındıran bir yapıya sahiptir. Bu mekanın nihai fikir ve amacı cami ile aynı düzlemdeydir. Her ikisinde de amaç çevreden soyutlanma ve mutlak huzura ulaşılmaya çalışılmasıdır. Saraybosna’daki en değerli ve günümüze ulaşmış türbeler; Gazi Hüsrev Bey Türbesi (1542), Murad Bey Türbesi (1542).

İkinci tip türbe ise dört sütun üzerine oturtulmuş kubbeden oluşmaktadır. Bu tipe aynı zamanda açık tip türbe ismi de verilmektedir ve plan şemaları dikdörtgen

³²⁸ Bkz.(81), АНДРЕЈЕВИЋ , 22.

şeklindedir. Bu tipe örnek olarak *Alifakovac* Türbeleri (1780) ve Hacı Sinan Tekkesi'nin haziresinde bulunan tek türbe (1640) gösterilebilir.

Ali Fakîf Türbeleri: Her iki türbe de mimari veya kentsel açıdan ve daha önemlisi mezarlıkta bulundukları yer ve şehre karşı olan konumları, süslemelerinin bulunmamasına rağmen onları değerli kılmaktadır.

Hacı Sinan Ağa ve Sakina Hanım Türbesi: Hacı Sinan Ağa sandukasında bulunan mezar taşları Üsküp'te bulunan Osmanlı mezar taşlarıyla aynı biçim özelliklerini taşımaktadır.

4.1.3. Tekkeler ve Hanikahlar

Saraybosna'daki Hacı Sinan Tekkesi'nin oluşturduğu mimari ve kentsel bütün Osmanlılar döneminde inşa edilmiş son nitelikli yapılardandır. Yapının dışında bulunan bazı mimari öğeler konut mimarisine referans vermektedir. Yapıdaki mimari çözüm basit olmasına karşın yapı ahenkli bir görünüşe sahiptir. Mahalle içinde inşa edilmiş olan yapı, anıtsal ve saygın bir görünüme sahip olmasını bünyesinde kullanılmış düzenli kesme taş malzemeye borçludur. Yapının sanatsal değeri, onu muhitte başarılı bir konuma oturtmaktadır. Yapı topluluğun görünümünü peyzaj elemanları ve haziresinde bulunan mezar taşları ve türbesi tamamlamaktadır.

Saraybosna'da günümüze Hanikah ulaşmamıştır. Günümüzde Gazi Hüsrev Bey Cami'nin karşısında bulunan Hanikah 1998 yılında yapılmış rekonstrüksiyon sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Gazi Hüsrev Bey Hanikah'ı günümüzde Gazi Hüsrev Bey Cami ve batısında bulunan medrese ile beraber mimari, kentsel ve estetik bir bütün oluşturmaktadır.

Hacı Sinan Tekkesi mimari açıdan Bosna Hersek'te bulunan en değerli tekkedir. Aynı zamanda Saraybosna'da Osmanlı döneminde inşa edilip günümüze ulaşmış olan tek tekkedir.

4.1.4. Medreseler

Gazi Hüsrev Bey Medresesi: Saraybosna’da günümüze ulaşmış tek eğitim yapısı Gazi Hüsrev Bey Medresesi’dir. Klasik Osmanlı Mimari üslubunda Saraybosna’da inşa edilmiş günümüze sağlam bir biçimde ulaşan yegane medrese Gazi Hüsrev Bey Medresesi(1537)’dir. Boyutları göreceli olarak küçük olmasına rağmen Medrese büyük sanatsal değere sahiptir. İç avlusu kubbeli revak ve şadırvanla beraber karşısındaki Cami ile mekansal ilişkiye sahiptir. Medresenin karşısında yer alan caminin ana kubbesi ve minaresi, medresenin avlusundan bakıldığında beklenmeyen bir mekansal ağırlık oluşturmaktadır. Medresenin iddasız ölçülerine rağmen yalın biçimde tasarlanmış kompozisyonu, Osmanlı mimarlığının mekansal ve estetik ilkelerini aşan yetenekli bir mimar tarafından yapının tasarlandığını gözler önüne sermektedir.

Her ne kadar Klasik dönemde inşa edilmiş olsa da Gazi Hüsrev Bey Medresesi birtakım farklılıkları bünyesinde barındırmaktadır. Kendisine yakın olan aynı tipolojideki Fatih Medresesi ile karşılaştırıldığında zaman farklılıkları daha bariz bir biçimde algılanacaktır. Öncelikle bu örnek ve genel Osmanlı Medrese mimarlığı örneklerinde belirgin katmanlaşma ve malzemelerin katmanlar halinde kullanımı bu yapıda söz konusu değildir. Kaba yonu taş duvara sahip olan yapının belirtilen hiyerarşiye sadece bacalarda sahip olduğu gözlemlenmektedir. Bu hiyerarşi farklılığını yapıyı inşa eden Dalmaçya kıyısından gelmiş ustaların etkisi olabileceği düşünülmektedir.

Yapıda süsleme olarak sadece taçkapıda uygulanmış olan mukarnaslı kavsara etkili bir taş süsleme olarak öne çıkmaktadır. Yapıda kütleli olarak yatay hatlar baskındır ve medreseyi dinamik hale getiren yapı elemanı bacalardır.

4.1.5. Hanlar, Bedestenler ve Arastalar

Brusa Bedesteni: Altı kubbe ile örtülmüş olan Brusa Bedesteni (1551) dikdörtgen plan şemasına sahip bir bedestendir. Bedestenin yan duvarlarında bulunan dükkanlara yalnızca sokaktan ulaşmak mümkündür. Buna rağmen bu kısımlar yapının ana unsurlarından birini oluşturmaktadır. Geleneksel malzeme ve üslupla Saraybosna’da inşa edilmiş olan Brusa Bedesteni bu tipolojiye ait olan bölgedeki tek ve en değerli örnektir.

Moriça (Morića) Han: Saraybosna’daki ikinci büyük kervansaray olan Morića Han’da kullanılmış olan geçici malzemelerle değil fakat mekansal çözümüyle bu tipoloji içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir.

Gazi Hüsrev Bey Arastası: Gazi Hüsrev Bey Bedesteni klasik üslupta inşa edilmiş olan İstanbul’daki Mısır Çarşısı’nın özelliklerine sahiptir. Tek kola sahip olan bedesten 109 m uzunluğunda olmakla beraber olağanüstü bir bedesten örneği teşkil etmektedir.

4.1.6. Hamamlar

Hamamlar her ne kadar kütsel açıdan kubbeli bedestenler ile aynı grupta yer alsa da mekansal kompozisyonlarındaki değer nedeniyle önem olarak camilerden sonra gelmektedir. Yapı tipinde mimari açıdan en önemli görülen mekan ortaşında şadırvanı bulunan giriş mekanıdır. Bosna Hersek’te 16.yy’da bütün kasabalar birer veya ikişer hamama sahiplerdi. Şehirlerdeki hamamlar daha anıtsal kütsellere sahipti ve kentsel çehrede önemli bir yer tutmaktaydı.

Gazi Hüsrev Bey Hamamı: Gazi Hüsrev Bey Hamamı günümüze iyi korunmuş bir biçimde ulaşmıştır. Yapı kütsel büyüklüğü olarak Üsküp’te bulunan Davut Paşa Hamamı’ndan hemen sonra gelmektedir. Gazi Hüsrev Bey Hamamı’na mimari ve görsel açıdan benzeyen daha küçük ölçekli Gazi Mehmed Paşa Hamamı Prizren’de bulunmaktadır. Hamam, erkek ve bayan kısımlarıyla beraber anıtsal bir yapı

oluşturmaktadır. Aynı zamanda klasik üslupta Balkanlar'da inşa edilmiş mimari açıdan en değerli kubbeli yapılardandır.

4.1.7. Köprüler

Bosna Hersek'teki köprüler, klasik Osmanlı mimari üslubu ile inşa edilmiş olan köprüler içinde anıtsal, zarif ve cüretkar değerlere sahiptir. İnşa edilmiş köprüler belirli ve önceden tanımlanmış herhangi bir köprü tipolojisine veya inşa kuralına sahip değildirler. İşlevsel ve açıklıklara göre köprülerin mimarilerinde kullanılmış tercihler değişmektedir. Köprünün geçtiği uzunluk tek kemerle veya birden çok kemerle geçilebilmektedir, kemer sayısı köprünün inşa edileceği noktaya özgü biçimde planlanmaktadır. Fakat tercih edilen ideal çözüm tek kemerle geçmek iken her şartta bu tercihi uygulamak mümkün değildir. Nehrin akışına göre kemerlerin ölçüleri ve şekilleri değişmektedir. Köprü inşası sırasında yazılı herhangi bir kural uygulanmadığı için, mimar köprüleri tasarlar ve inşa ederken olabildiğince karakterini göstermede özgür olmaktadır. Bu durum için öne sürülebilecek en belirgin örnekler farklı tipolojilere sahip, Bosna Hersek'te bulunan *Mostar* Köprüsü ve *Višegrad* Köprüsü'dür. Saraybosna'daki köprüler de farklı mimari çözümler sunmaktadır ve bu örneklerden biri *Šeher Ćehaja* Köprüsü'dür.

Šeher Ćehaja (Šeher Ćehaja) Köprüsü: Genel açıdan köprü Latin Köprüsü ile benzer bazı özellikler taşımaktadır. Bu benzerlikler arasında taşıyıcı sistemin seçimi ve malzemenin uygulanma şekli bulunmaktadır. Fakat detaylı bir biçimde incelenecek olursa bazı farklılıkların bulunduğunu görmek mümkündür.

Šeher Ćehaja Köprüsü'nün özelliklerinden bir tanesi plastik bir biçimde kemerlerin taşıyıcılardan sıyrılmasıdır. Böylece taşıyıcının kaidesi belli bir şekilde düşey taşıyıcı ve taşıyıcı kemer olarak ikiye ayrılmaktadır.

5. KAYNAKLAR

- ALIČIĆ, Ahmed (1983), **Uređenje bosanskog ejaleta od 1789 do 1878.**, Orijentalni institut, Sarajevo.
- ALPER, Ömer Mahir (2008), “Ahmet Paşa (Melek)”, **Yaşamları Ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, cilt 1:150-151., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- АНДРЕЈЕВИЋ, Андреј (1984), **Исламска монументална уметност XVI века у Југославији**, Институт за историју уметности Филозофског факултета, Београд.
- АНДРЕЈЕВИЋ, Андреј (1986), “Архитектура и зидно сликарство XVI века сарајевске Цареве џамије”, **Саопштења XVIII**: 137-158.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı (1957), “Yugoslavya’da Türk Âbideleri ve Vakıfları”, **Vakıflar Dergisi**, sayı III’ten ayrı basım, Ankara.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı (1981), **Avrupa’da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya**, II. cilt, III. kitab, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.
- BASLER,Đ.-BENAC,A. et al. (1984), **Kulturna istorija Bosne i Hercegovine** Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Veselin Masleša, Sarajevo.
- BAŠESKIJA, Mula Mustafa Šefki (1997), **Ljetopis (1746-1804)**, çev. Mehmed Mujezinović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo.
- BEĆIRBEGOVIĆ, Madžida (1974), “Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini-Edifices d’instruction de l’architecture islamique en Bosnie-Herzégovine”, **POF XX-XXI/1970-71**:223-364.
- BEĆIRBEGOVIĆ, Madžida (1990), **Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini**, Veselin Masleša, Sarajevo.
- BEĆIRBEGOVIĆ, Madžida (1991) “Urbanizacija i prosvjetni objekti u bosanskom ejaletu kao faktori širenja islamske kulture”, **POF 41/1991**: 359-367.
- BEJTIĆ, Alija (1953), “Spomenici Osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini”, **POF III-IV/1952/53.**, Sarajevo.

BEJTIĆ, Alija (1958), "Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni", **POF**/1956-57:77-114.

BEJTIĆ, Alija (1968), **Savremena namjena medrese Kuršumlije o tematskoj postavi muzeja u spomeniku**, Zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture grada Sarajeva, Sarajevo.

BEJTIĆ, Alija (1973), **Ulice i trgovi Sarajeva topografija geneza i toponimija**, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo.

BEJTIĆ, Alija (1979), "Srednjovjekovni grad Hodidid bio je na Vratniku u Sarajevu", **Radovi LXIV ANU BiH**, Odjeljenje društvenih nauka, knj.20: 107-148.

BUBLIN, Mehmed (2005), **Sarajevo u istoriji od neolitskog naselja do metropolisa**, Buybook, Sarajevo.

BUŠATLIĆ, I. – GOLOŠ, Dž. et al (1992), **Hadži-Sinanova Silahdar Mustafa-pašina tekija u Sarajevu** (Katalog izložbe), Gradski zavod za zaštitu i korištenje kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa, Sarajevo.

ČAR-DRNDA, Hatidža (2002), "Town In Bosnia And Herzegovina As A Legacy Of Islamic Civilization", **Balkanlar'da islam medeniyeti milletarasi sempozyumu tebliğleri, Sofya, Nisan 21-23, 2000.**, s.29-35., IRCICA, İstanbul.

ČELEBI, Evlija (1967), **Putopis Odlomci o jugoslavenskim zemljama**, čev.Hazim Šabanović, Svjetlost, Sarajevo.

ČELIĆ, Džemal (1955), "Utjecaji Turaka na materijalnu kulturu jugoslavenskih naroda", **Enciklopedija Jugoslavije**, Knj. 8.: 402-408.

ČELIĆ Džemal-MUJEZINOVIĆ (1998), Mehmed, **Stari mostovi u Bosni i Hercegovini**, Sarajevo Publishing, Sarajevo.

ČELIĆ, Džemal (1970.), **Grabrijan i Sarajevo**, Prilozi za proučavanje Istorije Sarajeva, God. 3. Knj. 3, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo.

ČELIĆ, Džemal (2002), "The Domestic an the Oriental in the Material Cultural Heritage of Bosnian-Herzegovinian Muslims- Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom naslijeđu bosansko-hercegovačkih Muslimana", **POF**,50/2002: 353-364.

- ČELIĆ – ČEMERLIĆ, Valida (Ed.) et al. (2011), **KATALOG obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo: 2000-2010**, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Sarajevo.
- ČENGIĆ, Nihad (2008), **Begova džamija kao djelo umjetnosti**, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
- ČENGIĆ Nihad (2009), **Likovni fenomen hadži Sinanove tekije i njegova konzervacija**, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
- ČEHAJIĆ, Džemal (1976), “Gazi Husrev-begov hanekah u Sarajevu”, **Anali GHB**, Knj. IV:3-8.
- ĆEMAN, Mirza Hasan (2000), “Islamsko naslijeđe u umjetnosti Bosne i Hercegovine”, I-II dio, **GIZBiH**, Ocak-Šubat: 97-118, Mart-Nisan: 283-302.
- ĆEMAN, Mirza Hasan (2000), “Res publica Aquarum S...”, **Monografija Ilidža**: 123-170, Sarajevo.
- ÇETİN, Atilla (1986), “Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey vakfına ait 1252/1836 tarihli bir belge - A document concerning the waqf of Ghazi Husref-bey in Sarajevo from 1252/1836”, **POF** 35/1985: 163-168.
- DERVIŠEVIĆ, Haris (2012), “Kaligrafija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (1885-2002)”, **RADOVI** Filozofskog fakulteta u Sarajevu Knjiga XVI/2: 269-284.
- DIZDAR, Muhamed Emin (1932), “Gazi Husrevbegova medresa”, **Споменица Гази Хусрев-бегове годишњице**, Исламска дионичка штампарија, Сарајево:46-57.
- EMECEN F.- BEYDİLLİ K. et al (2002), **History Of The Ottoman State, Society & Civilisation**, Ed., Vol.1-2, IRCICA, İstanbul.
- EYİCE, Semavi (1997), “Hamamlar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.15: 402-430.
- FAJIĆ, Zejnil (1982), “Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provala Eugena Savojskog”, **Anali GHB**: VII-VIII
- FEKEŽA, Lidiya (1996), “Neke osnovne crte razvoja srednjovjekovnih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini”, **Urbano biće BiH**: 37-44.
- GAVRILOVIĆ, Margita (1998), Izvještaj o rezultatima terenskih arheoloških istraživanja na lokalitetu Tašlihan, Sarajevo, juli, 1998.

- GOODWIN, Godfrey (1971), **A History of Ottoman Architecture**, Thames and Hudson, London.
- GRABRIJAN, Dušan (1940), "Arhitektura na dohvata ruci", Islamska dionička štamparija.
- GRABRIJAN, Dušan-NEIDHART (1957)., Juraj, **Arhitektura Bosne i put u savremeno**, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- GRABRIJAN, Dušan (1984), **The Bosnian Oriental Architecture in Sarajevo with special Reference to the Contemporary one**, Društvo delavske univerze- Univerzum, Ljubljana.
- HANDŽIĆ, Adem (1955), "Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša", **POF** 5/1954-55.:135-180, Sarajevo.
- HANDŽIĆ, Adem (1974), "Značaj Muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI. vijeku", **Jugoslovenski istorijski časopis**:1-2.
- HANDŽIĆ, Adem (1975), "O formiranju nekih gradskih naselja u BiH u XVI stoljeću", **POF XXV/1975**:133-168.
- HANDŽIĆ, Adem (1980), "O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću", **OI**:247-256.
- HANDŽIĆ Adem (1996), **A survey of Islamic cultural monuments until the end of the nineteenth century in Bosnia**, IRCICA, Istanbul.
- HARTMUTH Maximilian (Ed.) (2011), **Centres and Peripheries in Ottoman architecture: Rediscovering a Balkan Heritage**, CHwB Regional Office, Sarajevo.
- HASOL Doğan (2005), **3 Dilde Mimarlık ve Yapı Sözlüğü**, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- HRASNICA Mehmed (2003), **Arhitekt Pospisil:život i djelo**, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
- IMAMOVIĆ, Enver (1994), "Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici", **Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata**: 9-34., Štab Vrhovne komande Oružanih snaga R BiH, Sarajevo.
- KEMURA, Šejh Sejfuddin (1911), "Sarajevske džamije i druge javne zgrade Turske dobi", **GZMUBiH**:XXIII:117-351.

KOÇ, Havva (2008), "Ali Paşa (Atik Hadım)", **Yaşamları Ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, cilt 1:222-223, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KOÇ, Havva (2008), "Hüsrev Bey (Gazî)", **Yaşamları Ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, cilt 1:597-598, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KOÇ, Havva (2008), "İsa Bey", **Yaşamları Ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, cilt 1:652. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, Desanka (1978), **Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države**, Veselin Masleša, Sarajevo.

KRALJEVIĆ, Ljiljana (1958), "Kozja Čuprija na Miljacki: istorijat, arhitektura i konzervacija objekta", **Naše Starine** V: 13-30.

KREŠEVLJAKOVIĆ, H (1927), "Sarajevska čarsija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave", **Narodna Starina**, Knj.VII, Sv.14, No.1:15-58., Zagreb.

KREŠEVLJAKOVIĆ, H.- LJUBUNČIĆ, S. et al (1932a), **Споменица Гази Хусрев-бегове годишњице**, Исламска дионичка штампарија, Сарајево.

KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1932b), "Sahat-kula i muvekithana", **Споменица Гази Хусрев-бегове годишњице** : 63-64.

KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1932c), "Husrevbegova banja", **Споменица Гази Хусрев-бегове годишњице**: 70-72.

KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1932d), "Muderisi Husrevbegove medrese", **Споменица Гази Хусрев-бегове годишњице** :147-152.

KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1937e), **Hamami (Javna kupatila) u Bosni i Hercegovini 1462-1916**, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, Beograd.

KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1939), **Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu**, Gradska štedionica općine grada, Sarajevo.

KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1952), **Banje u Bosni i Hercegovini (1462-1916)**, II. Popravljeno i prošireno izdanje, Sarajevo.

KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1953), "Stari bosanski gradovi", **Naše Starine**, I :7-45.

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija (1954a), "Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", **Naše Starine**, II: 71-86.

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija (1954b), "Naši bezistani", **Naše Starine**, II:233-244.

- KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1956), "Saraji ili Dvori Bosanskih Namjesnika (1463-1878)", **Naše Starine**, III:13-22.
- KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1957 a), **Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini**, Djela Naučnog društva NRBiH, Sarajevo.
- KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1957 b), "Sahat-kule u Bosni i Hercegovini Prilog za studij konzervacije", **Naše Starine**, IV:17-32.
- KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1958), **Esnafi i obrti u starom Sarajevu**, Narodna prosvjeta, Sarajevo.
- KREŠEVLJAKOVIĆ Hamdija (1991), **Izabrana djela III**, Veselin Masleša, Sarajevo.
- KURTO, Nedžad (1997), **Sarajevo MCDLXII-MCMXCII**, Oko, Sarajevo.
- KURTO, Nedžad (1998), **Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila**, Biblioteka Kulturno naslijeđe BiH, Sarajevo Publishing: Međunarodni centar za mir, Sarajevo.
- LOVRENOVIĆ, Dubravko (1998), "Od slavenskog naseljavanja do bana Kulina", **Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata**: 43-56., Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
- MUDERIZOVIĆ, Riza (1919), "Kronika Mula Mustafe Bašeskije", Prijevod iz turskog. Separatni otisak iz **GZMBiH**: 29-101.
- MUJEZINOVIĆ, Mehmed (1998), **Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine**, Knjiga I-III, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
- MUJEZINOVIĆ, Mehmed (1952), "Turski natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini", **POF** 1951 II: 95-114.
- MUJEZINOVIĆ, Mehmed (1962), "Stari Alifakovac u Sarajevu", **Naše Starine**, VIII: 119-138.
- MUŠETA-AŠČERIĆ, Vesna – ARNAUTOVIĆ Amira (1994), **Smjernice za sanaciju Careve džamije, Stanje objekta**, Propozicije za izradu projekta sanacije i restauracije Careve džamije u Sarajevu", Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog naslijeđa, Sarajevo.
- MUŠETA-AŠČERIĆ, Vesna (1997), "Srednjevjekovna naselja na mjestu današnjeg Sarajeva", Radovi sa znanstvenog simpozija **Pola milenija**

Sarajeva održanog od 19. do 21.marta 1993.: 35-45, Sarajevo :Institut za istoriju.

NAMETAK, Alija (1939), **Islamski kulturni spomenici turskoga perioda u Bosni i Hercegovini**, Državna štamparija u Sarajevu, Preštampano iz "Glasnika Ivz. Kraljevine Jugoslavije" u Sarajevu, god.VII, br.1-3: Sarajevo.

NILEVIĆ, Boris (1994), "Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske drzave", **Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata**: 35-53., Štab Vrhovne komande Oružanih snaga R BiH, Sarajevo.

ORUČ Hatice (2003), **Društveno-ekonomske prilike u Bosanskom sandžaku od 1463. godine do početka 17. stoljeća**, yayınlanmamış doktora tezi, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo.

PAŠALIĆ E.- MIŠEVIĆ R. (Ed.) (1954), **SARAJEVO**, mografija, Izdanje Narodnog odbora grada Sarajeva, Agencija za fotodokumentaciju, Zagreb.

PAŠALIĆ, Esad (1959) , "Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva", Sarajevo : **GZM BiH**, N.s., Arheologija, sv. 14:113-136.

PAŠIĆ, Amir (1994), **Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina**, IRCICA, İstanbul.

PRSTOJEVIĆ, Miroslav (1999), **Forgotten Sarajevo**, Author, Sarajevo.

PUDARIĆ, Sanda (Ed.) (2001), **KATALOG obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo, 1996-2000**, KZ, Sarajevo.

REDŽIĆ, Enver (1997), "Tri historijske monografije o Sarajevu", Radovi sa znanstvenog simpozija **Pola milenija Sarajeva** održanog od 19. do 21.marta 1993.: 262-274., Sarajevo: Institut za istoriju.

REDŽIĆ, Husref (1982), **Islamska umjetnost** , Umetnost na tlu Jugoslavije, Izdavački zavod Jugoslavija Beograd, Spektar, Zagreb, Prva književna komuna, Mostar.

REDŽIĆ, Husref (1983), **Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini**, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Veselin Masleša, Sarajevo.

SANKOVIĆ-SIMIČIĆ Vjekoslava (Ed.), (2013) **Firduz-begov hamam: Revitalizacija arheološkog lokaliteta**, Nacionalni komitet ICOMOSBiH, Sarajevo.

SKARIĆ Vladislav (1937), **Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije**, Izdanje Opštine grada Sarajeva, Sarajevo.

СКАРИЋ Владислав (1985a), **Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације**, ИЗАБРАНА ДЈЕЛА, Књ. I, Веселин Маслеша, Сарајево.

СКАРИЋ Владислав (1985b), "Постанак Сарајева и његов територијални развитак у 15. и 16.ст.", ИЗАБРАНА ДЈЕЛА, Књ. II, Прилози за историју Сарајева, Веселин Маслеша, Сарајево.

SIKIRIĆ, Šaćir (1927), "Sarajevske tekije", **Narodna Starina**, Knj.VII, Sv.14, No.1: 77-79., Zagreb.

ŠABANOVIĆ, Hazim (1960), Postanak i razvoj Sarajeva, **Radovi Naučnog društva** III, Sarajevo.

ŠABANOVIĆ Hazim (1952), "Dvije najstarije vakufname u Bosni", **POF** 51,II:5-38.

ŠABANOVIĆ Hazim (1953), "Najstarije vakufname u Bosni", **POF**: 403-413.

ŠABANOVIĆ Hazim (1959), **Bosanski Pašaluk**, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo

ŠABANOVIĆ Hazim (1964), **Krajište Isa-bega Ishakovića**: Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Orijentalni institut, Sarajevo.

ŠKORO, Magbul (2002), **Pozdrav iz Sarajeva**, Graphic Car, Sarajevo.

TRUHELKA Ćiro (1911), **Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive**, GZMBiH XXIII:, Zemaljska štamparija, Sarajevo

ZAČINOVIĆ Jusuf (1972), "Zidane dekoracije Ferhadije džamije u Sarajevu", **Naše Starine** XIII: 221-232.

ZLATAR Behija (1987), "Podizanje i održavanje objekata islamske arhitekture u Sarajevu u XVI.v.", **ANALI GHBB** Knj.13-14, 193-208.;

ZLATAR, Behija, (1989), "Sarajevo kao trgovački centar Bosanskog sandžaka u XVI.vijeku", **POF** 38/1988: 225-240.

ZLATAR Behija (1991), "Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini", **POF LXI** :253-267.

ZLATAR, Behija, (1996), **Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)**, Sarajevo Publishing, Sarajevo.

ZLATAR Behija (2007a), **Sarajevo, Općina centar: ulice, trgovi, mostovi, parkovi i spomenici**; Mediapress, Sarajevo.

ZLATAR, Behija (2007b), “Gazi Husrev-Beg’s Civilizational and War Strategy”, 90-113., Preporod, Sarajevo

ZLATAR Behija (2010), **Gazi Husrev-beg**, Orijentalni institut, Sarajevo.

ZUKIĆ Kemal (2000), **Islamic architecture in the Balkans and Bosnia and Herzegovina**, ISESCO, Sarajevo

KONSBiH’in Anıt Dosyaları:

ОДЛУКА (01.09.2004), “Историјски споменик – Козија ћуприја у Сарајеву”, Службени гласник БиХ, Сарајево.

ОДЛУКА (03.09.2004), “Povijesna građevina - Latinska ćuprija u Sarajevu”, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ОДЛУКА (03.10.2004), “Graditeljska cjelina - Čekrekčinica (Čekrekči Muslihudinova) džamija sa dućanima u Sarajevu”, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ОДЛУКА (04.10.2004), “Graditeljska cjelina - Ferhadija džamija (Ferhad-begova džamija) sa haremom u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ОДЛУКА (03.11. 2004), “Graditeljska cjelina Careve (Hatibove, Stare sultan Mehmeda, Stare-Atik, Gazi sultan Fatih Mehmed-hanove) džamije sa Isabegovom banjom u Sarajevu “, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ОДЛУКА (25.01.2005), “Градитељска цјелина – Али-пашина џамија са харемом у Сарајеву“, Службени гласник БиХ, Сарајево.

ОДЛУКА (26.01.2005), “Historijski spomenik - Šeher-ćehajina ćuprija u Sarajevu”, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ОДЛУКА (16.03.2005), “Ambijentalna cjelina Hadži Sinanove (Silahdar Mustafa-paše) tekije sa Sarač Alijinom džamijom i mezarjem uz nju u Sarajevu”, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ОДЛУКА (16.03.2005), “Graditeljska cjelina – Stari grad Vratnik u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (04.05.2005), “Grobljanska cjelina Alifakovac u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (05.09.2006), “Historijska građevina - Baščaršijska (Havadže Duraka) džamija u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (05.07.2006), “Graditeljska cjelina – Brusa bezistan (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) sa dućanima u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (05.09.2006), “Graditeljska cjelina - Gazi Husrev-begova medresa sa mjestom i ostacima Hanikaha u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo

ODLUKA (10.11.2006), “Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begova (Begova) džamija u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (05.07.2006), “Istorijski spomenik – Sahat-kula u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (05.09.2006), “Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begov bezistan sa dućanima u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (11.03.2009), “Povijesni spomenik - Careva ćuprija u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (29.03.2008), “Mjesto i ostaci istorijske građevine– Firuz-begov hamam u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (13.05.2009), “Skupina objekata – Gazi Husrev-begovog vakufa u Sarajevu sa pokretnom imovinom“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

ODLUKA (03.11.2014), “Arheološko područje - ostaci Tašlihana u Sarajevu“, **Službeni glasnik BiH**, Sarajevo.

<http://www.osmanlicaturkce.com>

6. ÖZGEÇMİŞ

1987 yılında Saraybosna’da doğdu. İlk ve orta öğrenimi doğduğu şehirde gördü ve 2004 yılında girdiği Saraybosna Üniversitesi Felsefe Fakültesi’nde çift dalda, Sanat Tarihi ile Tarih Dalında, mezun oldu. Lisans eğitimi süresince Saraybosna yetenekli ve başarılı öğrenciler bursunu peşpeşe 2007, 2008 ve 2009 yıllarında kazandı. Bunun dışında Avrupa Müzelerinin düzenlediği farklı çalıştaylara (“*Reflecting by Doing*” (Eylemle yansıtma, 2008) ve Saraybosna’da düzenlenen Kuratörel Çalıştaya “*Collecting Contemporary History*”(Modern Tarihi Anlamak, 2009) katıldı.

2010 yılında Türkiye Cumhuriyeti Bosna Hersek Büyükelçiliği bursunu kazanıp, burslu öğrenci olarak Ankara Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi (TÖMER)’nde Türk dili öğrenimi görmeye başladı.

2011 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalında Türk İslam Sanatları Programı’nda yüksek lisans eğitimine başladı.

2012 yılında IRCICA tarafından düzenlenen “İslam Kentsel Mirası, Araştırma-Koruma-Yönetim”, Yaz Okulu Programına asistan olarak katıldı.